

**Een anarchistische benadering
van de kunstgeschiedenis
Casus: Albert Daenens (1883-1952)**

Stage-eindwerk

Erik Buelinckx

Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium
Departement Documentatie
Brussel, 2010-2011

**Een anarchistische benadering van de kunstgeschiedenis
Casus: Albert Daenens (1883-1952)**

Stage-eindwerk

Erik Buelinckx

Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium
Departement Documentatie
Brussel, 2010-2011

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of enige andere manier, zonder voorafgaande toestemming van de auteur.

Né de la révolte vous y vivrez jusqu'au bout.

[René Baert, *Albert Daenens*, 20 lins pamphlétaires, 1929]

Voorwoord

*A map of the world that does not include Utopia is not worth even glancing at, for it leaves out the one country at which Humanity is always landing. And when Humanity lands there, it looks out, and, seeing a better country, sets sail.*¹

Dit op zich staand eindwerk past desalniettemin in mijn lopend doctoraatsonderzoek dat de mogelijkheid moet bieden bepaalde stromingen en kunstenaars in de Belgische kunst van uit een minder evident perspectief te bestuderen, namelijk de eventuele band die er zou kunnen zijn met de anarchistische beweging en ideeën.

In het eerste hoofdstuk bespreek ik verschillende aanleidingen die mij op de idee hebben gebracht om dit soort onderzoek te voeren. Om een bredere context te schetsen behandel ik dan kort enkele kunstenaars uit het begin van de 16de eeuw die deelnamen aan libertijnse en revolutionaire bewegingen. Dit dient als aanzet om een Antwerpse “ketter” te schetsen die in contact stond met de gebroeders Massys, en die ook een inspiratiebron was voor latere, anarchistisch gezinde, schrijvers.

De paradoxen van het anarchisme die ik in het tweede hoofdstuk voorstel zijn een met mijn promotor aan de VUB, Prof. Dr. Hans De Wolf, overeengekomen raamwerk voor dit onderzoek. De bedoeling is om via deze paradoxen op een duidelijker wijze de band te kunnen aantonen tussen bepaalde Belgische kunstenaars en het anarchisme. Tegelijkertijd worden de ideeën die bepaalde anarchistische denkers hebben neergeschreven over kunst en esthetica in het kort vermeld.

Daarna wordt in het derde hoofdstuk, en gebruikmakend van enkele van voormelde paradoxen, de wat vergeten kunstenaar Albert Daenens (1883-1952) belicht, die gedurende enkele jaren het anarchistisch-pacifistische tijdschrift *Haro!* heeft uitgegeven waarin werk van volgende Belgische kunstenaars verscheen: Jozef Cantré, Charles

¹ Oscar Wilde, ‘The Soul of Man under Socialism (1904)’, in *Collected Works*, 2de druk, Ware, Hertfordshire: Wordsworth Editions, 1997, p. 895-922, (p. 907).

Counhaye, Paul Joostens, Frans Masereel, Clément Pansaers, Ferdinand Schirren, Léon Spilliaert, Frits Van den Berghe en Rik Wouters. Dit was ook een uitstekende gelegenheid om een eerste selectie uit zijn grafisch werk toe te voegen aan de fotografische inventaris van het KIK, als zichtbare return van mijn stage.

Een bijkomende uitbreiding van deze inventaris werd mogelijk gemaakt door mijn medewerking aan de oprichting van het Wilcharmuseum te Alsemberg (Beersel). Het aantal werken van Wilchar in het bezit van het museum is zo groot dat in eerste instantie enkel de meest belangrijke en zichtbare werken werden gefotografeerd, en dan voornamelijk de unieke collectie met aquarel opgehoogde litho's over zijn verblijf als gevangen verzetsstrijder in Breendonk in 1943.

De stijl en opmaak van dit eindwerk is grotendeels gebaseerd op een gratis ter beschikking gesteld sjabloon van de Universiteit van Gent, waarbij het lettertype *Gentium Book Basic* gebruikt wordt, een open formaat speciaal ontwikkeld voor toepassingen in een internationale context. Voetnoten en bibliografie volgen een licht aangepaste versie van de *MHRA*-stijl. Persoonlijke opmerking in citaten worden aangeduid met [..., EB].

Hierbij wens ik het KIK en zijn algemeen directeur Myriam Serck-Dewaide te bedanken voor de mogelijkheden die mij geboden werden en hoop ik mijn bijdrage te hebben geleverd, en nog te kunnen leveren, voor de toekomst van deze belangrijke instelling in een periode waarin de studie en het behoud van het culturele, en meer bepaald artistieke, erfgoed niet altijd even prioritair is. Ook wens ik Marie-Christine Claes en Christina Ceulemans te bedanken voor de begeleiding, het vertrouwen en de steun tijdens het afgelopen jaar.

En tenslotte was dit op persoonlijk vlak allemaal onmogelijk geweest zonder de voortdurende en onvoorwaardelijke steun van mijn partner Katlijn. Voor Aimo en Zeno mijn excuses omdat ze mij regelmatig als een *grumpy old daddy* moesten ervaren. Ik draag dit werk op aan mijn erudiete vader die op 27 februari 2011, op dezelfde geboortedag als Albert Daenens, 83 jaar zou zijn geworden.

Inhoudstafel

Inleiding	IX
1. Voorlopers in de 16de eeuw.....	1
1.1 Anno 1525: de kunstenaar als rebel	2
1.1.1 Jerg Ratgeb (1480-1526)	2
1.1.2 De drie goddeloze schilders	4
1.2 Loy de Schaliedecker en de gebroeders Massys	7
2. Anarchistische paradoxen en de kunsten	17
2.1 Voordelen van de paradox	18
2.2 Egoïsme & solidariteit	20
2.3 Creativiteit & vernietiging	27
2.4 Geweld & pacifisme	32
2.5 Utopie & werkelijkheid	43
2.6 Arbeid & spel	50
2.7 Paradoxen als hulpmiddel tot onderzoek	57
3. Albert Daenens	59
3.1 Kinderjaren en jeugd	60
3.2 Anarchisten “à allures d’esthètes”	66
3.3 Haro! (1913-1914)	79
3.4 Wereldoorlog I en nasleep	89
3.5 Haro! (1919-1920)	100

3.6	Modernisme en abstractie	117
3.7	Haro! (1927-1928) en 20 pamphlet-linos	124
3.8	Verspreiding en verdwijning	127
3.9	Artistieke beoordeling	131
4.	Besluit	133
	Afbeeldingen.....	135
	Tabellen	270
	Index personen	271
	Index onderwerpen.....	277
	Archieven, bibliotheken, musea, e.a.	281
	Bibliografie	283

Inleiding

*Mais il est bien court le temps des cerises, / Où l'on s'en
va deux cueillir en rêvant / Des pendants d'oreille, /
Cerises d'amour aux robes pareilles / Tombant sous la
feuille en gouttes de sang. / Mais il est bien court le
temps des cerises, / Pendants de corail qu'on cueille en
rêvant.²*

In metrostation Merode te Brussel, heeft de bekende Vlaamse kunstenaar Roger Ra-
veel (°1921) een kunstwerk (afb. 2, p. 145) gemaakt met niet alleen een visuele verwij-
zing naar de Adam en Eva van het *Lam Gods* van de gebroeders Van Eyck (ca. 1390-
1441), maar vooral de centrale vraag “Wat bedoelde Ensor met *Vive La sociale?*”.

Voor de VIe *Exposition des XX* werd *De Intrede van Christus in Brussel in 1889* (afb. 3,
p. 146) van James Ensor (1860-1949) aangekondigd. Dit enorme schilderij (250 x
434 cm) wordt nu beschouwd als een van de belangrijkste werken van Ensor en van de
kunst van zijn tijd. Volgens Ensor, die graag de mythe voedde van zijn revolutionair
kunstenarschap, werd het echter geweigerd, al kennen we nu de echte reden, name-
lijk dat het schilderij nog niet klaar was.³ Een grote rode spandoek met daarop *Vive La*

² Jean-Baptiste Clément, *Chansons de J.-B. Clément*, cinquième édition, Paris: C. Marpon et E. Flammarion, 1887, p. 243-245. Dit gedicht werd door Clément geschreven in 1866 toen hij als vluch-
teling in België verbleef. Het werd in 1868 op muziek gezet door Antoine Renard en is sinds dan één
van de populairste liedjes van Parijs. Tijdens de Parijse Commune in 1871, waar Clément als over-
tuigd revolutionair aan deelnam, verzorgde een arbeidster-verpleegster zijn vrienden op één van
de laatste barricades en dus droeg hij het bij een latere uitgave van zijn teksten aan: « la vaillante
citoyenne Louise, ambulancière de la rue Fontaine-au-Roi, le dimanche 28 mai 1871. »

³ Patricia G. Berman, *James Ensor: Christ's Entry into Brussels in 1889*, Getty Museum Studies on Art, Los
Angeles: Getty Publications, 2002 ; Xavier Tricot, ‘James Ensor, De intrede van Christus in Brussel’,
in *Honderd schatten uit de Koninklijke Bibliotheek van België*, Pierre Delsaerdt, e.a. (red.), Brussel:

>>>

Sociale! beheerst het bovendeele van het doek. Eigen onderzoek in samenwerking met Ensor-specialist Xavier Tricot naar deze slogan gaf antwoord op Raveel's vraag. Beginnende tijdens de revolutie van 1848 en vooral tijdens de Commune van Parijs was *Vive La Sociale!* de slogan van revolutionairen en voornamelijk anarchistenv die vonden dat de revolutie, om te slagen, niet enkel politiek maar ook sociaal moet zijn.⁴

Verwijzingen naar anarchie waren niet zo uitzonderlijk in de kunstwereld van die tijd. In het voorwoord voor de catalogus van de eerder genoemde tentoonstelling van *Les XX* schreef de drijvende kracht achter deze groep, advocaat Octave Maus (1856-1919):

« Ce MONSTRE qui s'appelle Vingtisme », a dit gravement un journal de province. Et à ce terme on a rattaché tout ce qui existe de violent, de tumultueux, de révolutionnaire, d'anarchiste.⁵

Bekende anarchistenv riepen de kunstenaars op zich aan de zijde van de sociale strijd te scharen. In 1885 vraagt de Russische anarchist Peter Kropotkin (1842-1921) in *Aux jeunes gens* de (jonge) kunstenaar om het banale en middelmatige beoefenen van kunst achter zich te laten.⁶ Volgens de theoreticenv van de revolutie (niet van de kunst) is de enige manier om uit dit enerzijds academische, anderzijds burgerlijk conformerende keurslijf te geraken zich te bekennen tot de revolutionaire avant-gardeloga:

Vous, poètes, peintres, sculpteurs, musiciens, si vous avez compris votre vraie mission et les intérêts de l'art lui-même, venez donc mettre votre plume, votre

<<<

Mercatorfonds, 2005, p. 214-217 ; Theresa Papanikolas, *Doctrinal Nourishment. Art and Anarchism in the Time of James Ensor*, Los Angeles, CA: Los Angeles County Museum of Art, 2009 ; Xavier Tricot, *De intrede van James Ensor in Brussel*, Brussel: Raad van de VGC, 2010.

⁴ V. Schoelcher, *Histoire des crimes du 2 décembre*, vol. 1, édition considérablement augmentée, 2 vols., Bruxelles, 1852b, p. 297 ; *ibid.*, vol. 2, p. 62 ; André Léo, 'Cette fois, la révolution sociale...', in *La Sociale*, n° 1, 31 mars 1871, p. 1 ; A. Gagnière, *Histoire de la presse sous la Commune (du 18 mars au 24 mai 1871)*, Paris: Lachaud, 1872 ; Maxime Du Camp, *Souvenirs de l'année 1848*, Paris: Hachette, 1876, p. 179 ; Émile Zola, *Germinal*, Paris: Charpentier, 1885, p. 403 & 407. Hier wordt dieper op ingegaan in het in 2011 te verschijnen boek van Xavier Tricot over dit schilderij.

⁵ Robert L. Delevoy (red.), *Les XX, Bruxelles. Réimpression des catalogues des dix expositions annuelles*, Centre International pour l'Étude du XIXe Siècle, 1981, p. 169.

⁶ Pierre Kropotkine, *Paroles d'un révolté. Ouvrage publié, annoté et accompagné d'une préface par Elisée Reclus*, nouvelle éd., Paris: Flammarion, 1885. Zie ook het hoofdstuk over Tolstoj's *Wat is kunst ?* in P. Kropotkin, *Idealen en werkelijkheid in de Russische literatuur*, Fanny Mac Leod-Maertens (vert.), Amsterdam: S. L. Van Looy, 1907, p. 379-385.

pinceau, votre burin, au service de la révolution. [...] Montrez au peuple ce que la vie actuelle a de laid.⁷

Henry Van de Velde (1863-1957) was een verwoed lezer van Kropotkin en andere anarchistische schrijvers en het is onder andere via hem dat we de verspreiding kenden in Europa van de artistieke en sociale ideeën van John Ruskin (1819-1900), William Morris (1834-1896) en de *Arts & Crafts* beweging, die door de inspanningen van Van de Velde in Duitsland uiteindelijk zouden uitmonden in *Bauhaus*. Deze ideeën luidden een democratisering van de toegepaste kunsten in.

In 1911 schreef de toen toch wel gevestigde kunstenaar Théo Van Rysselberghe (1862-1926), bevriend met Van de Velde en kennis van Kropotkin en Élisée Reclus, in een brief aan de anarchistische uitgever Jean Grave (1854-1939), die op een hoog appartement in de *rue Mouffetard* in Parijs, bijna op zijn eentje, gedurende jaren het belangrijke anarchistische tijdschrift *Les Temps Nouveaux* publiceerde, dat hij nog wel een werk wil schenken voor de loterij die Grave organiseerde ten voordele van de vrouwen en kinderen van gevangen anarchisten.

Mon cher Grave, [...] Je suis bien contrarié de ne pou- / voir pas vous rendre ce petit service, croyez le / bien. Quant à un numéro pour la tom- / bola, c'est autre chose : dès demain je / vous envoie quelque chose, avec grand plaisir. / Croyez moi, mon cher Grave, à vous bien / cordialement, / van Rysselberghe.⁸

De Franse anarchistische kunstenaar Maximilien Luce (1858-1941), een groot bewonderaar van de Belgische beeldhouwer Constantin Meunier (1831-1905), was het meest productief qua illustraties voor dit tijdschrift. Luce werkte ook mee aan het meer beruchte *Le Père Peinard* (1889-1902) van Émile Pouget (1860-1931).

Le Sabottage est une riche binaire qui, d'ici peu, fera rire jaune les capitalistes.⁹

Deze anarchosyndicalist, schrijver van een beruchte tekst over sabotage die verscheen in zijn in argot geschreven en ook door vele kunstenaars geïllustreerde reeks *Almanach du Père Peinard*, verbleef in 1894 even bij Theo Van Rysselberghe toen hij Frank-

⁷ Pierre Kropotkin, *Aux jeunes gens*, vol. 31, Paris: Les Temps Nouveaux, 1913.

⁸ IFHS, 4AS 184 1356: Théo Van Rysselberghe à Jean Grave, mercredi 27 sept. 1911.

⁹ Émile Pouget, 'Le Sabottage', in *Almanach du Père Peinard*, Paris: Le Père Peinard, 1898, p. 28-31. Binaire = truc, list.

rijk moest ontvluchten wegens anarchistische activiteiten, waarna hij zich in Engeland vestigde. In 1895 keerde hij terug naar Frankrijk na een generale amnestie.¹⁰

Een andere goede vriend van Van Rysselberghe was de kunstenaar Camille Pissarro (1830-1903), die net als zijn zoon Lucien (1863-1944), overtuigd anarchist was, en ook regelmatig bij de Van Rysselberghe's verbleef. Deze Lucien Pissarro had, in navolging van William Morris, een eigen drukkerij, *Eragny Press*, opgericht.¹¹

De beeldhouwer George Minne (1866-1941) en schilder Valerius De Saedeleer (1867-1941) kenden mekaar reeds in Gent waar ze het anarchistische blad *De Fakkel* verkochten, voor ze in 1898 de basis van de eerste groep van de *Latemse School* vormden. En de schrijver Karel Van de Woestyne (1878-1929) vertelt dat “zijn”

[...] héros voulaient aller voler chez les riches pour qu'il leur soit possible de secourir les pauvres.¹²

Jozef Cantré (1890-1957), Frans Masereel (1889-1972), Léon Spilliaert (1881-1946), Frits Van den Berghe (1883-1939), Rik Wouters (1882-1916) en nog andere kunstenaars publiceerden illustraties in het anarchistisch-pacifistische tijdschrift *Haro!* van Albert Daenens.¹³ Masereel zegt in een interview op het einde van zijn leven, toen hem gevraagd werd naar zijn idee van een ideale maatschappij, dat hij eigenlijk stond voor:

¹⁰ Eugenia W. Herbert, *The Artist and Social Reform. France and Belgium, 1885-1898*, vol. 74, Yale Historical Publications. Miscellany, New Haven: Yale University Press, 1961, p. 185. Over Pouget zie: Émile Pouget (red.), *L'Almanach du Père Peinard 1894-1896-1897-1898-1899*, Paris, 1894 [herdruk: Papyrus, 1984]; Émile Pouget, *Le Père Peinard*, Roger Langlois (red.), Coup pour coup, Paris: Galilée, 1976; Xose Ulla Quiben, *Émile Pouget. La plume rouge et noire du Père Peinard. Biographie*, Saint-Georges d'Oléron: Les éditions libertaires, 2006; Anne Klein, 'Art & anarchisme: Émile Pouget et Maximilien Luce, animateurs du Père Peinard (1889-1900)', in *Dissidences: Avant-gardes Artistiques et Politiques autour de la Première Guerre mondiale*, Jean-Guillaume Lanuque & Georges Ubbiali (red.), Nancy: Le bord de l'eau, 2007a, p. 17-29.

¹¹ Onder andere een reeks brieven van Camille aan Lucien, geschreven in Knokke tijdens de zomer van 1894, getuigen hiervan, waarbij ook sprake was van de aanwezigheid van Elisée Reclus, beroemd anarchist-geograaf: Camille Pissarro, *Lettres à son fils Lucien*, John Rewald (red.), Paris: Albin Michel, 1950, p. 346-352. Lora Urbanelli, *The Book Art of Lucien Pissarro*, Wakefield, RI & London: Moyer Bell, 1997.

¹² Paul Haesaerts, *L'École de Laethem Saint-Martin*, Bruxelles: Formes, 1945, p. 66-67.

¹³ Véronique Waterlot-Jottrand & Daniel Lefebvre (red.), *Haro! Une revue belge d'avant-garde 1913-1928*, Mons: Renard Découvert / Mundaneum, 1995.

een anarchistisch communisme, een communisme zonder dwang.¹⁴

E. L. T. Mesens (1903-1971), Belgisch surrealistisch kunstenaar die in 1938 naar Engeland verhuisde en er de belangrijke *London Gallery* oprichtte, schreef in 1942 het gedicht *Poème de guerre*. In dezelfde middens bevond zich ook Herbert Read, kunsthistoricus en notoir anarchist.¹⁵

Je suis né le vingt-sept novembre mil neuf cent trois
Sans dieu sans maître sans roi ET SANS DROITS.¹⁶

Dit is slechts een onvolledige, maar misschien wel exemplarische lijst. Eigenlijk kan men anarchistische invloeden onderverdelen in vier grote groepen: iconoclasten, intellectuelen, individualisten en propagandisten. Bij het uitwerken van de anarchistische paradoxen en de kunsten (p. 17 e.v.) wordt dit verduidelijkt. Dit betekent niet dat een kunstenaar onlosmakelijk tot één enkele groep behoort, integendeel, het is juist zo dat door de verschillende aspecten van het oeuvre van een kunstenaar deze categorieën een bijdrage kunnen leveren bij het begrijpen. Ook de selectie vanuit anarchistisch oogpunt heeft zijn plaats. Enerzijds om vergeten kunstenaars opnieuw van onder het stof te halen en anderzijds nieuwe inzichten te verschaffen in een onderbelicht aspect van meer bekende artiesten.

Ook in vroegere tijden, toen er van anarchisme als theorie nog geen sprake was vinden we kunstenaars die op een of andere manier betrokken waren bij activiteiten die tot de inspiratiebronnen van het anarchisme behoren. Het jaar 1525 wordt als middelpunt genomen waarrond een aantal verhalen wordt geweven. De Duitse schilder Jörg Ratgeb sluit zich dat jaar bij de boerenopstanden aan, de drie goddeloze schilders van Nürnberg werden verbannen en de Antwerpenaar Eligius Pruystinck

¹⁴ Frans Buyens, *Entretiens filmés*, 1968 (transcript), geciteerd in Joris van Parys, *Masereel : een biografie*, Antwerpen / Baarn: Houtekiet / de Prom, 1995, p. 27.

¹⁵ E. L. T. Mesens, *Poésie et anarchisme*, [orig.: Herbert Read, *Poetry and Anarchism*], ca. 1938, 1 manuscript ; Herbert Read, *Poetry and Anarchism*, Third impression (revised), London: Freedom Press, 1941b ; Herbert Read, *The Philosophy of Anarchism*, London: Freedom Press, 1942 ; Herbert Read, *To Hell with Culture and other Essays on Art and Society*, New York: Schocken Books, 1965 ; Pietro Ferrua, *Surréalisme et Anarchisme*, Paris: Le Monde Libertaire, 1982 ; Herbert Read, *A One-Man Manifesto and other writings for Freedom Press*, David Goodway (red.), London: Freedom Press, 1994 ; David Goodway, 'The Politics of Herbert Read', in *Herbert Read Reassessed*, Liverpool: Liverpool University Press, 1998, p. 177-195.

¹⁶ E. L. T. Mesens, 'Poème de guerre', in *Horizon. A Review of Literature and Art*, VIII, n° 47, November 1943, p. 296-297 ; E. L. T. Mesens, *Poèmes 1923-1958. Dix dessins de René Magritte*, Paris: Les Terrain Vague, 1959, p. 133.

vertrok naar Luther in Wittenburg, maar werd daar afgewezen omdat zijn leer te radicaal en dus gevaarlijk was, getuige ook de verbanning van de twee zonen van Quinten Metsys, namelijk Jan en Cornelis, die met hem in contact kwamen. Hier zal wat langer bij worden stilgestaan omdat er nog enkele andere eeuwen overschrijdende verbanden kunnen gelegd worden met kunst, literatuur en anarchisme.

1. Voorlopers in de 16de eeuw

1.1 Anno 1525: de kunstenaar als rebel

Niets wist hij meer te zeggen tegen Schumacher, maar die, de beeldhouwer, was in staat zichzelf te troosten, gaf zichzelf een plaats naast Riemenschneider, Veit Stoß en Jörg Ratgeb, die allen net als hij ooit met hun kunst de zijde van het volk gekozen hadden.¹⁷

1.1.1 Jerg Ratgeb (1480-1526)

De Belgische situationistische schrijver Raoul Vaneigem, en inspiratiebron voor nieuwe anarchistische ideeën vanaf de jaren zestig in vorige eeuw, schreef in 1986 met *Le mouvement du libre-esprit*¹⁸ over de bewegingen van de vrije geest vanaf de middeleeuwen. De titel van het voorwoord bij de nieuwe uitgave uit 2005 vat het mooi samen: ‘*Libérer la terre des illusions célestes et de leur tyrannie*’. Voor een tekst uit 1974 gebruikte Vaneigem het pseudoniem Ratgeb, een voorbeeld waar anarchisme en kunst elkaar vinden, naar de 15de-eeuwse opstandige schilder Jerg Ratgeb.¹⁹ Van 1509 tot 1512 verbleef Ratgeb in Heilbronn. Als vrij man vraagt hij in 1510 in een brief aan Hertog Ulrich zijn vrouw vrij te maken van lijfeigenschap, waardoor ook hun kinderen vrije mensen zouden zijn, maar dit werd geweigerd door de hertog. Het bekendste werk van Ratgeb is wellicht het *Herrenberger Altar* (afb. 4, p. 146) dat hij in opdracht van de

¹⁷ Peter Weiss, *De esthetica van het verzet*, Peter Kaaij (vert.), vol. 3, 3 vols., Groningen: Historische Uitgeverij, 2000, p. 194.

¹⁸ Raoul Vaneigem, *Le mouvement du libre-esprit. Généralités et témoignages sur les affleurements de la vie à la surface du Moyen Âge, de la Renaissance et, incidemment, de notre époque*, réédition préfacée par l’auteur, Nyons: L’or des fous, 2005.

¹⁹ Naamsvarianten: Jörg Rathgeb, Jerg Ratgeb, Jorg Ratgeb, Jörg Rathgeben, Georg Ratgeb, Jörgen Schürtz, Georg Schwed.

Brüder van gemeinsamen Leben heeft geschilderd. Er wordt een menselijke Christus getoond, meestal naar het volk gekeerd, terwijl de beul en zijn handlangers vrij kariauraal worden afgebeeld evenals de edelen en kerkelijke vertegenwoordigers. Ratgeb en de wijd verbeide boerenopstanden werden onder meer beïnvloed door de via allerlei ketterijen overgeleverde ideeën van Joachim van Fiore (ca. 1135-1202) dat het de duizendjarige rijk Gods hier en nu op aarde zal beginnen.

In seiner Ostertafel sieht er deshalb die weltliche Gewalt durch eine Soldateska verkörpert mit widerwärtigen Gesichtern vollern Haß, die vor scheußlichen Gebärden nicht zurückschreckt, während darüber im Reich des Friedens der Menschensohn erscheint und die Kristallene Weltkugel des Tausendjährigen reiches, von dem viele träumen.²⁰

De tenhemelopneming van Christus doet wel vermoeden dat hij het *Isenheimer Altar* (afb. 5, p. 147) van Matthias Grünewald (ca. 1470-1528) zou kunnen gezien hebben. Ratgeb toont een veel minder expressieve Christusfiguur, vlakker geschilderd, en men krijgt de indruk dat eerder het medeleven van Christus wordt uitgespeeld dan het straffende aspect. Terwijl bij Grünewald de figuren in een dreigend zwart zweven, geeft Ratgeb hoop door de afgebeelde figuren naast de berg. Ratgeb sloot zich in 1525 aan bij de boerenopstanden²¹ en werd na de nederlaag in 1526 veroordeeld en gevierendeeld. Veel van zijn werken werden waarschijnlijk ook om deze reden vernietigd en zijn *Herrenberg-altaar* verkeerde gedurende lange tijd in de vergetelheid.²² De keuze door Vaneigem van Ratgeb als pseudoniem is uiteraard niet zonder betekenis. Net als in zijn andere werk vertrekt hij steeds van het persoonlijke en het dagelijkse als noodzakelijke stap naar totale bevrijding, en het is deze bevrijding die hij herkent bij de opstandige schilder.

²⁰ Hap Grieshaber, e.a., *Für Jerg Rakeb - Landsmann - Märtyrer*, Bibliothek S, 2. Auflage, Stuttgart: Deutsche Sparkassenverlag, 1981 (1976), p. 19. Hap Grieshaber (1909-1981) was een geëngageerde Duitse kunstenaar uit de twintigste eeuw die voornamelijk houtsneden maakte.

²¹ De Duitse boerenopstanden in 1525 zijn dikwijls in verband gebracht met de revoluties rond 1848 en worden in die zin dan ook mee opgenomen in de grote proletarische geschiedenis. Een hoofdrol werd gespeeld door Thomas Müntzer (ca. 1488-1525). Zie bijvoorbeeld Friedrich Engels, *De Duitse Boerenoorlog* (1875), 2de verbeterde en vermeerderde druk, Amsterdam: Pegasus, 1970, <http://www.marxists.org/nederlands/marx-engels/1850/boerenoorlog/index.htm> (laatste bezoek: 8/12/2010).

²² Otto Donner von Richter, *Jerg Ratgeb, Maler von Schwäbisch Gemünd, seine Wandmalereien im Karmeliterkloster zu Frankfurt und seine Altarwand in der Stiftskirche zu Herrenberg*, Frankfurt/Main: Keller, 1892 ; Wilhelm Fraenger, *Jörg Ratgeb, ein Maler und Märtyrer aus dem Bauernkrieg*, Dresden: Verlag der Kunst, 1972.

L'espace-temps créé par la révolution de la vie quotidienne est l'ensemble des territoires libérés du contrôle étatique et du système marchand, et modifiés en permanence par les individus qui apprennent à construire, collectivement et en particulier, chaque moment de leur existence.²³

Er zijn ook andere bronnen die de mythe van de opstandige schilder wensen te ontkrachten als, al dan niet, gebaseerd op een bewuste leugen om hem als martelaar te kunnen afschilderen.²⁴ Daarbij wordt voornamelijk verwezen naar het werk van Fraenger die zijn studie publiceerde in de DDR in 1972, waarbij toch wordt opgemerkt dat het politieke engagement van Ratgeb wel degelijk aanwezig was.²⁵

1.1.2 De drie goddeloze schilders

Bij de Anabaptisten, of wederdopers, zoals Hans Denck²⁶ (ca. 1495-1527), vinden we gelijkaardige ideeën terug over de weigering wereldlijke en kerkelijke autoriteit te erkennen. In het Duitse Neurenberg (Nürnberg), waar ook Thomas Müntzer, de spilfiguur van de boerenopstanden eind 1524 verbleef, komen we enkele kunstenaars tegen, de graveurs en schilders Hans Sebald Beham (1500-1550), zijn broer Barthel Beham (1502-1540) en Georg Pencz (ca. 1500-1550), samen de *drei gottlose Maler* genoemd.²⁷ Ze werden wegens ketterij, blasfemie, pornografie en het niet erkennen van de stadsraad, in 1525 verbannen (afb. 6: Hans Sebald Beham, *Liebespaar mit Cupido und Tod*, 1529, p. 147, afb. 7: Hans Sebald Beham, *Die Nacht*, 1548, p. 148 en afb. 8: Bart-

²³ Ratgeb, *De la grève sauvage à l'autogestion généralisée*, 10|18, Paris: Union générale d'éditions, 1974 [herdruk: Metz-Dijon: Turbulentes, 2005], p. 51.

²⁴ Ute-Nortrud Kaiser, *Jerg Ratgeb - Spurensicherung*, Kleine Schriften des Historischen Museums Frankfurt am Main, vol. 23, Limburg: C. A. Starke, 1985, p. 7. „Die Legende von Jerg Ratgeb als dem Sonderling und Vereinsamten in der Garde der Maler des 16. Jh. war jene fromme Lüge des 20. Jh., die versuchte vom Künstlerischen her den Unterbau zu schaffen, den man braucht, um die These vom Märtyrer der Bauernkriege zu erstellen.”

²⁵ *ibid.*, p. 29.

²⁶ Ludwig Keller, *Ein Apostel der Wiedertäufer*, Leipzig: Hirzel, 1882.

²⁷ Adolf Rosenberg, *Sebald und Bartel Beham. Zwei Maler der deutschen Renaissance*, Leipzig: E. A. Seemann, 1875 ; W. J. Loftie, *Catalogue of the Prints and Etchings of Hans Sebald Beham, Painter, of Nuremberg, Citizen of Frankfurt, 1500-1550*, London: Nosedon, 1877 ; Gottfried Keller, e.a., *Hausbuch für Freidenker*, Berlin: Der Freidenker, 1931.

hel Beham, *Zwei große Narrenfresser*, houtsnede, ca. 1524, p. 148).²⁸ Zij hadden eerder gewerkt in het atelier van Albrecht Dürer, en waren de belangrijkste kunstenaars van de groep die men de *Kleinmeister* noemde, naar een deel van hun grafisch werk dat postzegelformaat groot was.²⁹ De drie schilders kregen een aantal vragen voorgelegd tijdens hun verhoor:

- 1) Ob er glaub das ein got sei
- 2) Was er von Christo hallt
- 3) Ob er dem heiligen Evangelio vnd Wort gottes In der schrift verfasst glaube,
- 4) Was er von dem Sacrament desz Altars hallt,
- 5) Was er von der tauff hallt,
- 6) Ob er ain weltliche oberkait glaub vnd ainen Rate zu Nurmberg fur seine herrn erkenn. Vber sein leib und gut vnd was eusserlich ist.³⁰

De antwoorden van Pencz waren alleszins niet van die aard zijn ideeën te verlooche-
nen:

- 1) Sagt er empfinds zum teil, ob er aber wisz was er warhafft fur den selben got sol halten wisz er nit
- 2) Halt von Cristo nichts
- 3) Kon der schrift nit glauben
- 4) Halt vom sacrament des altars nichts
- 5) Halt von der tauff nichts
- 6) Wisz von keynem hern dann allein von got.³¹

In de 20ste eeuw zijn de kritische gravures van een Hans Sebald Beham geenszins ver-
geten. Bijvoorbeeld in het Duitse *Hausbuch der Freidenker* uit 1931 illustreert zijn hout-
snede *Frauenbad* een artikel over seksualiteit en opvoeding.³² Ditzelfde boek is trou-
wens uitgebreid geïllustreerd met werk van Frans Masereel.³³ In enkele
bibliografische aantekeningen heeft Albert Daenens ondermeer de gravures van Be-

²⁸ Theodor Kolde, 'Hans Denck und die gottlosen Maler van Nürnberg', in *Beiträge zur bayerischen Kirchengeschichte*, Theodor Kolde (red.), vol. VIII, Erlangen: Fr. Junge, 1902, p. 1-31, 49-71.

²⁹ William Bell Scott, *The Little Masters*, London: Sampson Low, Marston, Searle, & Rivington, 1879.

³⁰ Theodor Kolde, 'Zum Prozess des Johan Denk und „der drie gottlosen Maler von Nürnberg"', in *Kirchengeschichtliche Studien. Hermann Reuter zum 70. Geburtstag gewidmet*, Leipzig: J.C. Hinrichs'sche Buchhandlung, 1888, p. 228-250, (p. 244).

³¹ *ibid.*, p. 245.

³² Maria Krische, 'Neuzeitliche Grundsätze für körperliche Erziehung', in *Hausbuch für Freidenker*, Berlin: Der Freidenker, 1931, p. 125-133.

³³ Keller, e.a., *Hausbuch für Freidenker*, 1931.

ham (afb. 9: Hans Sebald Beham, *Joseph und Potiphar's Weib*, 1544, p. 149) uit *Sittliche und unsittliche Kunst*³⁴ van E. W. Bredt aangekruist als te voorbereiding voor een uiteindelijk nooit gepubliceerd werk over de geschiedenis van de grafiek en de karikatuur.³⁵

³⁴ Ernst Wilhelm Bredt, *Sittliche oder unsittliche Kunst? Eine historische Revision*, Eine historische Revision. 52.-57. Tausend. Erweitert und durch einen Nachtrag ergänzt, München: R. Piper & Co, 1919.

³⁵ AMVC-Letterenhuis, D 1175: Documenten, map 1.

1.2 Loy de Schaliedecker en de gebroeders Massys

*Le verbe de Loïet était de plus en plus doux et flatteur ;
ses discours ressemblaient à de mélodieuse musique. Ils
faisaient songer à des bouquets parfumés, à des brises
caressantes, au miel, à l'encens, aux baisers ...*³⁶

Ook rond Antwerpen, Brussel en Doornik komen in de vroege zestiende eeuw liber-
tijnse bewegingen tot het propageren van een volledige individuele vrijheid en de idee
van een persoonlijk leven en geloof los van de instituten Kerk en Staat, waarbij de
menselijke natuur en het gezond verstand wetten en regels onnodig maken. Er wor-
den groeperingen opgericht die trachten te leven naast of los van de uitvoerende
autoriteiten, zowel kerkelijke als wereldlijke, want deze worden gezien als systemen
van onderdrukking. We staan wat langer stil bij de Antwerpenaar Eligius Pruystinck,
ook genaamd Loy de Schaliedecker, zijn beroep aanduidend van leidekker.³⁷ Pruystin-
ck was de stichter van een pantheïstische sekte en zijn volgelingen werden Loïsten
genoemd. Ongeletterd en van eenvoudige komaf, maakte hij kennis met de vrije in-
terpretaties van de bijbel, dikwijls op geheime plaatsen, en misschien ontmoette hij
daar wel de wederdoper, en glasschilder en illustrator, David Joris van Delft (ca. 1501-
1556) die de bijbel heel goed kende en in 1524 in Antwerpen was. Diezelfde Joris, die
zichzelf uiteindelijk zag als een nieuwe Adam (afb. 10: David Joris, *De laatste Adam*,

³⁶ Georges Eekhoud, *Les Libertins d'Anvers. Légende et Histoire des Loïstes*, Paris: Mercure de France, 1912, p. 321-322.

³⁷ Julius Frederichs, *De Secte der Loïsten of Antwerpsche Libertijnen (1525-1545). Eligius Pruystinck (Loy de Schaliedecker) en zijne aanhangers*, Paul Fredericq (red.), *Werken van den practischen leergang van vaderlandsche geschiedenis* (Hoogeschool van Gent), Gent / 's Gravenhage: J. Vuylsteke / Martinus Nijhoff, 1891 ; Émile Braekman, 'Éloy Pruystinck', in *Bibliotheca Dissidentium. Répertoire des non-conformistes religieux des seizième et dix-septième siècles*, André Séguenny (red.), vol. VII, *Bibliotheca Bibliographica Aureliana*, vol. CVI, Baden-Baden: Valentin Koerner, 1986, p. 7-38.

1551, p. 149), zou echter vele jaren later een pamflet³⁸ tegen Pruystinck's leer publiceren, *Wat arm van Geest te sijn / recht te seggen is: contrary Loy Schaliedeckers gront unde wtlegginghe*, omdat Pruystinck, onder andere, vrome en rechtgeaarde gelovigen als ezels bestempelde:

[...] diewijl sy boet unde penitentie bespotten, unde die sich den Heere become-
ren, 't goede bevlytigen, die liefste Godes begheeren na het Euangelium te doen,
seggen Ezelen te syn³⁹

Pruystinck vertrok dan in 1525 naar Wittenberg om bij Luther zijn ideeën en interpretaties van de Bijbel te toetsen. Het gesprek met Luther's rechterhand Melanchton, waarbij Luther waarschijnlijk wel aanwezig was, verliep echter niet als gewenst. Luther zei dat Pruystinck de duivel in zich had en schreef een open brief naar de hervormde christenen van Antwerpen om hen te waarschuwen voor deze *rumpel geyst*. In deze brief wordt Pruystinck's leer als volgt samengevat — daarom ook het uitgebreidere citaat:

Ein Artikel ist, daß er hält, ein jeglich Mensch hat den Heiligen Geist.
Der ander: der Heilige Geist ist nicht anders denn unser Vernunft und Verstand.
Der dritte: ein jeglich Mensch glaubt.
Der vierte: Es ist kein Hölle oder Verdammnis, sondern alleine das Fleisch wird verdampt.
Der funft: ein jegliche Seele wird das ewige Leben haben.
Der sechste: die Natur lehret, das ich meinem Nähisten thun solle, was ich mir will gethan haben ; solches wollen ist der Glaube.
Der siebend: Das Gesetz wird nicht verbrochen mit böser Lust, so lange ich nicht bewillige der Lust.
Der achte: Wer den Heiligen Geist nicht hat, der hat auch keine Sunde ; denn er hat keine Vernunft.⁴⁰

Een belangrijk archiefstuk dat Frederichs aanhaalt, "*Summa doctrinae quorundam hominum, qui nunc Antwerpiae et passim in aliquibus Brabantiae et Flandriae locis permulti reperiuntur, ac nunc Loistae, ab auctore Eligio, homine illiterato et mechanico, nunc Libertini,*

³⁸ A. Van der Linde, *David Joris. Bibliografie*, 's Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1867, p. 31.

³⁹ Frederichs, 1891, p. 54.

⁴⁰ Martin Luther, *Vermischte deutsche Schriften I*, Johann Konrad Irmischer (red.), Sämtliche Werke, vol. 53, Frankfurt am Main und Erlangen: Verlag von Heyder & Zimmer, 1853, p. 344 (An die Christen zu Antwerpen, ohne Datum 1525).

a carnis libertate, quam illorum doctrina permittere videtur, appellantur”,⁴¹ dateert uit het midden van de 16de eeuw, en daarin wordt op dezelfde wijze als in de brief van Luther het leerstelsel der Loïsten uiteengezet en bekritiseerd. Ondertussen was er een eerste proces, waarbij er toch nog van enige verwarring sprake lijkt te zijn met het Lutheranisme (Luyter), gezien de beschrijving van hun boetemantels:

[...] op d’een stont ‘t Heylich Sacrament, op d’ander Luyter met veel Duvelen, ende op sommighen Boeken, ende alsoo volchden sy ‘t Heylich Sacrament in de Kercke; ende van daer ginghen sy weder op ‘t Stathuys, ende men dede hun lien haer mantelthiens aff, ende elck ging thuyt, ende men verberden hun Bocken;⁴²

Pruystinck onderging in 1526 deze publieke veroordeling samen met negen gelijkgezinden, maar hij bleef wel zijn ideeën trouw. Zijn volgelingen waren betrokken bij volksopstanden in Luik (1531), Brussel (1532) en Gent (1539).

De beteugeling van deze door sociale en economische grieven ingegeven opstoten is achteraf ontoereikend gebleken. Vooral te Antwerpen, maar ook op verscheidene plaatsen in het Vlaamse graafschap en in het Brabantse hertogdom, — speciaal te Brussel en te Vilvoorde, — waren adepten overgebleven van een schier anarchistische wereldbeschouwing.⁴³

Dat de vrees voor verdere verspreiding van de verschillende libertijnse bewegingen ook van wereldlijke machthebbers kwam, blijkt duidelijk uit de briefwisseling van juli 1544 tot februari 1545 tussen Maria van Hongarije, landvoogdes der Nederlanden sinds 1530, en de Antwerpse magistratuur.⁴⁴

⁴¹ Ign. von Döllinger, *Dokumente vornehmlich zur Geschichte der Valdesier und Katharer*, Beiträge zur Sektengeschichte des Mittelalters, vol. 2, München: C. H. Beck’sche Verlagsbuchhandlung, 1890, p. 664-668.

⁴² ‘Anno 1526. den 26. Februari’, in *Antwerpsch Chronykje: in het welk zeer veele en elders te vergeefs gezogte geschiedenissen, sedert den jare 1500. tot het jaar 1574. zoo in die toen zoo zeer vermaarde koopstad, als de andere steden van Nederland, En wel Byzonderlyk op het Stuk der Geloofs-Hervorminge voorgevallen, omstandig zyn Beschreven*, F. V. G. (red.), Leyden: Pieter vander Eyck, 1743, p. 27-28.

⁴³ A. L. E. Verheyden, *Vilvoorde: internationaal repressiecentrum en brandpunt van het zestiende-eeuws protestantisme*, Middelburg: Stichting De Gihonbron, 2008, p. 51-52.

⁴⁴ B. J. Spruyt, ‘“En bruit d’estre bonne luterienne”: Mary of Hungary (1505-58) and Religious Reform’, in *The English Historical Review*, 109, n° 431, 1994, p. 275-307, (p. 297).

[...] om de selve secte te verniylen ende extirperen, als wesende de snooste ende onmeynsschelycxste secte die noynt gesien noch gehoort en es geweest,⁴⁵

De ideeën van Pruystinck waren inderdaad populair, ook bij de betere burgerij vanwege hun epicurische inslag, zoals de Nederlandse historicus Emmanuel van Meteren in 1608 reeds schreef.

Ten leste heeft hy eenen groten aenhangh aldaer ghecreghen, van de beste, rijkste ende degelijckst gheachte burghers, de welcke vrolijck ende epicureisch met malcanderen leefden [...]. Onder deese distribueerde hij boecxkens van zijn ketterijen, waerover hy is ghevanghen gheworden, met vele van dese rijke borgeren, waer van twee uit cracht van de placcaten corts onthalt werden.⁴⁶

De fatale afloop (afb. 11: Clifford Harper, *Eloy Pruystinck burnt at the stake*, 1987, p. 150)⁴⁷ voor Pruystinck en volgelingen kan ook nog in het *Antwerpsch Chronykje* worden gelezen:

In deselve maent [oktober 1544] den 25 des Saterdachs, doen weert buyten Antwerpen al levende verbrant, die Meester van deze Dolinghe, genoemd Loey de Schalidecker, die dicwils gepunieert geweest hadde.⁴⁸

Er is ook een literaire reden voor het bespreken van deze rebel, omdat een eeuwen overspannende band kan gelegd worden met minstens één toneelstuk, vier romans en een gedicht waarin Pruystinck, die ook in de Antwerpse volkscultuur zijn verhalen kent, figureert.

Georges Eekhoud (1854-1927), de Antwerpse Franstalige schrijver met anarchistische⁴⁹ sympathieën en contacten met de avant-garde kunstenaars rond *Van Nu en*

⁴⁵ Frederichs, 1891, p. 27-38.

⁴⁶ *ibid.*, p. 22.

⁴⁷ Clifford Harper, *Anarchy. A Graphic Guide*, London: Camden Press, 1987, p. 9. Clifford Harper is sterk beïnvloed door Frans Masereel, net zoals Albert Daenens was.

⁴⁸ 'Anno 1544. den 4. Augusti', in *Antwerpsch Chronykje: in het welk zeer veele en elders te vergeefs gezogte geschiedenissen, sedert den jare 1500. tot het jaar 1574. zoo in die toen zoo zeer vermaarde koopstad, als de andere steden van Nederland, En wel Byzonderlyk op het Stuk der Geloofs-Hervorminge voorgevallen, omstandig zyn Beschreven*, F. V. G. (red.), Leyden: Pieter vander Eyck, 1743, p. 44.

⁴⁹ Herman Van Puymbrouck, *Georges Eekhoud en zijn werk. Een studie, met portret en handschrift*, Antwerpen / Amsterdam: De Nederlandsche Boekhandel / Van Holkema & Warendorf, 1914; Georges Eekhoud & Sander Pierron, *Mon bien aimé petit Sander. Lettres de Georges Eekhoud à Sander Pierron (1892-1927)*, Mirande Lucien (red.), Cahiers GKC, Lille: GKC, 1993; Hans Vandevoorde, 'En ce temps de chevaleresque idéologie. Het erotisch anarchisme van Georges Eekhoud', in *Anarchisten*

>>>

Straks, Les XX en La Libre Esthétique, publiceert zijn geromantiseerde versie van Pruyssinck's leven, *Les Libertins d'Anvers*, in 1912.

[J]e serais même tenté de l'identifier avec le gentil gamin juché dans un arbre pour mieux assister au supplice de saint Jean, dans le triptyque de Quentin Metsys.⁵⁰

We vinden inderdaad op deze triptiek een jongetje in een boom (afb. 12: Quinten Metsys, *Altaarstuk van het schrijnwerkersambacht* (rechterpaneel), ca. 1508-1511, p. 150), maar kunnen de dichtelijke vrijheid van de schrijver natuurlijk niet wetenschappelijk onderbouwen.

Gebaseerd op onder andere Eekhoud's boek schreef de Nederlandse dichter Jacob Israël de Haan (1881-1924)⁵¹ in 1914 zijn *Libertijnsche Lieder*. Het eerste deel is een dichtvorm gezette vrije vertaling van enkele verhalen uit *Les Libertins d'Anvers*.

Zij gaven gul gehoor, elk vreugdpreeker, elk zinnenwekker,
Wraker van recht en wet,
Wel 't meest van al de Dakendekker,
Een knaap: Loïet.
Zijn ogen zwartfluweel, wangen bloemrood, een bruine bengel,
Leden rap, rank en kloek,
Menig schilder maalde als een engel,
Hem op zijn doek.⁵²

Frederichs vermeldt een in 1891 in Antwerpen verschenen toneelstuk van Lambert Van Ryswyck met de titel *Loyke de Schaliedekker*.

<<<

rond Emile Verhaeren, David Gullentops & Hans Vandevoorde (red.), Tekst en Tijd, Brussel: VUBPress, 2005, p. 125-152.

⁵⁰ Eekhoud, *Les Libertins d'Anvers. Légende et Histoire des Loïstes*, 1912, p. 143.

⁵¹ Jacob Israël de Haan was een Nederlands schrijver, dichter, publicist, rechtsgeleerde, eerst zionist en later anti-zionist. Hij ijverde voor een betere behandeling van gevangenen in het tsaristische Rusland. Hij emigreerde in 1919 naar Palestina, toen nog als zionist, maar werd op 30 juni 1924 vermoord in opdracht van de Joodse paramilitaire organisatie *Hagana*, omdat hij actief was in een organisatie van orthodoxe antizionistische Joden en een voorstander van een vreedzaam samenleven met Arabieren.

⁵² Jacob Israel De Haan, *Libertijnsche Lieder*, Amsterdam: Van Kampen & Zoon, 1914, p. 14.

Heel het stuk is louter fantazij [...] de titelrol draagt eenen historischen naam, doch de gevoelens en handelingen der personen zijn teenemaal valsch.⁵³

In de magisch-realistische roman *De man die van nergens kwam* van Hubert Lampo wordt er heen en weer gesprongen tussen verschillende tijden, en is een hoofdstuk gewijd aan *Het leven en de dood van Looi de Schaliedekker*.⁵⁴

Frederichs beweert: “*Pruystinck was een zwak karakter en eene lage en laffe ziel*”.⁵⁵ Het Italiaanse anarchistische schrijverscollectief Luther Blissett echter, feit en fictie vermengend in de historische thriller *Q* waarbij de zestiende-eeuwse godsdienstoorlogen als achtergrond dienen, plaatsen een aanzienlijk deel van het boek in het Antwerpen van 1538, met Eloi Pruystinck als protagonist.⁵⁶

Ervan beschuldigd dat hij ketterse boeken heeft verspreid, het wezen van God heeft ontkend, evenals de zonde, en dat hij beweerd heeft dat man en vrouw volmaakt zijn, en dat hij incest heeft gepleegd en in concubinaat geleefd. [...] In 1544 werd hij aan marteling onderworpen opdat hij zijn praktijken en blasfemische ideeën zou bekennen. Nooit verried hij een van zijn medestanders of volgelingen, en eigenhandig tekende hij zijn doodvonnis.⁵⁷

Eekhoud die dus met de nodige fantasie Pruystinck als kind zag opduiken in het *Altaarstuk van het schrijnwerkersambacht* van Quentin Metsys (afb. 12, p. 150), heeft enigszins een punt. We weten dat Jan Massys (1509-1573) en Cornelis Matsys (1510/11-1556/57), zonen van Quinten, in 1544 Antwerpen hebben moeten ontvluchten wegens banden met Eloy Pruystinck.

Vanden goeden van Janne Quintens, schildere, oick fugityf. Van Cornelis Quintens, oick schildere, des voirseiden Jans broeder, oick fugityf.⁵⁸

Ze werden bij verstek veroordeeld en verbannen, en hun bezittingen werden verbeurd, net zoals bij enkele andere kunstenaars, met als voornaamste de in 1540 in de Antwerpse Sint-Lukasgilde ingeschreven “figuursnider”⁵⁹ Cornelis Bos (ca. 1506/10-

⁵³ Frederichs, 1891, p. XVIII.

⁵⁴ Hubert Lampo, *De man die van nergens kwam*, Amsterdam: Meulenhoff, 1991.

⁵⁵ Frederichs, 1891, p. LII.

⁵⁶ Luther Blissett, Q, A. Böttner en J. Van der Haar (vert.), Amsterdam: Wereldbibliotheek, 2001.

⁵⁷ *ibid.*, p. 632.

⁵⁸ Frederichs, 1891, p. 49.

⁵⁹ Sint-Lukasgilde, *De Liggerenen en andere historische archieven der Antwerpsche Sint Lukasgilde*, Ph. Rombouts & Th. Van Lerius (red.), Antwerpen: Julius De Koninck / Feliciaen Baggerman, 1864-1872, p. 137-139.

1566).⁶⁰ Over Cornelis Matsys is na deze verbanning weinig geweten.⁶¹ Zijn broer Jan heeft na zijn vertrek uit Antwerpen toch nog een artistieke carrière kunnen uitbouwen. In het geromantiseerde dubbelportret dat de Duitse schrijver Henning Boëtius maakte van de Genuese prins-admiraal Andrea Doria (1466-1560) en zijn hofschilder Jan Massys, wordt de band tussen Pruystinck en de kunstenaar omschreven, waarbij Massys, tegen zijn kunstenaarsgeweten in, toch de opdracht om Pruystinck's portret te schilderen heeft afgewezen, maar te laat, hij werd verklikt.

Er wusste damals übrigens: Loy de Schaliedekker zu malen war gefährlich. Ein gutes Bild warb für die Ideen des Kopfes, der dargestellt war. Pruystinck hatte ein interessantes Gesicht. Es in Öl zu verewigen reizte Massys. Doch in den Augen der Kirche war es bereits Ketzerei, einen Ketzer zu malen.⁶²

Onderzoek naar contacten tussen Pruystinck en Massys leveren geen echte duidelijkheid omtrent de juiste draagwijdte. De vrees voor bestraffing was alleszins niet ongegrond. In 1551 heeft Jan Massys een verzoekschrift ingediend om een kopie te verkrijgen van de uitspraak, wat hem weliswaar werd toegekend, maar in 1554 staat hij nog steeds te boek als voortvluchtige, verdacht van ketterij. Later dat jaar laat zijn vrouw een brief opmaken door drie voorname burgers om hem vrij te pleiten, waardoor het mogelijk werd dat hij in 1555 al terug in Antwerpen was.⁶³ Deze brief, waarin dus drie Antwerpse notabelen verklaarden dat Jan Massys nooit iets te maken heeft gehad met de leer van Pruystinck, een man die hij echter wel had ontmoet in zijn atelier toen deze schilderijen kwam bekijken op zoek naar iemand om een portret te maken, diende misschien slechts enkel om hem te kunnen laten terugkeren naar Antwerpen. Of hij dus al dan niet een Loïst was kan echter niet uitgemaakt worden.

⁶⁰ Peter van der Coelen, 'Cornelis Bos -- Where did he go? Some new discoveries and hypotheses about a sixteenth-century engraver and publisher', in *Simiolus - Netherlands Quarterly for the History of Art*, 23, n° 2-3, 1995, p. 119-146, (p. 125-126).

⁶¹ Jan Van der Stock, *Cornelis Matsys 1510/11-1556/57: grafisch werk*, vol. C204, Catalogi van tentoonstellingen georganiseerd in de Koninklijke Bibliotheek ALbert I, Bruxelles: Koninklijke Bibliotheek Albert I, 1985, p. 11-12; Machtelt Israëls, 'Van "Job en een muzikant" naar "De terugkeer van de verloren zoon" van Cornelis Matsys. Een transformatie natuurwetenschappelijk onderzocht', in *Bulletin van het Rijksmuseum*, 43, n° 2, 1995, p. 113-134; Jan Van der Stock, 'Enkele nieuwe gegevens over Cornelis Matsys (1510/11 - april 1556 / januari 1557)', in *Jaarboek van het Koninklijk Museum voor Schone Kunsten Antwerpen 1984*, J. Vervaeke (red.), Antwerpen: KMSKA, 1998, p. 103-137.

⁶² Henning Boëtius, *Die blaue Galeere*, München: btb Verlag, 2004, p. 13.

⁶³ Leontine Buijnsters-Smets, *Jan Massys. Een Antwerps schilder uit de zestiende eeuw*, Zwolle: Waanders, 1995, p. 23-24.

Susan Sontag heeft in haar essay *Against Interpretation* al aangeduid hoe we in plaats van een steriele intellectuele interpretatie van de betekenis van een kunstwerk, misschien beter terug moeten naar het zien en het voelen, naar wat zij een “*erotics of art*”⁶⁴ noemt, echter zonder te vervallen, wat soms gebeurt, in soort morele interpretatie.

Zo meent Winkler dat Massys’ bijbelse en klassieke vrouwen slechts dienen als dekmantel voor de weergave van vrouwelijk naakt. Sommige van zijn religieuze schilderijen zijn bedoeld als satirische travestie, een belachelijk maken van de gewijde inhoud, waarbij hij speculeert op de geilheid van de toeschouwer.⁶⁵

In een studie van Konrad Renger wordt voor enkele werken van Jan Massys met als titels *Vrolijk Gezelschap*⁶⁶ en *Het Ongelijke Paar*⁶⁷ duidelijk aangetoond dat deze een seksuele ondertoon hadden, echter niet meer moraliserend maar eerder spottend. Bepaalde vrouwelijke naakten zijn uitdagend sensueel geschilderd, zoals bij *Judith*⁶⁸ (afb. 13, p. 151) en zeker *Flora*⁶⁹ (afb. 14, p. 151) het geval is. Tenslotte zijn er ook de kritische schilderijen van de belastingontvangers.⁷⁰ Als veelvuldig voorkomende thema’s in de schilderkunst in die tijd, lijkt ons ook dit niet voldoende om te gelden als een bewijs voor eventueel libertijnse sympathieën, maar misschien wel als aanwijzing van een omgeving waar deze ideeën niet onbekend waren. Dit wordt op gelijkaardige wijze uitgewerkt in de beschrijving van drie schilderijen van Jan Massys in het boek *De Zotte Schilders*.⁷¹

Tenslotte leren we uit de nalatenschap van de schilder François I Francken dat er toch een portret bestaat, namelijk van “*Loys den Schaliedecker gemaect van Ouden Poerbus*”.⁷² Of dit werk nog bestaat maakt deel uit van een apart onderzoek. De reden

⁶⁴ Susan Sontag, *Against interpretation*, Philosophy/Criticism, London: Vintage, 1994, p. 94.

⁶⁵ Buijnsters-Smets, 1995, p. 10.

⁶⁶ *ibid.* Cat. 30, 31, 37, 37a en 46.

⁶⁷ *ibid.* Cat. 16, 36, 53 en 53a.

⁶⁸ *ibid.* Cat. 38.

⁶⁹ *ibid.* Cat. 34 en 35. Zie ook Karsten Müller & Regine Krän, *Verführungskunst. Jan Massys : “Flora”* Im Blickfeld, vol. 8, Hamburg: Hamburger Kunsthalle, 2003.

⁷⁰ Buijnsters-Smets, 1995. Cat. 8 en 11.

⁷¹ Jan Op de Beeck & Eric De Bruyn, *De Zotte Schilders. Moraalridders van het Penseel rond Bosch, Bruegel en Brouwer*, Mechelen / Gent: Galerie ‘t Vliegend Peerd / Snoeck, 2003, p. 114-123.

⁷² Erik Duverger, *Antwerpse kunstinventarissen uit de zeventiende eeuw: 1600-1617*, vol. 1, Brussel: Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, 1984, p. 394. Deze referentie plaatst ons voor een probleem omdat niet duidelijk is wie wordt bedoeld met deze schilder. Is het Pieter of is het Frans I Pourbus. Navraag bij Dr. Paul Huvenne, administrateur-

>>>

dat Francken dit schilderij in bezit had kan misschien te maken hebben met het feit hij in dezelfde wijk, Sint-Andries, woonde als waar vroeger de beruchte Eligius Pruystinck, meer bepaald in de Rijke Beukelaarstraat, zijn hoofdkwartier had.

<<<

generaal van het Koninklijk Museum voor Schone Kunsten Antwerpen en erkend Pourbus-specialist, leert dat de bewaarplaats van deze tronie voor zover bekend niet geweten is [e-mail van 7 december 2010 van Jozefien De Ceulaer, KMSKA].

2. Anarchistische paradoxen en de kunsten

2.1 Voordelen van de paradox

*Anarchists used the same symbols and rituals for a different end — as weapons and battle cries in their struggle to radically change society, and as substitutes for national symbols.*⁷³

Een paradox is een schijnbare tegenstrijdigheid, stelling of uitspraak die bij nader onderzoek waar of, misschien eerder, aanneembaar blijkt te zijn. Paradoxen hebben het voordeel uitermate interessant te zijn om bepaalde ideeën te verduidelijken, of op zijn minst aan te zetten tot dieper nadenken en daardoor de mogelijkheid aan te reiken om de maatschappij te veranderen. Taaljongleur Pierre-Joseph Proudhon (1809-1865) gebruikt regelmatig deze stijlfiguur, zoals « *La propriété, c'est le vol* » in het voor het eerst in 1840 verschenen *Qu'est-ce la propriété*.⁷⁴ Hij voorziet de maatschappelijk oplossing in de vereniging van orde en anarchie.

La politique est la science de la liberté : le gouvernement de l'homme par l'homme, sous quelque nom qu'il se déguise, est oppression; la plus haute perfection de la société se trouve dans l'union de l'ordre et de l'anarchie.⁷⁵

Uit de voorgeschiedenis van het anarchisme, het streven naar vrijheid, en uit de theorieën van voorlopers en spilfiguren, kunnen op verschillende manieren gelijkaardige tegenstellingen gedistilleerd worden. We denken hierbij aan egoïsme en solidariteit, creativiteit en vernietiging, geweld en pacifisme, utopie en werkelijkheid, arbeid en spel.

⁷³ Juan Suriano, *Paradoxes of Utopia. Anarchist Culture and Politics in Buenos Aires 1890-1910*, Chuck Morse (vert.), Oakland, CA / Edinburgh: AK Press, 2010, p. 204.

⁷⁴ Pierre-Joseph Proudhon, *Qu'est-ce que la propriété? ou Recherche sur le principe du droit et du gouvernement. Premier mémoire*, 2e éd., Paris: Garnier Frères, 1848, p. 1-2.

⁷⁵ *ibid.*, p. 251.

Deze verschillende paradoxen van het anarchisme hebben een tegenhanger in de kunst. De plaats van de kunstenaar als individu in de samenleving en de vernietiging van de voorgaande generatie zijn steeds terugkerende thema's. Ook de werkelijkheid weergeven zoals ze is of zoals ze gewenst wordt is de zelfopgelegde taak van de meeste kunstenaars, die ze zowel als arbeid dan wel als spel beschouwen.

2.2 Egoïsme & solidariteit

*So beginnt der tödlichste Feind alles Absoluten zu sprechen. Für Stirner ist paradox ausgedrückt gerade das relativste, das einzig Absolute, das er zulässt: das Ich.*⁷⁶

De Duitse filosoof Max Stirner (1806-1856) bepaalde misschien wel het meest extreme standpunt in het doordenken over het individuele, het *ik*, in zijn *Het Enige en zijn Eigendom* (1845).⁷⁷ Dit werk is een ijkpunt van een lange evolutie, waarbij ook de romantiek een rol speelde. Herbert Read haalt in *The Paradox of Anarchism*,⁷⁸ verschenen midden het geweld van de Wereldoorlog II, toegeschreven aan het “Germaanse” concept van volkssoevereiniteit, de Duitse dichter, filosoof en romanticus Friedrich Schiller (1759-1805) aan, die in de zesde brief uit zijn *Briefe über die ästhetische Erziehung des Menschen*, verschenen⁷⁹ in Schillers eigen tijdschrift *Die Horen* in januari 1795 en waarschuwt dat door het opgeven van de eigenheid, waarbij hier een echte individualiteit wordt bedoeld en niet een geclassificeerde vorm van het zogenaamde gemiddelde individu, de mens de hem opgelegde wetten slechts kan ondergaan.

Genöthigt, sich die Mannigfaltigkeit seiner Bürger durch Klassificierung zu erleichtern und die Menschheit nie anders als durch Repräsentation aus der zwei-

⁷⁶ Max Messer, *Max Stirner*, Brandes Georg (red.), vol. 24, Die Literatur, Berlin: Bard Marquardt & C°, 1907, p. 9.

⁷⁷ Max Stirner, *Der Einzige und sein Eigenthum*, Leipzig: Otto Wigand, 1845 ; Max Stirner, *De eenige en zijn eigendom*, Jac. C. Lanssen (vert.), Zandvoort: B.O.O., 1906 [herdruk: Cagliostro (Rotterdam), 1988] ; Max Stirner, *De enige en zijn eigendom*, Thomas Eden en Widukind De Ridder (vert.), Brussel: ABB, 2008.

⁷⁸ Herbert Read, ‘The Paradox of Anarchism’, in *Now*, n° 7, 1941a, <http://www.panarchy.org/read/anarchism.html> (laatste bezoek: 14/11/2010).

⁷⁹ Friedrich Schiller, ‘Ueber die ästhetische Erziehung des Menschen an einer Reyhe von Briefen’, in *Die Horen*, 1, n° 1, Januar 1795, p. 7-48.

ten Hand zu empfangen, verliert der regierende Theil sie zuletzt ganz und gar auf den Augen, indem er sie mit einem bloßen Machwerk des Verstandes vermengt; und der regierte kann nicht anders als mit Kaltsinn die Gesetze empfangen, die an ihn selbst so wenig gerichtet sind.⁸⁰

Lang voor Schiller werd in intellectuele middens de tegenstelling tussen de vrijheid en de overheid met al haar regels op bijna anarchistische wijze benaderd. Kropotkin⁸¹ haalt Marco Girolamo Vida (ca. 1485-1566) aan, bisschop van Alba, Italiaans humanist en dichter. Hiervoor baseerde hij zich op een studie van een vriend van hem, Ernest Nys (1851-1920), professor aan de ULB, die ook een goede kennis was van Élisée Reclus.

Ne faut-il pas signaler la thèse audacieuse de l'illustre Marc-Jérôme Vida, évêque d'Albe, auteur de la *Christiade* ? Dans le premier dialogue *De dignitate reipublicae*, il fait l'éloge de l'état antérieur à la constitution de la société politique, il expose que la « congrégation civile » est la cause des plus grands maux, il prêche l'abolition de tout gouvernement.⁸²

Hoe het probleem op te lossen dat Schiller beschrijft, deze allerbelangrijkste paradox van individu en gemeenschap, die in zich de meeste elementen meedraagt van al die andere schijnbaar onoverbrugbare tegenstellingen. De tegenstelling tussen de vrije ontplooiing van het individu — egoïsme — en het leven in een gemeenschap — solidariteit — vindt in de anarchie een mogelijke uitweg. Het anarchisme, net als andere ideologieën, behandelt de spanning tussen het individu en de gemeenschap, maar in tegenstelling tot de misschien meer gangbare denkwijzen waar men de oplossing zoekt of geeft in het bevoordelen van ofwel het individuele, zoals in het liberalisme en kapitalisme, ofwel het gemeenschappelijke, bijvoorbeeld in het communisme, beschouwt men in het anarchisme de contradicties tussen collectief en individu niet enkel als wenselijk, maar als basis zelf voor het optimaal samenleven. Het anarchisme benadrukt deze spanning en dit streven en het is juist dit wankel evenwicht dat steeds weer nagestreefd wordt.

⁸⁰ Arthur Jung, *Schiller's Briefe über die ästhetische Erziehung des Menschen*, Leipzig: B. G. Teubner, 1875, p. 151-152.

⁸¹ P. Kropotkin, 'Anarchism', in *The Encyclopaedia Britannica*, vol. I, eleventh ed., London: The Encyclopaedia Britannica, 1910, p. 914-919.

⁸² Ernest Nys, *Recherches sur l'histoire de l'économie politique*, Bruxelles: Castaigne, 1898, p. 222.

Elk individu heeft in zich een collectief aan individuen, we zijn geen eendimensionale mensen, maar zo heeft ook elk collectief een eigen individualiteit.⁸³

[...] en verenig ik me met hem, om door die overeenkomst mijn macht te versterken en door gezamenlijke kracht meer te bereiken dan de afzonderlijke zou kunnen bereiken.⁸⁴

In het anarchisme vindt men dus enerzijds de verst doorgedreven individualiteit zoals beschreven door Max Stirner en anderzijds het federalisme van Proudhon en Michael Bakoenin (1814-1876), het communistisch anarchisme van Kropotkin of een anarcho-syndicalistische benadering. Proudhon ziet de samenleving als een van onderuit, vanaf het individu in de familie, opgebouwd federalisme gebaseerd op de vrijheid, gelijkheid en broederlijkheid in evenwicht gehouden door een immanente rechtvaardigheid. De vrijheid van ieder menselijk individu die geen andere beperkingen mag hebben dan die van alle andere individuen, zoals dikwijls vooropgesteld in het vrijheidsdenken, is echter voor Bakoenin de basis van een absoluut despotisme, en hij poneert een eigen stelling:

Ik ben niet werkelijk vrij wanneer niet alle menselijk wezens om mij heen, mannen en vrouwen, eveneens vrij zijn. De vrijheid van anderen, verre van een beperking of ontkenning van mijn vrijheid te zijn, is integendeel de noodzakelijke voorwaarde en bevestiging er van.⁸⁵

Sinds de romantiek eist de kunstenaar zijn plaats als individueel creatief persoon op. De kunstenaar wil in alle vrijheid zijn kunst beoefenen ondanks eventuele financiële restricties die een weerslag zouden kunnen hebben op onafhankelijke creatie. De romantiek, en haar band met de natuur, heeft ook een revolutionaire component die dikwijls ondergesneeuwd raakt door de aandacht voor het nationalisme.

The early German romantics wanted to broaden the enlightenment's conception of human freedom by rethinking its relationship to nature.⁸⁶

⁸³ Daniel Colson, *Petit lexique philosophique de l'anarchisme. De Proudhon à Deleuze*, vol. 4315, Le Livre de Poche / Biblio / Essais, Paris: Librairie Générale Française, 2001, p. 66.

⁸⁴ Stirner, *De enige en zijn eigendom*, 2008, p. 217-218.

⁸⁵ Michael Bakoenin, *Over anarchisme, staat en dictatuur*, Arthur Lehning (red.), Kritiese Bibliotheek, Amsterdam: Van Genneep, 1976, p. 48.

⁸⁶ Max Blechman, 'The Revolutionary Dreams of Early German Romanticism', in *Revolutionary Romanticism*, Max Blechman (red.), Drunken Boat, vol. 3, San Francisco: City Lights Books, 1999, p. 1-34.

Ook in België oefenden theorieën van de Duitse romantici hun invloed uit en anderzijds kende de Belgische romantische schilderschool een uitgebreid succes in Duitsland.⁸⁷ Dit wordt ook heel mooi geïllustreerd in het in 1849 geschilderde *Art et liberté* (afb. 15, p. 152) van de Belgische kunstenaar Louis Gallait (1810-1887). Maar sinds kunsthandelaars het hebben overgenomen van mecenasen is deze onafhankelijkheid net zo relatief.⁸⁸ Het schilderij van Gallait werd tentoongesteld op het Salon van Brussel in 1851. Het verschil tussen hoe men naar de op dat ogenblik gerespecteerde kunstschool kijkt en hoe men het nieuw opkomende realisme bekijkt, blijkt uit de appreciatie van bijvoorbeeld Adolphe Van Soust de Borkenfeldt (1824-1877), schrijver, criticus en inspecteur van Schone Kunsten bij het Ministerie van Binnenlandse Zaken:

Comment, en peignant des haillons, M. Gallait touche la perfection, et comment M. Courbet tombe dans le ridicule.⁸⁹

Op dit Salon werd dus ook het werk *Les Casseurs de pierre* (1849) van Gustave Courbet (1819-1877) getoond (afb. 16, p. 152), dat samen met enkele andere werken werd geweigerd op het Salon van Parijs, waar hij dan maar een eenmanstentoonstelling in een eigen paviljoen opzette. Hier eist het individu zijn plaats op. Als revolutionair schilder en activist die later deelnam aan de Commune van Parijs heeft hij trouwens zijn ideeën over (zijn) kunst en de rol die hij welegt voor kunst en kunstenaar neergeschreven.⁹⁰ Behalve de begeleidende tekst bij zijn solotentoonstelling in Parijs en zijn tussenkomst op het congres te Antwerpen in 1861 verduidelijkt misschien de open

⁸⁷ Frederik Leen, “‘De wereld moet geromantiseerd worden’”. Het ontstaan van de romantiek uit de onvrede met de rationalistische orde’, in *De romantiek in België. Tussen werkelijkheid, herinnering en verlangen*, Gautier Platteau (red.), Tielt / Brussel: Lannoo / KMSKB, 2005, p. 8-10 ; Dominique Marechal, ‘Over romantiek en nog veel meer. De Belgische schilderkunst ten tijde van koning Leopold I in een ruimere context’, in *De romantiek in België. Tussen werkelijkheid, herinnering en verlangen*, Gautier Platteau (red.), Tielt / Brussel: Lannoo / KMSKB, 2005, p. 11-19 ; Inga Rossi-Schrimpf, ‘Wisselwerkingen. De Belgische romantiek in Europa’, in *De romantiek in België. Tussen werkelijkheid, herinnering en verlangen*, Gautier Platteau (red.), Tielt / Brussel: Lannoo / KMSKB, 2005, p. 39-47.

⁸⁸ Karel Teige, *Le marché de l’art* (1935), Paris: Allia, 2000.

⁸⁹ Adolphe Van Soust de Borkenfeldt, *Exposition des Beaux-Arts de Belgique de 1851. Revue du salon de la peinture*, Bruxelles: Impr. Lesigne, 1853. Zie ook Albert Dasnoy, *Les Beaux Jours du Romantisme Belge*, Bruxelles: JaRic, 1948, p. 100-106.

⁹⁰ Pierre Courthion & Pierre Cailler (red.), *Courbet : raconté par lui-même et par ses amis. Sa vie et ses œuvres*, vol. I, Les Grands Artistes vues par eux-mêmes et par leurs amis, Lausanne: La Guilde du Livre, 1948 ; Pierre Courthion & Pierre Cailler (red.), *Courbet : raconté par lui-même et par ses amis. Ses écrits, ses contemporaines, sa postérité*, vol. II, Les Grands Artistes vues par eux-mêmes et par leurs amis, Lausanne: La Guilde du Livre, 1950 ; James Henry Rubin, *Realism and Social Vision in Courbet and Proudhon*, vol. 10, Princeton Essays on the Arts, Princeton, NJ: Princeton University Press, 1980 ;

>>>

senkomst op het congres te Antwerpen in 1861 verduidelijkt misschien de open brief aan zijn leerlingen, gepubliceerd in de *Courrier du Dimanche* (25 décembre 1861), het best zijn visie over het anarchistische individu in een zogenaamde meester-leerling verhouding:

[J]e n'ai pas, je ne puis pas avoir des élèves. Moi, qui crois que tout artiste doit être son propre maître, je ne puis pas songer à me constituer professeur. Je ne puis enseigner mon art, ni l'art d'une école quelconque, puisque je nie l'enseignement de l'art, ou que je prétends, en d'autres termes, que l'art est tout individuel.⁹¹

Als overgang van individu naar collectief is er de bijna gelijkaardige denkwijze van de moderne componist en dichter John Cage (1912-1992), namelijk dat de dirigent in de weg staat van wat het collectief aan muzikanten kan bereiken met de oorspronkelijke creatie van het individu als basismateriaal.⁹² Dit evenwicht tussen de grootste mogelijke vrijheid van het individu en de grootste mogelijke solidariteit binnen de gemeenschap — in tegenstelling tot de burgerlijk-liberale visie, waarbij het individu centraal staat, en de marxistische, die de collectiviteit prioriteit geeft — heeft, als basis van de anarchistische filosofie, door de hele negentiende en twintigste eeuw heen steeds een

<<<

Gustave Courbet, *Lettre au ministre des Beaux-Arts (1870)*, envois, Caen: L'Échoppe, 1986a ; Petra Ten-Doeschate Chu, *Correspondance de Courbet*, Paris: Flammarion, 1996 ; T. J. Clark, *Image of the People. Gustave Courbet and the 1848 Revolution*, Revised, Berkeley and Los Angeles, CA: University of California Press, 1999 ; Dominique Berthet, *Proudhon et l'art. Pour Courbet*, L'Art en bref, Paris: L'Harmattan, 2001 ; Serge Bismuth, *L'enfance de l'art ou l'agnomie de l'art moderne. Note sur le réalisme de Courbet*, Ouverture philosophique, L'Harmattan, 2001 ; Chaké Matossian, *Saturne et le Sphinx. Proudhon, Courbet et l'art justicier*, Genève: Droz, 2002 ; Thomas Schlessler, *Réceptions de Courbet – Fantasmies réalistes et paradoxes de la démocratie (1848-1871)*, Œuvres en sociétés, Dijon: Les presses du réel, 2007.

⁹¹ Courbet, *Peut-on enseigner l'art (1861). Compte rendu de l'intervention de Courbet au Congrès d'Anvers, publié dans "Le Précurseur d'Anvers" du 22 août 1861*, 1986b.

⁹² John Cage, *A Year from Monday: New Lectures and Writings, 1963-1967*, Hanover, NH: Wesleyan University Press, 1969 ; Huib Emmer, 'John Cage, een Amerikaanse komponist', in *De AS: Anarchie en avant-garde*, vol. 11, n° 63, 's-Gravenhage: 1983, p. 20-23 ; Leigh Landy, 'John Cage: anarchist musician', in *Avant Garde : Anarchia*, n° 3, Amsterdam / Atlanta, GA: Rodopi 1989, p. 67-84 ; Max Blechman, 'Last Words on Anarchy. An Interview with John Cage', in *Drunken Boat: Art Rebellion Anarchy*, Max Blechman (red.), Drunken Boat, vol. 2, Brooklyn, NY: Autonomedia, 1994, p. 221-225 ; Jackson Mac Low, 'John Cage: A Celebration', in *Drunken Boat: Art Rebellion Anarchy*, Max Blechman (red.), Drunken Boat, vol. 2, Brooklyn, NY: Autonomedia, 1994, p. 216-220 ; John Cage, *Anarchy: New York City - January 1988*, Hanover, NH: Wesleyan University Press, 2001 ; Julia Robinson, e.a., *La anarquía del silencio. John Cage y el arte experimental*, Bartiomeu Marí (red.), Barcelona: MACBA, 2009.

grote aantrekkingskracht uitgeoefend op kunstenaars. Tegenover de liberaal-burgerlijke visie zetten anarchistische denkers de kunstenaar, en ruimer gezien, elke mens, als autonoom handelend individu, midden in een solidaire gemeenschap. Volgens August Vermeylen (1872-1945), de Vlaamse schrijver, kunsthistoricus en mede-oprichter van het avant-garde tijdschrift *Van Nu en Straks* (1893-1894 en 1896-1904), zou men als kunstenaar zonder problemen in deze gemeenschap moeten kunnen verblijven.⁹³

De eenling zal weten dat hij deel uitmaakt van een harmonisch geheel, waarin alle dingen, solidair, in noodwendige verhouding tot elkaar staan, gedreven door zijn doel, volkomen zelfontwikkeling, weten dat hij dat doel best bereiken kan in de gemeenschap.⁹⁴

In het tijdschrift *Van Nu en Straks*, waarvan de lay-out (afb. 17: Henry van de Velde, *Van Nu en Straks* (voorpagina), nieuwe reeks, n° 1, jan. 1896, p. 153) van de hand van Henry van de Velde was, verschenen naast literair proza en gedichten, ook maatschappijkritische artikels, met misschien als interessantste voorbeeld een driedelige reeks van Jac. Mesnil over het anarchisme.⁹⁵ Mesnil was het pseudoniem van de Belgische anarchist Jean-Jacques Dwelshauvers (1872-1940). Hij was historicus met een grote interesse voor de renaissance waarover hij enkele artikels schreef in *Van Nu en*

⁹³ A. van Elslander, 'August Vermeylen en het tijdschrift "Van Nu en Straks"', in *Mededelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, Afd. Letterkunde*, vol. Nieuwe Reeks - Deel 44, n° 2, Amsterdam / Oxford / New York: Noord-Hollandsche Uitgeversmaatschappij 1981, p. 35-57; Raymond Vervliet, *August Vermeylen 1872-1945. Leven en werk*, vol. 6, Prominente Vrijzinnigen, Brussel: Vrijzinnig Studie- Archief- en Documentatiecentrum Karel Cuypers, 1990; Geert van Istendael, 'Auguste Vermeylen en de anarchie', in *Brussel en het fin-de-siècle. 100 jaar Van Nu en Straks*, Frank De Crits (red.), Antwerpen-Baarn / Brussel: Houtekiet / BRTN / VAR, 1993, p. 65-80.

⁹⁴ Gust Vermeylen, 'De Kunst in de vrije Gemeenschap (vervolg en slot)', in *Van Nu en Straks*, 2, n° 8-10, 1894, p. 2-9, (p. 7).

⁹⁵ Louis Sourie, *Inleiding tot de geschiedenis van "Van Nu en Straks"*, Kortrijk: Jos. Vermaut, 1942; Ger Schmoek, 'Arthur H. Cornette leest over "Van Nu en Straks" in januari-februari 1914 te Brussel en te Antwerpen', in *Verslagen en Mededelingen*, n° 2, Gent: Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal en Letterkunde 1972, p. 211-289; van Elslander, 1981; Anne Marie Musschoot (red.), *Van Nu en Straks 1893-1901. Een vrij voorhoed-orgaan gewijd aan de kunst van Nu, nieuwsgierig naar de kunst-nog-in-wording - die van Straks. Bloemlezing*, Nijhoffs Nederlandse Klassieken, 's Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1982; Vera Claes, e.a., *Van Nu en Straks. Belle Epoque in Vlaanderen*, Guido Persoons, e.a. (red.), Gent: Centrum voor Kunst en Cultuur Sint-Pietersabdij, 1983; Raf de Bont, Geraldine Reymenants & Hans Vandevoorde (red.), *Niet onder één vlag. "Van Nu en Straks" en de paradoxen van het fin de siècle*, vol. 9, Studies op het gebied van de moderne Nederlandse literatuur, Gent: Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde, 2005.

Straks. Zijn vriendschap met Vermeyleen wordt door deze laatste beschreven in de roman *Twee vrienden*.⁹⁶ In *Van Nu en Straks* vond ook de avant-garde uit Vlaanderen en Nederland aansluiting met de rest van Europa via de intense contacten met de Brussels verenigingen *Les XX* en zijn opvolger *La Libre Esthétique*. Literaire vernieuwing was er nauw verbonden met de beeldende kunsten. Er was een volledig nummer over Vincent van Gogh (1894), en er werden illustraties afgebeeld van onder meer James Ensor, George Minne, Lucien Pissarro, Jan Toorop en Théo Van Rysselberghe. In bespreking van tentoonstellingen in binnen- en buitenland kwam de Europese avant-garde aan bod.

⁹⁶ August Vermeyleen, *Twee vrienden*, Brussel: A. Manteau, 1943 ; August Vermeyleen, *De Wandelende Jood - Twee vrienden - Varia*, Verzameld Werk, vol. 1, 6 vols., Brussel: Manteau, 1952.

2.3 Creativiteit & vernietiging

*Laßt uns also den ewigen Geiste vertrauen, der nur
deßhalb zerstört und vernichtet, weil er der
unergründliche und ewig schaffende Quell alles Lebens
ist — Die Lust der Zerstörung ist zugleich eine
Schaffende Lust.*⁹⁷

In tegenstelling tot voorlopers William Godwin (1756-1836)⁹⁸ en Charles Fourier (1772-1837)⁹⁹ die verandering zagen op evolutieve wijze vonden andere ideeën, waarbij een

⁹⁷ Jules Elysard, 'Die Reaction in Deutschland', in *Deutsche Jahrbücher für Wissenschaft und Kunst*, n° 247-251, 17. October - 21. October 1842, p. 985-1002 ; Michael Bakoenin, 'De reactie in Duitsland (1842)', in Voor Arthur Lehning. *Over Buonarroti, internationale avant-gardes, Max Nettlau en het verzamelen van boeken, anarchistische ministers, de algebra van de revolutie, schilders en schrijvers*, Maria Hunink, Jaap Kloosterman & Jan Rogier (red.), Baarn: Wereldvenster, 1979, p. 83-123 ; Jaap Kloosterman, 'Ter inleiding: Michael Bakoenin, De reactie in Duitsland', in Voor Arthur Lehning. *Over Buonarroti, internationale avant-gardes, Max Nettlau en het verzamelen van boeken, anarchistische ministers, de algebra van de revolutie, schilders en schrijvers*, Maria Hunink, Jaap Kloosterman & Jan Rogier (red.), Baarn: Wereldvenster, 1979, p. 33-82.

⁹⁸ William Godwin, *Enquiry concerning Political Justice, and its Influence on General Virtue and Happiness*, 1st ed., 2 vols., London: Robinson, 1793 ; William Godwin & Peter Marshall, *The Anarchist Writings of William Godwin*, Marshall Peter (red.), London: Freedom Press, 1996 ; Michel Onfray, *Contre-histoire de la philosophie*, t. 5: *L'Eudémonisme social*, vol. 31680, Biblio essais, Paris: Le Livre de Poche, 2010a.

⁹⁹ Charles Fourier, *Pièges et charlatanisme des deux sectes Saint-Simon et Owen qui promettent l'association et le progrès*, Paris: Bossange Père / L'auteur, 1831 ; Charles Fourier, *Théorie de l'unité universelle*, vol. 1-4, *Œuvres complètes*, deuxième éd., vol. 2-5, Paris: Société pour la Propagation et la Réalisation de la Théorie de Fourier, 1841 ; Christine Fauré, 'Fouriérisme, féminisme et utopie architecturale', in *L'imaginaire subversif: interrogations sur l'utopie*, Interrogations (collection de recherches anarchistes), Genève/Lyon/Paris: Atelier de création libertaire / Editions Noir, 1982, p. 167-174 ; Charles Fourier, *Théorie des quatre mouvements et des destinées générales. Suivi du Nouveau Monde amoureux*, Debout-Oleszkiewicz (red.), Dijon: Les presses du réel, 1998 ; Peter Lamborn Wilson, 'Fourier! - or, The Utopian Poetics', in *Escape from the Nineteenth Century and other essays*, New York: Autonomedia, 1998, p. 5-37 ; Onfray, 2010a.

overgang naar een betere wereld veel abrupter zou plaatsvinden, ook ingang. In de *Deutsche Jahrbücher für Wissenschaft und Kunst* verschijnt in oktober 1842 *ein Fragment von einem Franzosen*, genaamd Jules Elysard, een pseudoniem van Michael Bakoenin om het toenmalige *oeil de Moscou* te verschalken, en om aan te duiden dat hij zich tot een zekere Franse revolutionaire traditie wil bekennen. *Die Reaction in Deutschland* eindigt met een berucht geworden zinnetje, hierboven voor een betere situering geciteerd met de hele paragraaf. Als bijkomende paradox dient vermeld dat een van de meest aangehaalde anarchistische slogans uit een fase in het leven van Bakoenin komt toen hij nog geen anarchist was, maar eerder een revolutionaire pan-Slavische nationalist. In *Die Reaction in Deutschland* stelde hij, net als de Jong- of Links-Hegelianen Bruno Bauer, Ludwig Feuerbach, Arnold Ruge en Max Stirner vóór hem, dat om de Staat te veranderen het noodzakelijk is het onderliggende religieuze te vernietigen. Maar eerst moest ook Hegel zelf dialectisch overwonnen worden.

Ontdaan van het ingewikkelde Hegelse jargon kwam dit betoog neer op de ‘negatie’ van een abstracte dialectiek, en op de oproep tot revolutionaire praktijk.¹⁰⁰

De noodzakelijk destructie als voorwaarde voor heropbouw zal een blijvende invloed op zijn denken hebben, en niet kunnen losgekoppeld worden van zijn latere internationalistisch anarchistische ontwikkeling, acties en geschriften. Dezelfde idee vinden we ook vroeger terug bij Dom Deschamps die bijna honderd jaar eerder zijn “utopie” neerschreef, een utopie die echter in het “nu” mogelijk was, enkel te bereiken door de vernietiging van het bestaande systeem, waarbij niets heilig was:

Il faudrait, pour y entrer, brûler non seulement nos livres, nos titres et nos papiers quelconques, mais détruire tout ce que nous appelons les belles productions de l’art.¹⁰¹

Deze paradox tussen creatie en destructie wordt het best belichaamd door Dada. Voor België zijn voornamelijk Clément Pansaers (1885-1922) en Paul Joostens (1889-1960), de protagonisten. Pansaers, die zich dadaïst voelde vóór Dada als beweging ont-

¹⁰⁰ Arthur Lehning, ‘Bakoenin’, in *De volle vrijheid. Ideologie en geschiedenis van het anarchisme*, Frans Boenders (red.), Info, tweede druk, Brussel & Den Haag: Manteau, 1978, p. 21-40, (p. 25).

¹⁰¹ Dom Deschamps, *Le vrai système ou Le Mot de l’énigme métaphysique et morale*, Paris: Droz, 1939, p. 158 ; Emmanuel Chubilleau, *Léger Marie Deschamps (1716-1774). Quelques éléments de biographie*, 2007, <http://www.philosophie-chauvigny.org/spip.php?article8> (laatste update: 21 januari 2007 / laatste bezoek: 23 oktober 2010).

stond¹⁰² heeft in oude Chinese taoïstische teksten van Tchuang-tzu, die op hun manier de anarchistische idee kunnen uitdrukken, inspiratie gevonden.¹⁰³

Je dois ici d'avouer l'influence qu'eut sur moi la lecture de Tchouang Tsi, chinois, contemporain d'Aristote, [...]. C'est chez lui que j'ai trouvé une théorie de la Destruction, digne d'application ; quoique le philosophe me prouva aussitôt l'évidence que devant l'impossibilité d'une volonté isolée, il ne reste à celle-ci que la destruction par la construction.¹⁰⁴

Het was Pansaers die in 1921, een jaar voor zijn te vroege dood, Dada dood kon verklaren.¹⁰⁵ Hij had eerder zelf een tijdschrift opgericht, met als titel *Résurrection*, perfect de symboliek van vernietiging en creatie vattend.¹⁰⁶ *Résurrection* telde zes nummers, van oktober 1917 tot mei 1918, waarbij hij zelf instond voor een aantal expressionistische illustraties onder de schuilnaam Guy Boscart (afb. 18, p. 153). Met dit avant-garde tijdschrift haalde hij zich niet enkel de Duitse bezetter op de hals, vanwege het internationalisme en pacifisme dat gepropageerd werd, maar na het einde van de oorlog ook de Belgische overheden, wegens het verdedigen van zowel Vlaams als Waals activisme. Albert Daenens, die in *Haro!* een tekst van Pansaers zal publiceren, zal eveneens

¹⁰² Clément Pansaers, *Dada et moi*, Anvers: Ça ira!, 1921b [herdruk: Mélanges, 2002].

¹⁰³ Max Cafard, 'AnarChapters: Zhuangzi's Crazy Wisdom & Da(o) Da(o) Spirituality', in *The Surre(gion)alist manifesto and other writings*, Baton Rouge: Exquisite Corpse, 2003, <http://raforum.info/maxcafard/spip.php?rubrique4> (laatste bezoek: 14/11/2010) ; René Ransdorp, *De spil van Dao. Vertaling en wijsgerige, op Chinese commentaren geënte analyse van Zhuang Zi's Qiwulun*, Leuven: Hoger Instituut voor Wijsbegeerte (KUL), 2004 ; Jean Levi, *Propos intempestifs sur le Tchouang-tseu*, Gayraud Régis (vert.), 2e éd., Paris: Allia, 2007 ; Zhuang Zi, *De volledige geschriften. Het grote klassieke boek van het taoïsme*, K. Schipper (vert.), Amsterdam: Augustus, 2007 ; Jean François Billeter, *Leçons sur Tchouang-Tseu*, Paris: Allia, 2009 ; Tchouang, *Les Œuvres de Maître Tchouang*, Levi Jean (red.), Levi Jean (vert.), édition révisée et augmentée, Paris: L'Encyclopédie des Nuisances, 2010.

¹⁰⁴ Clément Pansaers, 'Dada et moi', in *Ça Ira ! "Dada, sa naissance, sa vie, sa mort"*, novembre 1921c, p. 111-115, (p. 113).

¹⁰⁵ Dit speciaal-nummer van *Ça ira!* maakte hij samen met de Franse dadaïstische, en later surrealistische, kunstenaar en schrijver Francis Picabia (1879-1953). Een integrale herdruk van *Ça ira!* verscheen in 1973: Georges Marlier & Maurice Van Essche (red.), *Ça Ira! Revue mensuelle d'art et de critique*, Eeckeren / Anvers: Ça Ira, 1920 [herdruk: Jacques Antoine, 1973].

¹⁰⁶ Clément Pansaers (red.), *Résurrection*, La Hulpe / Namur: Pansaers, 1917 [herdruk: Jacques Antoine, 1974].

met deze problemen te maken krijgen. De literaire publicaties van Pansaers, die hij zelf illustreerde (afb. 19, p. 154), zijn getuigen van zijn unieke dadaïstische positie.¹⁰⁷

Paul Joostens was nog eigenzinniger en geïsoleerder als kunstenaar.¹⁰⁸ Alhoewel hij meewerkte aan de verschillende avant-garde tijdschriften van zijn tijd — er verscheen trouwens in november 1919 een tekening in het 9de nummer van de tweede reeks van *Haro!* — zonderde hij zich meer en meer af van deze wereld. Hij maakte een “gotische” fase¹⁰⁹ door en hield zich ook jarenlang bezig met het tekenen van *poezeloezen*, schrale pubermeisjes van 12 tot 17 jaar (afb. 20: Paul Joostens, *Poezeloes*, s.d., p. 154). Verder heeft hij een uitgebreid oeuvre tot stand gebracht met tekeningen, collages, schilderijen en, heel belangrijk ook want hij wou ook erkend worden als schrijver, essays, gedichten en vooral veel brieven. Steeds weer komt in zijn werk zijn afkeer voor het gevestigde en het zich vestigen boven.

Het Ensoriaanse in Paul Joostens is niet denkbeeldig. In beide figuren zitten dezelfde angsten en revoltes verwerkt. [...] Anarchisme in zijn zuiverste vorm, als verloochening van alle staatsgezag en onbegrensde zelfstandigheid van het individu, is in beider streven te herkennen.¹¹⁰

Deze anarchistische ingesteldheid komt zowel tot uiting in zijn uit 1922 daterend dadaïstisch schotschrift *Salopes*¹¹¹ als in een assemblage met zijn eresaluut aan de

¹⁰⁷ Clément Pansaers, *Le Pan-Pan au Cul du Nu Nègre*, Collection AIO, Bruxelles: Alde, 1920b ; Clément Pansaers, *Bar Nicanor: avec un portrait de Crotte de Bique et de Couillandouille par eux-mêmes*, Bruxelles, Londres, Paris, New-York, Madrid, Yokohama: AIO, 1921a ; Clément Pansaers, *L'Apologie de la paresse*, Anvers: Ça Ira!, 1921d.

¹⁰⁸ Herman Oosterwijk, *Paul Joostens*, Kunstenaars van heden, Antwerpen: Standaard Boekhandel, 1944 ; Paul Neuhuys, *Paul Joostens*, Agnes Corbet (vert.), Monografieën over Belgische Kunst, Brussel: Elsevier & Ministerie Openbaar Onderwijs, 1961 ; F. Bex & R. Sauwen, *Paul Joostens en Brugge. Een retrospectief ensemble*, W. Van den Bussche (red.), Ieper: P.M.M.K., 1982 ; J. Cools, ‘De Assemblages van Paul Joostens. Anti-kunst in een Anti-œuvre’, in *Retrospectieve Paul Joostens*, W. Van den Bussche & T. Deryckere (red.), Oostende: Provinciaal Museum voor Moderne Kunst, 1989, p. 9-16 ; Paul Joostens, ‘Conversations des Pouzelouzekes (1946) [facsimile]’, in *Retrospectieve Paul Joostens*, W. Van den Bussche & T. Deryckere (red.), Oostende: Provinciaal Museum voor Moderne Kunst, 1989 ; *Paul Joostens. Dada. Gesneuveld! Tegen wil en dank en zoo onbekend! 1889-1960*, Antwerpen: Rossaert, 2000.

¹⁰⁹ Jan Cools, *Er werd een lijkje geborgen. Over Paul Joostens*, Dedalus, 1984, p. 22-24.

¹¹⁰ Phil Mertens, ‘Geest en klimaat rond Paul Joostens’, in *Paul Joostens 1889-1960*, Flor Bex, Phil Mertens & Rik Sauwen (red.), Antwerpen: ICC - Internationaal Cultureel Centrum / Ministerie van Nederlandse Cultuur, 1976, p. 69-71, (p. 69).

¹¹¹ Paul Joostens, *Salopes. Le quart d'heure de rage ou soleil sans chapeau. Ornaments et 2 lins hors-texte dessinés et gravés par l'auteur*, Anvers: Ça Ira, 1922 [herdruk: Petraco-Pandora, 1995].

onbekende soldaat, gemaakt rond 1950, *Gesneuveld ! zonder WIL of DANK en zoo ONBEKEND* (afb. 21, p. 155). De culminatie van Joostens' dadaïsme, na zijn zelfopgelegde eigenzinnige afkering van zowel avant-garde als gevestigde kunstwereld van 1927 tot 1950, vindt plaats in het *Dada-retabel* uit 1957. De volledige titel luidt *Een levensverzadigd mens vleide zich in de aardse schoot — Comment l'abbé Goliard s'ensevelit à sa guise* (afb. 22, p. 155). Dit visueel testament is opgedragen aan de mythische monnik Goliard die een liederlijk leven leidde. De Goliarden, rondreizende studenten en geestelijken, schreven rond de 10de-13de eeuw liederen over liefde en drank, met dikwijls een satirische kritiek op kerk en maatschappij. Bijvoorbeeld de *Carmini Burana* van Carl Orff (1895-1982) zijn gebaseerd op zulke liederen. Het *Dada-retabel* vat alle elementen van Joostens' visie samen, waarbij hij zichzelf ziet als de legendarische monnik die brak met het conformisme en steeds zijn eigen zin deed. Op het einde van zijn leven, hij stierf in 1960 bewees hij opnieuw, wat hij reeds in 1921 aan zijn vriend, de graficus Jos Leonard (1892-1957), schreef:

En daar was een groote dada spons die er over ging en die kwam: uit—fini met al die zeever.¹¹²

Terwijl de spanning tussen het destructieve en het creatieve gebaseerd is op de noodzakelijkheid van het eerste gegeven, namelijk destructie, om het tweede gegeven, dus creatie, te bewerkstelligen, en dat we geïllustreerd zagen door enkele Belgische dadaïstische werken, is er ook een verband met een volgende paradox van het anarchisme, namelijk hoe geweld en pacifisme in eenzelfde ideologie blijkbaar aanvaard zijn.

¹¹² Jean F. Buyck, *Paul Joostens: de cruciale jaren. Brieven aan Jos Leonard 1919-1925*, vol. 2, Cahier, Antwerpen: Petraco-Pandora, 1995, p. 231.

2.4 Geweld & pacifisme

*Quand je songe à tous les maux que j'ai vus et que j'ai soufferts, provenant des haines nationales, je me dis que tout cela repose sur un grossier mensonge : l'amour de la Patrie.*¹¹³

Het is niet omdat men een revolutie start dat de uitkomst een ideale wereld is en veranderingen zonder revolutionair geweld lijken ook voor veel anarchistinnen onmogelijk. Het gaat hem echter toch om de manier waarop, dat het uiteindelijke resultaat bepaalt. Vereenvoudigd voorgesteld zien we dat het uiteindelijke oogmerk van Marx' communistische theorie een anarchistisch ideaal is, dat volgens hem echter slechts kan verwezenlijkt worden door eerst op revolutionaire wijze de politieke macht te grijpen, dan een periode in te lassen van de dictatuur van het proletariaat, om uiteindelijk deze ideale maatschappij te bereiken. Hier vinden we één van de grote meningsverschillen die mee aan de basis lagen van de splitsing van de *Eerste Internationale* (1864-1876).¹¹⁴ Volgens Bakoenin zou deze dictatuur van het proletariaat onvermijdelijk leiden tot een dictatuur tout-court.

Prétendre qu'un groupe d'individus, même les plus intelligents et les mieux intentionnés, seront capables de devenir la pensée, l'âme, la volonté dirigeante et unificatrice du mouvement révolutionnaire et de l'organisation économique du prolétariat de tous les pays, c'est une telle hérésie contre le sens commun et contre

¹¹³ Citaat van Tolstoj in Jean Grave (red.), *Guerre - Militarisme*, vol. 1, Bibliothèque Documentaire, Paris: Temps Nouveaux, 1902, p. 102.

¹¹⁴ James Guillaume, *L'Internationale. Documents et Souvenirs (1864-1878)*, 4 tomes en 2 vols., Paris: Société nouvelle de Librairie & d'édition, 1905 [herdruk: Burt Franklin, 1969]; Bernard Dandois, *Entre Marx & Bakounine : César De Paepe, correspondance annotée*, Centre d'histoire du syndicalisme, Paris: Maspero, 1974.

l'expérience historique, qu'on se demande avec étonnement comment un homme aussi intelligent que M. Marx a pu la concevoir?¹¹⁵

Bakoenin was niet tegen het gebruik van geweld op zich, maar wel tegen het installeren van een proletarische dictatuur die zou beslissen wat goed is voor ieder. Het zelfbeschikkingsrecht zou moeten vooropstaan.¹¹⁶ Nadat vele anarchistinnen teleurgesteld raakten in de trage vooruitgang, de armoede om zich heen zagen grijpen, en wilden ageren tegen het brute kapitalisme gesteund door de repressie door de overheid, ontstond er de idee van het anarchisme van de daad, wat het meest bekende beeld van de anarchist als de in zwarte cape gehulde bommengooier (afb. 23: Tardi, *Illustratie voor Alternatieve boekenbeurs Gent*, 2003, p. 156) heeft opgeleverd. En alhoewel dit beeld ontstaan is uit een overgemediatiseerde benadering van een reeks aanslagen in de periode 1891-1913¹¹⁷ kan men niet ontkennen dat juist dit beeld ook een zekere aantrekkingskracht heeft gehad op zowel toenmalige als latere anarchistinnen. *L'ère des attentats* speelde zich af in 1892-1893, maar in de geschiedenis van de mens kan men moeilijk een begin- of eindpunt zien van de periode van aanslagen om politiek-sociale redenen. Het is voor het verhaal van de anarchistische beweging wel belangrijk om deze data te vermelden. Anarchistinnen als Ravachol¹¹⁸ of Emile Henry¹¹⁹ hebben in hun laatste verklaring niet alleen getracht aan te geven waarom ze deze aanslagen pleegden, maar legden ook meteen de vinger op de wonde van verdeeldheid binnen de beweging.

Ik maak me absoluut geen illusies. Ik weet dat mijn daden nog niet goed begrepen zullen worden door de massa die nog onvoldoende is voorbereid. Zelfs de arbeiders, voor wie ik veel strijd heb gevoerd, zijn door uw kranten op een dwaalspoor

¹¹⁵ Michel Bakounine, 'Lettre au journal La Liberté de Bruxelles, Zürich Octobre 1872', in *Œuvres*, James Guillaume (red.), vol. 4, Bibliothèque sociologique, vol. 42, 6 vols., Paris: P.-V. Stock, 1910, p. 339-390, (p. 342-343).

¹¹⁶ Paradoxaal genoeg bepleitte Bakoenin zelf een geheim broederschap dat de massa moest voorbereiden op een revolutie en er ook "onzelfzuchtig" de integriteit van ging bewaren.

¹¹⁷ Marius Boisson, *Les attentats anarchistes sous la Troisième République*, Marianne, Paris: Les Éditions de France, 1931; Jean Maitron, *Le mouvement anarchiste en France des origines à 1914*, vol. I, Paris: Gallimard / Maspero, 1992 [herdruk: Gallimard, 1992]; Anne Steiner, *Les en-dehors. Anarchistes individualistes et illégalistes à la "Belle Époque"*, Dans le feu de l'action, Montreuil: L'Échappée, 2008.

¹¹⁸ P. Bouchardon, *Ravachol et Cie*, Paris: Librairie Hachette, 1931; Jean Maitron, *Ravachol et les anarchistes*, vol. 41, Folio/Histoire, Paris: Gallimard, 1964; Philippe Oriol (red.), *Ravachol. Un Saint nous est né!*, Paris: L'Équipement de la pensée, 1992.

¹¹⁹ Emile Henry, *Anarchist van de daad (Déclarations d'Emile Henry, 1894)*, Dick Gevers & Bart Schellekens (vert.), vol. 2, Anarchistische teksten, Amsterdam: Iris, 1991.

gebracht en geloven dat ik hun vijand ben. [...] Ik weet ook heel goed dat er personen zijn die zich anarchist noemen en luidkeels iedere solidariteit met de propagandisten door de daad afwijzen.¹²⁰

Omgekeerd trachtten kunstenaars zich aan te sluiten, artistiek-intellectueel tenminste, bij deze ‘martelaren voor de zaak’, zoals Paul Adam in zijn *Éloge de Ravachol*.

Et vous artistes qui d’un pinceau disert contez sur la toile vos rêves mystiques, voilà offert le grand sujet de l’œuvre. Si vous avez compris votre époque, si vous avez reconnu et baisé le seuil de l’Avenir, il vous appartient de tracer en un pieux triptyque la vie du Saint, et son trépas.¹²¹

De anarchistische zelfverklaring van verscheidene kunstenaars tijdens de periode van het ‘anarchisme van de daad’, de harde repressie via de specifiek op anarchisten gerichte *lois scélérates* (1893-1894) en ook de verheerlijking van Ravachol (afb. 24: Charles Maurin, *Portrait of François Claudius Ravachol*, c. 1892-94, p. 156) en andere in meer of mindere mate anarchistische bommenleggers door enkele schrijvers in symbolistische tijdschriften kan men echter ook zien als een verheerlijking van het uitzonderlijke individu, als

renouvellement de mythes éculés et glorification, en termes adamantins et coruscants, non de l’anarchiste mais de l’être d’exception.¹²²

Misschien daarom dat ook Nietzsche zo populair was bij deze kunstenaars, wat niet vreemd is gezien de onmiskenbare, maar weinig bestudeerde, relatie tussen Nietzsche en Max Stirner.¹²³

¹²⁰ *ibid.*, p. 18.

¹²¹ Paul Adam, ‘Eloge de Ravachol’, in *Entretiens politiques et littéraires*, vol. V, n° 28, Paris: 1892, p. 27-30, (p. 30).

¹²² Philippe Oriol, ‘Au Temps d’Anarchie’, in *48/14 La Revue du Musée d’Orsay*, n° 12, Noisiel: Réunion des Musées Nationaux 2001, p. 56-61, (p. 60). Zie ook Oriol (red.), *Ravachol. Un Saint nous est né!*, 1992 ; Uri Eisenzweig, ‘Poétique de l’attentat : anarchisme et littérature fin-de-siècle’, in *Revue d’Histoire littéraire de la France: Anarchisme et création littéraire*, vol. 99, n° 3, Paris: Société d’Histoire littéraire de la France 1999, p. 439-452 ; Uri Eisenzweig, *Fictions de l’anarchisme*, Paris: Christian Bourgois Éditeur, 2001.

¹²³ Albert Lévy, *Stirner et Nietzsche. Thèse présentée à la Faculté des Lettres de l’Université de Paris*, Paris: Société nouvelle de Librairie & d’édition, 1904 ; Arno Münster, *Nietzsche et Stirner. Suivi de Nietzsche-Immoraliste ?*, Philosophie-épistémologie, Paris: Kimé, 1999 ; Michel Onfray, *Contre-histoire de la philosophie*, t. 6: *Les Radicalités existentielles*, vol. 31968, Biblio essais, Paris: Le Livre de Poche, 2010b.

De repressie in Frankrijk trof echter iedereen die sympathieën had voor het anarchisme, wat een hele reeks kunstenaars en intellectuelen naar het buitenland op de vlucht dreef. In België verbleven onder andere de Franse schrijvers Bernard Lazare, Octave Mirbeau, Paul Adam, Augustin Hamon en Émile Pouget, en ook de kunstenaars Théophile Alexandre Steinlen en Camille Pissarro. Pouget en Pissarro hebben zoals reeds vermeld onder meer bij Théo Van Rysselberghe voor korte of langere tijd geloogd.

Het belangrijkste werk van Van Rysselberghe is misschien wel het doek *De lezing door Émile Verhaeren* uit 1903 (afb. 25, p. 157), nu in het Museum voor Schone Kunsten te Gent dat dit schilderij aankocht in 1906.¹²⁴ Naast Verhaeren figureren de Franse bioloog Félix Le Dantec, de Amerikaans-Franse dichter Francis Vielé-Griffin (1864-1937), de Franse kunstcriticus Félix Fénéon (1861-1944), schrijver-arts Henri Ghéon (1875-1944), schrijver André Gide (1869-1947), de Belgische Nobelprijswinnaar Maurice Maeterlinck (1862-1949), en — op de rug gezien — de Franse schilder Henri-Edmond Cross (1856-1910). Verder vallen nog enkele afgebeelde kunstwerken op. Er staan twee beelden in de kamer, *De geknielde* van George Minne en een werk van Auguste Rodin (1840-1917). Tenslotte hangt er een reproductie van een schilderij aan de muur van de ook door Van Rysselberghe bewonderde James Abbott McNeill Whistler (1834-1903), namelijk het *Arrangement in Grey and Black, No. 2: Portrait of Thomas Carlyle* (1872-73). In deze artistiek-letterkundig intellectuele kring richten we echter de aandacht nu enkel op Félix Fénéon, kunstcriticus, journalist, uitgever en kunsthandelaar. Hij is niet alleen bekend van het lanceren van de term *neo-impressionisme*, maar sinds zijn jeugd (onder invloed van de Parijse Commune) is hij het anarchisme genegen.¹²⁵ Volgens

¹²⁴ Erik Buelinckx, 'Enkele anarchistisch gezinde kunstenaars rond Emile Verhaeren', in *Anarchisten rond Emile Verhaeren*, David Gullentops & Hans Vandevoorde (red.), Tekst en Tijd, Brussel: VUBPress, 2005a, p. 71-109.

¹²⁵ Jean Paulhan, *F. F. ou le Critique*, Paris: Gallimard, 1945 [herdruk: Éditions Claire Paulhan, 1998] ; Max H. Knoek, 'Félix Fénéon en het anarchisme in de Franse literatuur', in *Maatstaf*, vol. 24, n° 8/9, Amsterdam: De Arbeiderspers 1976, p. 139-144 ; Joan Ungersma Halperin, *Félix Fénéon. Aesthete & Anarchist in Fin-de-Siècle Paris*, New Haven & London: Yale University Press, 1988 ; Félix Fénéon, *Lettres à Francis Vielé-Griffin (1890-1913) et documents annexes*, Henry de Paysac (red.), Tusson: Du Lérot, 1990 ; Wolfgang Asholt, 'Entre esthétique anarchiste et esthétique d'avant-garde : Félix Fénéon et les formes brèves', in *Revue d'Histoire littéraire de la France: Anarchisme et création littéraire*, vol. 99, n° 3, Paris: Société d'Histoire littéraire de la France 1999, p. 499-513 ; Félix Fénéon, Fanny Fénéon & Maximilien Luce, *Correspondance de Fanny & Félix Fénéon avec Maximilien Luce*, Maurice Imbert (red.), Tusson: Du Lérot, 2001 ; Félix Fénéon, Émile de Saint-Auban & Fabre des Essarts, *Le Procès des Trente. Vu à travers la presse de l'époque telle qu'elle a été conservée par Madame Fénéon mère et*

>>>

zijn biografe Halperin is hij waarschijnlijk zelfs verantwoordelijk voor de bomaanslag (weliswaar zonder dodelijke slachtoffers) in het restaurant Foyot op 4 april 1894, maar deze toeschrijving botst op grote twijfels bij andere historici.¹²⁶ Hij werd opgepakt samen met verscheidene anderen zoals de anarchisten Jean Grave, Louis Matha en Sébastien Faure en op 6 augustus 1894 begon het fameuze *Procès des Trente* waar hij de show stal met zijn *ad rem* commentaren. Zijn eerste kritiek van een werk van Verhaeren verscheen in 1884 in *La Libre Revue*, een klein tijdschrift dat hij mee hielp oprichten, waar hij *Les Contes de Minuit* besprak en aandacht had voor Van Rysselberghe's illustraties. In 1884 sticht hij met een schoolvriend *La Revue indépendante*, waar Verhaeren's 'Le Lévrier' in november van datzelfde jaar verschijnt.¹²⁷ De lezers van het tijdschrift hadden in het derde nummer al kunnen kennismaken met Verhaeren's werk.¹²⁸ Het was ook Fénéon die in 1892 het tijdschrift *L'Endehors*, waaraan Verhaeren enkele bijdragen leverde, voortzette toen Zo d'Axa in de gevangenis zat wegens *association de malfaiteurs*.¹²⁹ We maken even een korte zijsprong naar Zo d'Axa, pseudoniem van Alphonse Galaud de la Pérouse (1864-1930).¹³⁰ Hij noemde zijn tijdschrift *L'Endehors*, of *L'En-dehors*, omdat hij zelfs het individuele anarchisme te beperkend vond als kader. Nadat hij deserteerde uit het leger verbleef hij in de jaren 1880 een tijd in Brussel en daarna in Italië, waarbij hij Constant Montald (1862-1944) ontmoette, die zijn portret

<<<

annotée par Félix Fénéon à l'issue de son procès, Maurice Imbert (red.), vol. 20, Histoire Littéraires (supplément), Tusson: Du Lérot, 2004 ; Klein, 'Félix Fénéon - Critique révolutionnaire', 2007b.

¹²⁶ Oriol (red.), *Ravachol. Un Saint nous est né!*, 1992, p. 105.

¹²⁷ *La Revue indépendante*, T II, N° 2, nov. 1884, p. 35. Van dit gedicht vind ik verder geen gegevens terug; het wordt niet vermeld in de uitgebreide studie van Marx over Verhaeren. Marx vermeldt wel *Les Soirs* dat verschijnt in n° 8 (1887), maar dan is Fénéon geen redacteur meer. Zie Halperin, 1988, p. 43. Hij werkte wel terug mee vanaf 1888, toen Gustave Kahn hoofdredacteur werd.

¹²⁸ *La Revue indépendante*, T I, N° 3, juill. 1884, p. 254-255

¹²⁹ Verhaeren leverde studies over Georges Eekhoud en Constantin Meunier, beiden populair in anarchistische middens.

¹³⁰ Victor Méric, *A travers le jungle politique et littéraire (Deuxième série)*, Victor Méric (red.), Coulisses et tréteaux, Paris: Librairie Valois, 1931 ; Lucien Descaves, *Souvenirs d'un ours*, Paris: Les Éditions de Paris, 1946 ; Hem Day, e.a., *Zo d'Axa, mousquetaire-patricien de l'An-archie*, Hem Day (red.), vol. 35-36, Les Cahiers de « Pensée et Action », Paris / Bruxelles: Pensée et Action, 1968 ; Béatrice Arnac-d'Axa, *Zo d'Axa. Autographes, manuscrits, dessins et photographies provenant tous du fonds de Madame Béatrice Arnac-d'Axa*, Paris: Drouot / Eric Couturier, 2001 ; Alexandre Najjar, *Le mousquetaire. Zo d'Axa. 1864-1930*, Paris: Éditions Balland, 2004 ; Béatrice Arnac d'Axa, e.a., *Zo d'Axa l'Endehors*, Béatrice Arnac d'Axa & Jan dau Melhau (red.), vol. 81-82, Plein Chant, Bassac: Plein Chant, 2006.

schilderde.¹³¹ In 1895 verscheen *De Mazas à Jérusalem*, met tekeningen van Pissarro, Steinlen en Vallotton, over zijn verblijf in de gevangenis en ballingschap in verschillende landen. Na een tweede tijdschrift, *La Feuille* (1897-1899, met illustraties van Steinlen, Luce, e.a.), begon Zo d'Axa zijn omzwervingen door de wereld. In 1930 kiest hij voor een vrijwillige dood.

Fénéon's band met de neo-impressionisten situeert zich niet enkel op artistiek-kritisch vlak maar ook op het gebied van hun interesse voor het anarchisme. En terwijl hij enerzijds voor *L'Art moderne* een aantal artikels schreef, waaronder 'L'impressionisme aux Tuileries' in 1886 en 'L'impressionnisme' in 1887, waarin hij voor het Belgische publiek de ontwikkelingen van het neo-impressionisme uitlegt, werkte hij anderzijds ook mee aan anarchistische tijdschriften zoals *La Revue Anarchiste* en *La Revue Libertaire*, waarin hij voornamelijk boekbesprekingen schreef. Net zoals Van Rysselberghe en Verhaeren was hij een spilfiguur in de banden tussen het Franse en Belgische radicale kunstmilieu.

Qu'on le comprenne enfin que nous sommes dans la société présente, comme l'avant-garde d'une armée barbare ; que nous n'avons de respect pour rien de ce qui constitue la vertu, la morale, l'honnêteté ; que nous sommes en dehors des règles et des lois.¹³²

In het begin van de twintigste eeuw duikt een nieuw fenomeen op, namelijk de beruchte *Bande à Bonnot* (1910-1913), die naast de Fransen Jules Bonnot (1876-1912), Octave Garnier (1889-1912) en André Valet (1889-1912), beiden gedeserteerd naar België in 1910, ook enkele Belgische deserteurs en anarchisten telt, namelijk Édouard Carouy (1883-1913), de Brussels drukker Jean de Boé (1889-1974) en Raymond "la science" Callemine (1890-1913).¹³³ Victor Serge (1890-1947), in België geboren en opge-

¹³¹ Najjar, 2004, p. 37. Dat er zo veel portretten zijn van Verhaeren houdt waarschijnlijk ook verband met zijn opvallende fysieke verschijning.

¹³² Le Rétif, 'Anarchistes-bandits', in *Le Révolté*, n° 36, 6 février 1909.

¹³³ Victor Méric, *Les bandits tragiques*, Les milieux anarchistes, Paris: Simon Kra, 1926 ; Jean De Boe, *Propos subversifs*, Bruxelles: Syndicat unifié du livre et papier, 1967 ; Richard Parry, *The Bonnot Gang. The Story of the French Illegalists*, London: Rebel Press, 1987 ; *Anarchist Gangsters. The Bonnot Gang*, vol. 115, Murder Casebook. Investigations in the Ultimate Crime, London: Marshall Cavendish, 1992 ; Rirette Maîtrejean, *Souvenirs d'anarchie. La vie quotidienne au temps de « la bande à Bonnot » à la veille d'août 1914*, Quimperlé: La Digitale, 2005 ; Erik Buelinckx, 'Anarchism, Belgium', in *The International Encyclopedia of Revolution and Protest*, Immanuel Ness (red.), Blackwell Reference Online, Blackwell Publishing, 2009a, http://www.revolutionprotestencyclopedia.com/subscriber/tocnode?id=g9781405184649_yr2010_c_hunk_g978140518464950 (laatste bezoek: 9/11/2010) ; Erik Buelinckx, 'Bonnot Gang', in *The*

>>>

groeid, bezocht samen zijn jeugdvriend Callemin de anarchistische gemeenschap in Stokkel (afb. 28: *Le Début*, 1905-1906, p. 158 ; afb. 30: *Les colporteurs*, 1905-1906, p. 159), actief van 1905 tot 1908, en ze schreven artikels voor het Brusselse blad *Le Révolté* waarmee ze mee aan de basis lagen van het *illegalisme* en de bende van Bonnot.¹³⁴

A l'entrée du lieu on a inscrit une maxime tirée de Rabelais : « Fais ce que veux ». Là, nos deux gens [Victor Serge en Raymond Callemin, EB] s'émerveillent au kaléidoscope de la vie marginale. Entourés de typos, de peintres, de jardiniers en rupture de ban, à mi-chemin du tolstoïsme et de la « chimie » terroriste ils s'initient à la vie en « camaraderie » [...].¹³⁵

Een ander belangrijk breekpunt rond geweld voor de toen brede anarchistische beweging, was het *Manifeste des Seize*. Op 14 april 1916 verscheen in het syndicalistische blad *La Bataille* een oproep, ondertekend door vijftien vooraanstaande anarchisten op 28 februari 1916, om zich aan de zijde van de geallieerden te scharen in de strijd tegen het imperialistische Duitsland. De ondertekenaars waren: Christian Cornelissen, Henri Fuss, Jean Grave, Jacques Guérin, Pierre Kropotkine, A. Laisant, F. Le Fève (Lorient), Charles Malato, Jules Moineau (Liège), Ant. Orfila (Hussendey, Algérie), M. Pierrot, Paul Reclus, Richard (Algérie), Ichikawa (Japon), W. Tcherkesoff. Men spreekt van zestien omdat de plaats Hussenday verkeerdelijk werd aanzien als naam van een persoon.

Pour notre part, nous nous refusons absolument à partager les illusions de quelques-uns de nos camarades, concernant les dispositions pacifiques de ceux qui dirigent les destinées de l'Allemagne. Nous préférons regarder le danger en face et chercher ce qu'il y a à faire pour y parer. Ignorer ce danger serait l'augmenter.¹³⁶

<<<

International Encyclopedia of Revolution and Protest, Immanuel Ness (red.), Blackwell Reference Online, Blackwell Publishing, 2009b, http://www.revolutionprotestencyclopedia.com/subscriber/tocnode?id=g9781405184649_yr2010_c_hunk_g9781405184649233 (laatste bezoek: 1/11/2010).

¹³⁴ Victor Serge, *Mémoires d'un révolutionnaire de 1901 à 1941*, Paris: Editions du Seuil, 1951 ; Victor Serge, *Le Rétif. Articles parus dans « l'anarchie » 1909-1912*, Textes réunis et présentés par Yves Pagès (red.), Paris: Monnier, 1989.

¹³⁵ Yves Pagès, 'Victor Kibaltchitch, dit Le Rétif, alias Victor Serge', in *Le Rétif. Articles parus dans « l'anarchie » 1909-1912*, Textes réunis et présentés par Yves Pagès (red.), Paris: Monnier, 1989, p. 9-15.

¹³⁶ Hem Day, 'Seize (Le Manifeste des)', in *Encyclopédie anarchiste*, Sébastien Faure (red.), 4 vols., Paris: Œuvre Internationale des Éditions Anarchistes, 1925-1934, p. 2541-2553, (p. 2543).

Er kwam een internationale reactie vanuit de anarchistische basis op gang tegen deze oproep omdat er steeds van uit werd gegaan dat als internationale anarchistische beweging men zich solidair moest verklaren met de arbeiders uit de naburige landen in plaats van mee te stappen in een oorlog. Dit wordt uitgebreid geduid in het artikel van de Belgische pacifist, anarchist en vrijmetselaar Hem Day (1902-1969)¹³⁷ in de *Encyclopédie anarchiste*, waarin de volledige tekst en de verschillende reacties zijn afgedrukt.

De Franse kunstenaar Paul Signac (1863-1935), die tot het einde van zijn leven een overtuigd anarchist bleef, begreep de positie niet die Jean Grave en Kropotkin innamen als ondertekenaars van het *Manifeste des Seize*, en schreef in 1916 naar zijn anarchistische mentor Grave:

[...] car c'est vous qui m'avez formé — je n'ai pu comprendre que vous admettiez la guerre, et que vous ne protestiez pas contre le déchaînement de cette horreur, que vous puissiez faire une différence entre la bonne et la mauvaise guerre — Vous m'avez enseigné que la guerre est mauvaise, toujours, atroce.¹³⁸

Vanuit het niet wensen deel te nemen aan een oorlog die enkel de belangen dient van de machthebbers is de stap snel gezet naar het pacifisme. De pacifistische inbreng in het anarchisme kan men voor een deel terugbrengen tot Tolstoj, verder bouwend op vroegere christelijke ideeën zoals deze van de Bohemer Petr Chelcicky, zelf radicaal in zijn oproep tot geweldloos verzet.¹³⁹ De wederzijdse beïnvloeding van anarchisme en pacifisme loopt verder als een rode draad door het anarchistische denken in de twintigste eeuw. Ook het niet-ingrijpende taoïsme kan hier niet ontbreken. En een meer recent voorbeeld van het gebruik van niet-gewelddadige tactieken wordt gebruikt door het *leger van de clowns*, die op creatieve wijze subversieve kracht van humor inzetten.

Les clowns contribuent à dédramatiser le conflit, à réduire par conséquent la tension et les risques de violence [...] [L']ensemble de l'action en clown renoue avec la

¹³⁷ Pseudoniem van Marcel Dieu, een naam die inderdaad voor een anarchist wat moeilijk lag. Samen met Léo Champion werd hij veroordeeld voor dienstweigering in 1933. Hij was oprichter en mederedacteur van het Belgisch-Franse tijdschrift *Pensée et Action* (1932-1939 en 1945-1970), waarvan enkele nummers een kopie van een illustratie van Albert Daenens op de omslag hadden.

¹³⁸ Paul Signac à Jean Grave, 1er août [1916], geciteerd in Eugenia W. Herbert, 'Artists and Anarchism: Unpublished Letters of Pissarro, Signac and Others - II', in *The Burlington Magazine*, CII, n° 693, December 1960, p. 517-522, (p. 520).

¹³⁹ Petr Chelcicky, *On the Spiritual Battle (Do boji duchovněm)*, Charis Enns (vert.), Oberlin: nonresistance.org, 2009.

fonction sociale qui était celle du clown à l'origine : perturber l'ordre des choses et tourner en ridicule les pouvoirs quels qu'ils soient.¹⁴⁰

Hoort een kunstenaar als bijvoorbeeld James Ensor (1860-1949), van wie geen gewelddadige exploten noch pacifistische acties bekend zijn eigenlijk thuis in dit hoofdstuk? Als we naar teksten van zijn tijdgenoten kijken vinden we wel voldoende referenties naar geweld, zij het in het gebruik van kleur en materie.

Enfin voici une toile, toute en tons purs, et toute en violence [...].¹⁴¹

Verhaeren was een van de eersten die het belang inzag van Ensor. Dit resulteerde in 1908 in een monografie, wat vrij uitzonderlijk was voor een nog levende kunstenaar. Verhaeren had van in den beginne meer oog voor de picturale dan voor de thematische aspecten, en als hij in 1888 in het kleine kamertje van Ensor diens enorme werk *L'Entrée du Christ à Bruxelles* ontdekt, weet hij eerst niet echt goed hoe dit te plaatsen. Het onderwerp is vrij uniek en de techniek kondigt het expressionisme aan, misschien een te grote stijlbreuk met de evoluties die Verhaeren zelf beschreef als kunstcriticus, van realisme over impressionisme naar post-impressionisme en symbolisme:

Le sujet de *L'Entrée du Christ à Bruxelles* peut certes déplaire. On y voit l'homme-Dieu mêlé grotesquement à nos pauvres, féroces et actuelles querelles. Il assiste au défilé mouvant et tumultueux des revendications politiques et sociales, comme un banal élu — bourgmestre, échevin, député - un jour de manifestation déchaînée. Il voit passer les fanfares doctrinaires, les charcutiers de Jérusalem et des banderoles et des drapeaux se déroulent et inscrivent en leurs plis 'Vive la Sociale et vive Anseele et Jésus'.¹⁴²

Dit werk ontstond bij Ensor echter niet zomaar. Reeds in 1884 schreef Octave Maus in *L'Art moderne* over het *Salon de Bruxelles* dat

Ensor résume et concentre certains principes considérés comme anarchiques. Bref, Ensor est un dangereux personnage, qui a de grandes chances, s'il persiste et

¹⁴⁰ Les Désobéissants, *Désobéir par le rire*, Renou Xavier (red.), Le Pré Saint-Gervais: Le passager clandestin, 2010.

¹⁴¹ Émile Verhaeren, *Sur James Ensor (1908). Suivi de "Peintures" par James Ensor*, Luc de Heusch (red.), vol. 36, *Le Regard Littéraire*, Bruxelles: Éditions Complexe, 1990, p. 68.

¹⁴² *ibid.*, p. 71.

si on ne réussit pas à l'écraser, pour faire brèche dans le vieux mur crénelé que défendent les derniers chevaliers du mil-huit-cent-trentisme.¹⁴³

Ensor beslist om *L'Entrée du Christ à Bruxelles en 1889* — dat Verhaeren, de schilder Georges Lemmen, en slechts enkele anderen in zijn kleine atelier in Oostende zagen — pas tentoon te stellen in 1929, bij een grote overzichtstentoonstelling te Brussel. Ensor was toen echter al een gerespecteerd en gefêteerd burger van het land. Wel vervaardigde hij over het hetzelfde onderwerp een koperets in 1898, met enkele belangrijke verschillen, bijvoorbeeld in de slogans. Het 'Vive la Sociale', teruggrijpend naar de Revolutie van 1848 en de Commune van Parijs, staat wel op het schilderij, maar niet op de tekening.¹⁴⁴ Daartegenover zijn er op de ets wel meer kleinere slogans terug te vinden dan op het schilderij. Men gaat er dan ook van uit dat Ensor nog veranderingen aan het schilderij heeft aangebracht vóór 1929.¹⁴⁵ Als hij dan zelf later een mini-autobiografie schrijft luidt het in zijn eigen onnavolgbare stijl:

En 1888, *L'Entrée du Christ à Bruxelles*, œuvre solide jugée redoutable par nos cézannistes déconfits à l'œil fané reflétant des chandelles maigriottes, amincies, alanguies.¹⁴⁶

De ets *Alimentation doctrinaire* uit 1889 beeldt de koning af met, aan zijn rechterzijde de liberalen (leger en bourgeoisie) en aan zijn linkerzijde de kerk. Terwijl deze heren van stand de eisen van de bevolking lezen op enkele bordjes, wordt ditzelfde volk gevoed met hun uitwerpselen. Ensor gebruikt hier scatologische elementen om zijn toenmalige maatschappijvisie uit te drukken.¹⁴⁷

Uit hetzelfde jaar stamt ook het minder scabreuze *Belgique au XIXième siècle*, waarbij Leopold II de massa vraagt nog wat geduld te hebben met haar eisen, terwijl hij toekijkt hoe een betoging *manu militari* wordt uiteen geslagen. Niet alleen via *Les XX* maar ook door zijn bevriende contacten met de natuurkundige en latere rector van de ULB Ernest Rousseau (1831-1908) — op wiens jongere vrouw Mariette Hannon (1850-1926), de zus van Théo Hannon (1851-1916), Ensor platonisch verliefd was, wat

¹⁴³ Octave Maus, 'Le Salon de Bruxelles: Sixième article. La jeune école', in *L'Art moderne*, 4, n° 41, 12 octobre 1884, p. 329-331.

¹⁴⁴ Zie hiervoor ook p. IX.

¹⁴⁵ Berman, 2002 ; Tricot, 'James Ensor, De intrede van Christus in Brussel', 2005 ; Papanikolas, 2009.

¹⁴⁶ James Ensor, 'Ma vie en abrégé (1934)', in *Sur James Ensor (1908). Suivi de "Peintures" par James Ensor*, Luc de Heusch (red.), vol. 36, Bruxelles: Éditions Complexe, 1990, p. 195-202.

¹⁴⁷ Susan M. Canning, 'The Ordure of Anarchy. Scatological Signs of Self and Society in the Art of James Ensor', in *Art Journal*, 52, n° 3, 1993, p. 47-53.

het werk *Insectes singuliers* uit 1888 opleverde - kwam de schilder in aanraking met het burgerlijk vrijdenkend en humanistisch Brusselse milieu, waar hij ook Reclus ontmoet zou hebben.¹⁴⁸ Het is hier dat ook pacifistische ideeën van bijvoorbeeld Lev Tolstoj (1828-1910) konden besproken worden. Ensor tekende rond 1880-82 reeds een portret van Tolstoj.¹⁴⁹ Volgens Kropotkin was Tolstoj een van de grote voorbeelden voor de anarchistische beweging. Door zijn ideeën over de staat en eigendomsrechten en zijn kritiek op de kerkelijke autoriteit kon hij zowel anarchistische niet-gelovigen als gelovigen met anarchistische sympathieën bekoren. Tolstoj schreef ook zijn theorieën over kunst neer, waarin hij emotie zag als de band die het kunstwerk of de kunstenaar met het publiek verenigde.¹⁵⁰ In het midden van de jaren 1890 geraakte het Belgische publiek bekend met Tolstoj via bijvoorbeeld artikels in *La Jeune Belgique* en *Le Coq Rouge*.¹⁵¹

Consequent met zijn pacifistische en religieus-anarchistische ideeën deed Tolstoj afstand van rijkdom en bedienden om op eenvoudige wijze te gaan leven. Dit diende later ook als voorbeeld voor allerlei communes die een ideale of ideële werkelijkheid en een utopisch samenleven probeerden uit te bouwen.

¹⁴⁸ Xavier Tricot, *Ensoriana*, Cahier, vol. I, Antwerpen: Pandora, 1995, p. 9-10, 32 n. 25.

¹⁴⁹ Ensor, *Portret van Tolstoj*, KBR Prentenkabinet, S V 89091. Het portret is heel waarschijnlijk naar een foto gemaakt, en is dus geen sluitend bewijs dat Ensor Tolstoj ontmoet zou hebben.

¹⁵⁰ Leo Tolstoy, *Wat is Kunst?*, J. Sevenster (vert.), Internationale Bibliotheek, Amsterdam: S. L. Van Loy, 1899; Léon Tolstoï, *Écrits sur l'art*, Lubomir Radoyce (red.), Maya Minoustchine (vert.), Les classiques russes, Paris: Gallimard/NRF, 1971; Leo Tolstoy, *What is Art?*, Richard Pevear & Larissa Volokhonsky (vert.), Penguin Classics, London: Penguin Books, 1998.

¹⁵¹ Tricot, *Ensoriana*, 1995, p. 29-31, 35 n. 139-141.

2.5 Utopie & werkelijkheid

*Il faudra des générations avant que s'effacent les
mauvais effets de tant de siècles d'oppression, de misère,
de servitude et de mauvaises habitudes.*¹⁵²

De utopie heeft de werkelijkheid nodig als negatieve vorm. De werkelijkheid heeft de utopie nodig om haar — liefst tijdelijk — te verdragen en — hopelijk ten goede — te veranderen. En deze paradox kan enkel begrepen worden als deze elkaar in evenwicht houdende werkelijkheid en utopie. Er is geen absoluut einddoel. Anarchisme is als de rivier van Heraklites die juist haar rivier-zijn aan het stromen ontleent.¹⁵³ De werkelijkheid kan onder druk van de utopie verbeterd worden waarbij de utopie zich steeds moet aanpassen aan de veranderde en veranderende werkelijkheid.¹⁵⁴

De term utopie werd in 1516 voor het eerst gebruikt door Thomas More als hij te Leuven waar zijn vriend-collega Erasmus woonde, zijn boek laat drukken, en vond al

¹⁵² Jean Grave, *Terre Libre (Les Pionniers)*, Paris: Librairie des Temps Nouveaux, 1908, p. 283.

¹⁵³ Verder bouwend op deze *constante flux* bracht Heraklites (ca. 535-475 v.o.j.) tot de theorie van de *eenheid van tegenstellingen*, waardoor we uiteindelijk weer bij de paradoxen uitkomen.

¹⁵⁴ Gallica, *Dossier Utopies*, Gallica BNF, <http://gallica.bnf.fr/dossiers/html/dossiers/Utopie/> (laatste bezoek: 01/11/2010); Lewis Mumford, *The Story of Utopias*, Gloucester, MA: Peter Smith, 1959; Martin Buber, *Paden in Utopia. Het utopisch socialisme en de vernieuwing van de maatschappij*, Collectie Labyrint, Utrecht: Bijleveld, 1972; Karl Mannheim, *Ideology and Utopia. An Introduction to the Sociology of Knowledge*, London: Routledge & Kegan Paul, 1972; Daniel Guérin, e.a., *Socialistes, utopistes et anarchistes à la recherche du bonheur*, vol. 8, Les grands révolutionnaires, Romorantin: Martinsart, 1977; *L'imaginaire subversif: interrogations sur l'utopie*, Interrogations (collection de recherches anarchistes), Genève/Lyon/Paris: Atelier de création libertaire / Editions Noir, 1982; Marie Louise Berneri, *Journey through Utopia*, London: Freedom Press, 1982; Kingsley Widmer, *Counterings. Utopian Dialectics in Contemporary Contexts*, vol. 17, Studies in Speculative Fiction, Ann Arbor / London: UMI Research Press, 1988; Michèle Riot-Sarcey, Thomas Bouchet & Antoine Picon, *Dictionnaire des Utopies*, In Extenso, 2ème éd., Paris: Larousse, 2006; Thierry Paquot, *Utopie et utopistes*, vol. 484, Repères, Paris: La Découverte, 2007.

snel daarna ingang voor allerlei schrijfsels, dikwijls in de vorm van een reisverhaal, over een betere wereld dan diegene waarin men leeft, en waarmee men dus kritiek geeft op het bestaande. Het gelatiniseerde “utopie” bestaat uit twee Griekse woorddelen: “ou”, wat “niet” betekent en “topos”, dat een “plaats” aanduidt. Samen dus “geen plaats”, *nergensoord*. Maar “u” kan ook als “eu” in de betekenis van “goed” begrepen worden zodat “utopia” eigenlijk een plaats is die nergens bestaat en waar het goed is om te leven. De beschrijving van wat More als een ideale samenleving ziet, dit eiland Utopia, bevat, ondanks de autoritaire inslag van de geschetste samenleving, toch een aantal interessante elementen, zoals deze visie op staat en eigendom:

As long as there is property, and while money is the standard of all things, I cannot think that a nation can be governed either justly or happily; not justly, because the best things will fall to the share of the worst men; nor happily, because all things will be divided among a few (and even these are not in all respects happy), the rest being left to the absolutely miserable.¹⁵⁵

In de 17de en 18de eeuw gaat men door met het schrijven van dit soort van verhalen als metafoor, maar wel uitgebreid naar het verleden. Men gaat op zoek naar oudere teksten waarin sprake was van zowel vervlogen samenlevingen als van een zelf ontworpen ideale wereld, zoals bij Ovidius¹⁵⁶ of in de *Politeia*¹⁵⁷ van Plato, maar men gaat ook breder werken qua vorm: niet enkel fictieve reisverhalen, maar ook poëzie, toneel, essays, novellen kunnen dienen om deze ideeën te vertolken, want een belangrijke functie van de utopie is de spiegelfunctie. Door middel van het beschrijven van andere mogelijkheden worden de fouten van de eigen maatschappij aan de kaak gesteld.

De Verlichting, ruwweg einde 17de en heel de 18de eeuw, geeft een nieuw soort utopische literatuur. Hier speelt voornamelijk het filosofisch en religieuze een rol. Men ging op zoek naar de nobele wilde, gedeeltelijk uit fascinatie voor de lang vervlogen gouden eeuw, zoals in het door Gabriel de Foigny geschreven reisverhaal van

¹⁵⁵ Thomas More, *Utopia*, Dover Thrift Editions, Mineola, NY: Dover Publications, 1997.

¹⁵⁶ Ovidius, *Metamorphosen*, M. D'Hane-Scheltema (vert.), Amsterdam: Athenaeum-Polak & Van Gennep, 2006.

¹⁵⁷ Platoon, *Politeia. Wat is rechtvaardigheid?*, vol. 10, Verzameld werk, Amsterdam: De Driehoek / Stichting Ars Floreat, 1991 ; Plato, *Alcibiades I - De Staat - De Staatsman - Critias*, Xaveer de Win (vert.), vol. III, Verzameld werk, Nieuwe, geheel herz. uitg., 5 vols., Kapellen / Baarn: Pelckmans / Agora, 1999.

Jacques Sadeur.¹⁵⁸ Het hoofdpersoonage komt terecht bij de bewoners van een bepaald zuidelijk land die goed en vrij worden geboren en geen nood hebben aan een regering, net zo min als aan een godsdienst. Ze komen samen om te praten over wat de gemeenschap aanbelangt, maar er bestaan geen geschreven wetten of regels. Er is geen privé-eigendom en ze kennen het verschil niet tussen mijn en dijn. Er is ook geen gevaar dat het gezin een bedreiging zou zijn voor de gemeenschap, vermits het gezin op zich niet bestaat.

Wat betreft de Nederlandse literatuur is er *Beschryvinge van het magtig Koningryk Krinke Kesmes*, een imaginair reisverhaal uit 1708, geschreven door Hendrik Smeeks, met een nogal doorzichtig gebruik van anagrammen: Smeeks wordt Kesmes, en er zijn twee eilanden, “Wonvure” (vrouwen) en “Nemnan” (mannen).¹⁵⁹ Geen man mag op het vrouweneiland en geen vrouw op het manneneiland, maar wat wel uitzonderlijk is dat op beide eilanden er gelijkwaardig wetenschappelijk onderwijs wordt gegeven en gevolgd.

In de eerste helft van de 19de eeuw zetten de *utopisch-socialisten* zich uitdrukkelijk af tegen de statische ontwerpen uit de utopische traditie zoals die tot 1800 bestond. Bij hen is het streven naar een perfecte en volledig beheersbare maatschappij volgens een vaststaand ontwerp verdwenen. Ze willen een geleidelijke verandering naar een betere samenleving, waarbij geweld en de revolutie wordt afgezworen en vinden dat de idealen in het hier en nu moeten worden geleefd. Onder andere door Friedrich Engels worden denkers als Saint-Simon, Fourier en Owen niet geapprecieerd omdat ze de omwenteling van de maatschappij niet zagen als een onomkeerbaar historisch proces. Wat auteurs als Fourier en de anderen beoogden was niet een samenleving gebaseerd op klasse maar een bevrijding van de wereld.

Bij Edward Bellamy en Etienne Cabet vinden we een soort socialistisch toekomstbeeld, met dien verstande dat ze er van uitgaan dat de mensen op één of andere manier, zij het door algemeen stemrecht, of industriële hiërarchieën, steeds een vorm van staatsocialisme nodig hebben.¹⁶⁰ Daartegenover staat echter *News from Nowhere*,

¹⁵⁸ Gabriel de Foigny, *Les aventures de Jacques Sadeur dans la découverte et le voyage de la terre australe*, Paris: Claude Barbin, 1697, <http://catalogue.bnf.fr/ark:/12148/cb35153940q>.

¹⁵⁹ Hendrik Smeeks, *Beschryvinge van het magtig Koningryk Krinke Kesmes (1708)*, P.J. Buijnsters (red.), Zutphen: W.J. Thieme & Cie, 1976.

¹⁶⁰ Étienne Cabet, *Voyage en Icarie*, 2e éd., Paris: Au bureau du Populaire, 1845 ; Edward Bellamy, *Looking Backward: 2000-1887*, Boston: Ticknor and Company, 1888 [herdruk: Dover Thrift Editions, 1996] ; Étienne Cabet, *Cabet et les publications du “Populaire” : 1831-1834*, Les Révolutions du XIXe siècle: 1830-1834, vol. VIII, XII vols., Paris: EDHIS, 1974 ; Étienne Cabet, *Cabet : le communisme icarien : de 1840 à 1847*, Les Révolutions du XIXe siècle: 1834-1848, vol. V, XII vols., Paris: EDHIS, 1979.

waarin een vrij-socialistische visie, i.e. socialistisch en vrijheidslievend, uitzonderlijk genoeg van iemand zelf beweerde tegen het anarchisme te zijn en deel uitmaakte van de toenmalige socialisten in Engeland, namelijk William Morris.¹⁶¹ Dit verhaal heeft vooral via Kropotkin veel invloed gehad in de anarchistische beweging.

Niet enkel worden utopieën beschreven maar soms poogt men ook om deze zelf in de praktijk te brengen. Reeds vanaf de 16de eeuw, maar voornamelijk in de 19de eeuw tot volle ontplooiing komend, bestaan er utopische experimenten: leefgemeenschappen gebaseerd op een ideaal, en dit kan heel divers zijn.¹⁶² Van Jezuïeten in Latijns-Amerika, via rijke industriëlen die voor hun werkmensen volledige dorpen bouwen over Joodse kibboetsen tot het ethisch-communistische *Walden* van Frederik van Eeden (1860-1932)¹⁶³ en de communistisch-libertaire kolonie van Emile Chapelier (1870-?), *L'Expérience*, eerst te Stokkel van juli 1905 tot oktober 1906 (afb. 27: *Le lieu où commença notre essai*, 1905-1906, p. 158 ; afb. 29: *Le cours d'Esperanto*, 1905-1906, p. 159 ; afb. 31: *Agriculture et aviculture*, 1905-1906, p. 160) en daarna in Bosvoorde tot de opheffing in 1908.¹⁶⁴ Dit betekent ook dat men een wisselwerking krijgt tussen theoretische en praktische utopie. Vanuit die kleinere praktische ervaringen wenst men te bewijzen dat een grootschaliger opzet mogelijk is. De twintigste eeuw leert echter ook dat deze utopieën kunnen uitmonden in de autoritaire regimes van fascisme, nazisme en stalinisme. Anarchisten beseften snel dat veel van de utopieën die als positief werden beschouwd in feite dystopieën zijn.¹⁶⁵ Wat ook in romans als *1984* van George Orwell of *Brave New World* van Aldous Huxley perfect geïllustreerd werd. En dus blijft Camille Berneri's opmerking over de ideale staat van Plato, gemaakt vanuit haar anarchistische achtergrond, actueel.

¹⁶¹ William Morris, *Three Works: A Dream of John Ball (1886-1887) - The Pilgrims of Hope (1885-1886) - News from Nowhere (1890)*, A. L. Morton (red.), London: Lawrence and Wishart, 1986.

¹⁶² Jean-Christian Petitfils, *La vie quotidienne des communautés utopistes au XIXe siècle*, Littérature générale, Paris: Hachette, 1982.

¹⁶³ Deze Nederlandse schrijver met anarchistische sympathieën was bevriend met Peter Kropotkin.

¹⁶⁴ Émile Chapelier, *Une colonie communiste. Comment nous vivons et pourquoi nous luttons*, Stockel-Bois: L'Expérience. Colonie Communiste Libertaire, 1906 ; Jean De Meur, 'Emile Chapelier', in *L'anarchisme en Belgique. La contestation permanente*, Bruxelles: Pierre De Meyere, 1970, p. 53-60 ; Jan Moulaert, *Rood en zwart. De anarchistische beweging in België 1880-1914*, Leuven: Davidsfonds, 1995, p. 262 e.v ; Jacques Gillen, *Les activités en Belgique d'un anthropologue anarchiste : Eugène Gaspard Marin (1883-1969)*, Mémoire de Licence, Faculté de Philosophie et Lettres, Histoire contemporaine, ULB, 1997, <http://raforum.info/dissertations/spip.php?rubrique55>.

¹⁶⁵ Erik Buelinckx, 'Utopie en anarchisme', in *Anarchisme-Special*, Gent (Anarchistisch Centrum Assez): Infomania, 19 december 2005b.

Though his ideal state is ruled by philosophers, there is no more freedom in it then if it were ruled by gauleiters. In fact there is less freedom, because philosophers can crush freedom much more effectively, being more able to detect any non-conformist idea.¹⁶⁶

Twee met elkaar verbonden voorbeelden van kunstwerken waar de thematiek en paradox van utopie en werkelijkheid samengevat worden vindt men bij Paul Signac en Émile Verhaeren. Signac, boegbeeld van het divisionisme, bedankt in een brief zijn vriend Verhaeren voor diens gedicht *Le Forgeron*.

Ton 'Forgeron', je le hurle tous les matins, afin de me donner du cœur au ventre pour ma dure besogne (une toile de 12 mètres *Au temps d'harmonie* [...]).¹⁶⁷

Als wederdienst kon Verhaeren dankzij zijn verblijf in het Parijse appartement van de schilder zowel *Les Villes tentaculaires* (1895), een portret van de werkelijkheid, als *Les Aubes* (1896), en visie op de toekomst, onder de beste voorwaarden en in de beste atmosfeer beëindigen.¹⁶⁸

Het probleem van kunst met een boodschap wordt duidelijk verwoord in de tekst 'Impressionistes et révolutionnaires', ondertekend door een *camarade impressioniste* en verschenen in *La Révolte* in 1891. Deze tekst wordt nu zonder discussie toegeschreven aan Signac. Hij vergelijkt de positie van de kunstenaar in de wereld van de kunst met deze van de revolutionair in de maatschappij.

Pour ces seules raisons les artistes impressionnistes, mis au ban de l'art comme les révolutionnaires le sont de la société actuelle, mériteraient déjà un salut sympathique de ceux qui applaudissent à l'écroulement de tous les préjugés et de toutes les routines.¹⁶⁹

Signac ontwikkelt verder in deze tekst de paradox dat kunstwerken geen revolutionaire inhoud moeten hebben om wel degelijk revolutionair te zijn:

¹⁶⁶ Berneri, 1982, p. 29.

¹⁶⁷ Signac aan Verhaeren, ML FS XVI 145/19.

¹⁶⁸ Jacques Marx, *Verhaeren: Biographie d'une œuvre*, Bruxelles: Académie Royale de Langue et de Littérature françaises, 1996, p. 342-343 en 359. Dit wordt uitgebreider behandeld in: David Gullentops, 'Utopie und Anarchismus in der Lyrik Emile Verhaerens', in *Anarchismus und Utopie in der Literatur um 1900. Deutschland, Flandern und die Niederlande*, Jaap Grave, Peter Sprengel & Hans Vandevoorde (red.), Würzburg: Königshausen & Neumann, 2005, p. 172-188.

¹⁶⁹ Paul Signac, 'Impressionnistes et révolutionnaires (in: *La Révolte*, 13 juin 1891, p. 3-4)', in *48/14 La Revue du Musée d'Orsay*, n° 12, Noisiel: Réunion des Musées Nationaux 2001, p. 98-101, (p. 99).

Ce serait donc une erreur, dans laquelle sont tombés trop souvent les révolutionnaires les mieux intentionnés, comme Proudhon, que d'exiger systématiquement une tendance socialiste précise dans les œuvres d'art.¹⁷⁰

Nochtans is er dat werk van hem met een overduidelijke politiek-sociale boodschap, inclusief de titel, *Au temps d'Harmonie* (afb. 35, p. 162), dat reeds werd vermeld in de brief aan Verhaeren. Dit schilderij uit 1894-1895 is het meest openlijk politieke uit zijn oeuvre. Het is in het toenmalig paradijselijke Saint-Tropez dat hij zijn utopische anarchistische samenleving situeerde. Onder invloed van collega-schilder Henri-Edmond Cross die opmerkte dat tot dan toe de revolte, of de miserie die tot revolte leidt, steeds het thema bepaalde van een 'anarchistisch' werk, werd nu geopteerd voor de toekomst. De originele en volledige titel van het werk luidt dan ook *Au temps d'Harmonie (L'âge d'or n'est pas dans le passé, il est dans l'avenir)*.¹⁷¹ Signac wou dit werk schenken aan het Volkshuis in Brussel, en Verhaeren stond hier natuurlijk achter, maar omdat er geen positieve signalen kwamen, trok hij zijn aanbod terug in en hebben de leiders van de *Belgische Werkliedenpartij (BWP)* uiteindelijk geopteerd¹⁷² voor een minder provocerende Christusfiguur, aangepast getiteld *Le Juste* (afb. 36, p. 162) van Antoine Wiertz (1806-1865).¹⁷³ De keuze voor dit specifieke werk van deze kunstenaar lijkt misschien vergezocht voor de BWP, maar laat ons niet vergeten dat Wiertz niet alleen enkele werken met sociale inhoud heeft gemaakt, maar ook een bewonderaar was van Pierre-Joseph Proudhon die in het zelfde jaar als Wiertz stierf, en deze bewondering was wederzijds. De arts Louis Watteau (1823-1912) was vriend en volgeling van zijn Franse landgenoot en revolutionair Auguste Blanqui (1805-1881), die trouwens door

¹⁷⁰ *ibid.*, p. 101.

¹⁷¹ Anne Dymond, 'A Politicized Pastoral: Signac and the Cultural Geography of Mediterranean France', in *Art Bulletin*, 85, n° 2, 2003, p. 353-370.

¹⁷² Marie-Jeanne Chartrain-Hebbelinck, 'Les lettres de Paul Signac à Octave Maus', in *Bulletin des Musées royaux des Beaux-Arts de Belgique*, 18, n° 1-2, 1969, p. 52-102; Paul Aron, *Les Écrivains belges et le Socialisme (1880-1913). L'expérience de l'art social: d'Edmond Picard à Émile Verhaeren*, Archives du futur, Bruxelles: Labor, 1997, p. 76 (afb. p. 79).

¹⁷³ *Musée Wiertz, Bruxelles. Album illustré*, Anvers: Visée & Laurent Successeurs Anciens Etablissements G. Hermans; L. Watteau, *Catalogue raisonné du Musée Wiertz, précédé d'une biographie du peintre*, deuxième édition augmentée de la description de quinze nouveaux tableaux, Bruxelles: Chez l'auteur, 1865; A. J. Wiertz, *Œuvres littéraires*, Bruxelles: Parent et Fils, 1869; Jules Du Jardin, 'Antoine Wiertz', in *La Renaissance du XIXe Siècle. L'École de 1830 & Les peintres contemporains*, L'Art flamand, vol. IV, Bruxelles: Arthur Boitte, 1898, p. 1-8; Brita Velghe, 'Antoine Wiertz: een romanticus, maar anders', in *De romantiek in België. Tussen werkelijkheid, herinnering en verlangen*, Gautier Platteau (red.), Tielt / Brussel: Lannoo / KMSKB, 2005, p. 20-28.

Wiertz werd geportretteerd rond 1859 of 1860.¹⁷⁴ Vanaf 1857 verbleef Watteau als vluchteling te Brussel en in de tweede uitgave van zijn *catalogue raisonné* van het Wiertz-museum beschreef hij de ontmoeting van Wiertz en Proudhon ergens in de eerste helft van 1862.

Ceci me rappelle une longue conversation que nous eûmes un jour dans son jardin ; nous étions trois, Proudhon, Wiertz et moi. C'était quelque mois avant le départ de Proudhon. [...] La présentation fut courte : — Je viens voir vos œuvres, maître, dit Proudhon. — Vous me faites honneur ! soyez le bien venu, répondit l'artiste en lui serrant la main dans les siennes.¹⁷⁵

¹⁷⁴ Raymond Trousson, 'L'aventure blanquiste de Charles De Coster [en ligne]', Bruxelles: Académie royale de langue et de littérature françaises de Belgique, 12 décembre 1992, Disponible sur: < www.arllfb.be >. Het schilderij hangt in het Petit Palais, Musée des Beaux-Arts du Ville de Paris (inv. 3701).

¹⁷⁵ Watteau, 1865, p. 325.

2.6 Arbeid & spel

*Art would be taken back from the snobs and collectors, abolished as a specialized department catering to an elite audience, and its qualities of beauty and creation restored to integral life from which they were stolen by work.*¹⁷⁶

In het in 1846 gepubliceerde *Philosophie de la Misère* heeft Proudhon het over de mens als arbeider.

Le travail est le premier attribut, le caractère essentiel de l'homme. L'homme est travailleur, c'est-à-dire créateur et poète : il émet des idées et des signes; tout en refaisant la nature, il produit de son fond, il vit de sa substance : c'est ce que signifie la phrase populaire, *Vivre de son travail*.¹⁷⁷

De schoonzoon, en ideologische volgeling, van Karl Marx, Paul Lafargue (1842-1911), publiceert in 1880 in het tijdschrift *L'égalité* het nu beruchte artikel *Le droit à la paresse*, dat in 1883 apart wordt uitgegeven als pamflet, met een voorwoord geschreven vanuit de gevangenis Sainte-Pélagie.

Travaillez, travaillez, prolétaires, pour agrandir la fortune sociale et vos misères individuelles ; travaillez, travaillez, pour que, devenant plus pauvres, vous ayez plus de raisons de travailler et d'être misérables.¹⁷⁸

¹⁷⁶ Bob Black, *The Abolition of Work*, 1985, <http://www.zpub.com/notes/black-work.html> (laatste update: 19 december 2003 / laatste bezoek: 1 november 2010).

¹⁷⁷ Pierre-Joseph Proudhon, *Système des Contradictions Économiques ou Philosophie de la Misère. Tome Second*, vol. V, Œuvres Complètes, 3e éd., Paris / Bruxelles: Librairie Internationale / A. Lacroix Verboeckhoven & Ce, 1867, p. 364.

¹⁷⁸ Paul Lafargue, *Le droit à la paresse. Réfutation du droit au travail de 1848*, Paris: Henry Oriol, 1883, p. 20.

Cocagne of luilekkerland¹⁷⁹ is altijd wel een droom geweest van de mens, maar juist door de groeiende onmenselijkheid vanaf de industriële revolutie wordt er meer gefundeerd geschreven over de problematiek zelf van de arbeid. De *Arts & Crafts* beweging in Engeland ontstond als tegenwind tegen deze industrialisatie die de mens vreemde van zijn eigen arbeid.

In short, it has become an article of the creed of modern morality that all labour is good in itself — a convenient belief of those who live of the labour of others.¹⁸⁰

Men probeerde toen al in te gaan tegen een zelfs nu nog steeds geldende arbeids-ethiek. William Morris en John Ruskin¹⁸¹ zochten manieren om de mens terug in evenwicht te brengen met zijn arbeid.

Thus worthy work carries with it the hope of pleasure in rest, the hope of the pleasure in our using what it makes, and the hope of pleasure in our daily creative skill.¹⁸²

Ruskin zag in de bouw van gotische kathedralen een persoonlijke inbreng van arbeiders-artisten, *craftsmen*, wat hij niet kon terugvinden bij de klassieke tempels, gebouwd door slaven, die daardoor veel meer mechanisch en artificieel overkwamen, net zoals trouwens gebouwen uit de industriële tijd.

Wherever the workman is utterly enslaved, the parts of the building must of course be absolutely like each other; for the perfection of his execution can only be reached by exercising him in doing one thing, and giving him nothing else to

¹⁷⁹ Herman Pleij, *Dromen van Cocagne*, Amsterdam: Prometheus, 2000.

¹⁸⁰ William Morris, 'Useful work versus useless toil (1884-1885)', in *Why work?*, Vernon Richards (red.), London: Freedom Press, 1990 (1983), p. 35-52, (p. 35).

¹⁸¹ John Ruskin, *Mensch en Maatschappij (Fors Clavigera)*. Met voorrede van Dr. Frederik van Eeden, L. Simons (red.), Bertha Koch-Huber (vert.), Wereldbibliotheek, tweede druk, 2 vols., Amsterdam: Maatschappij voor goede en goedkope literatuur, 1918b ; John Ruskin, *Mensch en Maatschappij (Fors Clavigera)*. Met voorrede van Dr. Frederik van Eeden, L. Simons (red.), Bertha Koch-Huber (vert.), vol. 2, Wereldbibliotheek, Tweede druk, 2 vols., Amsterdam: Maatschappij voor goede en goedkope literatuur, 1918a. Met betrekking tot de utopie kan hier vermeld worden dat Frederik van Eeden in navolging van Thoreau getracht heeft een libertaire kolonie op te zetten.

¹⁸² Morris, 'Useful work versus useless toil (1884-1885)', 1990 (1983), (p. 37).

do. [...]; if, as in Gothic work, there is perpetual change both in design and execution, the workman must have been altogether set free.¹⁸³

Dit zogezegd romantisch terugkijken gaf wel de aanzet tot een andere manier van werken en leven.¹⁸⁴ De manier waarop iemand als Kropotkin onderzocht op welke wijze bepaalde ideeën uit de geschiedenis konden ingepast worden in een werkbaar en praktisch anarchistisch voorstel vloeien deels voort uit de ideeën van Ruskin en Morris.¹⁸⁵

Bij het hoofdstuk over utopie en werkelijkheid is vermeld dat er verschillende experimenten werden opgezet om op libertaire wijze samen te leven. Naar de buitenwereld werd er dan ook een ideale leefwereld getoond (afb. 32: *Les anarchistes sont des... fainéants*, 1905-1906, p. 160).¹⁸⁶ Hier ziet men het bewust genieten van een vrije tijd die op nuttige en plezierige wijze wordt doorgebracht. De contacten met kunstenaars uit het buitenland zijn bijvoorbeeld zichtbaar in de illustratie op een eigengemaakt bord (afb. 33: *Bord met o.a. tekening door Willaume*, 1905-1906, p. 161) dat ze verkochten (afb. 30: *Les colporteurs*, 1905-1906, p. 159). De tekening is gemaakt door de Franse kunstenaar G. Willaume (= Georges Wuillaume) (18..-19..).¹⁸⁷ Hij maakte verscheidene illustraties voor het tijdschrift *Les Temps Nouveaux* van Jean Grave en een portret van deze laatste in zijn mansarde (afb. 34: G. Willaume, *Aux Temps Nouveaux*, 1897, p. 161) in de rue Mouffetard te Parijs.¹⁸⁸

¹⁸³ John Ruskin, *On Art and Life: The Nature of Gothic (1853) & The Work of Iron, in Nature, Art, and Policy (1859)*, vol. 15, Great Ideas, London: Penguin Books, 2004, p. 28.

¹⁸⁴ William Morris, *Kunst en Maatschappij. Lezingen van W. Morris*, M. Hugenholtz-Zeeven (vert.), Amsterdam: A. B. Soep, 1903 ; A. Clutton-Brock, *William Morris: His Work and Influence*, Home University Library of Modern Knowledge: Literature and Art, London / New York: Williams and Norgate / Henry Holt and Company, 1914 ; J. W. Mackail, *The Life of William Morris*, 2 vols., London: Longmans Green and C°, 1920 ; James W. Hulse, *Revolutionists in London. William Morris - Eduard Bernstein - Sergei Stepniak-Kravchinskii - Bernard Shaw - Peter Kropotkin*, Oxford, UK: Clarendon Press / Oxford University Press, 1970 ; William Morris, *Art and Society. Lectures and Essays*, Gary Zabel (red.), Boston: George's Hill, 1993 ; Stefan Szczelkun, *The Conspiracy of Good taste: William Morris, Cecil Sharp, Clough William-Ellis and the Repression of Working Class Culture in the 20th Century*, London: Working Press, 1993.

¹⁸⁵ Peter Kropotkin, *Fields, Factories and Workshops tomorrow (1913)*, Colin Ward (red.), London: Freedom Press, 1998.

¹⁸⁶ Gillen, 1997.

¹⁸⁷ Maître en ligne: Wuillaume Georges, artiste peintre à Dagny (Ardennes) ; militant anarchiste et syndicaliste.

¹⁸⁸ Aline Dardel, *Les Temps Nouveaux 1895-1914*, vol. 17, Les Dossiers du Musée d'Orsay, Paris: Réunion des Musées Nationaux, 1987, p. 46.

De huidige maatschappij ziet vrije tijd echter als een gunst die men krijgt door hard te werken, en die verplicht moet ingevuld worden.

Leisure is only a problem in a society in which education is aimed at adjusting the individual to society instead of bringing out and developing the potentialities in him irrespective of whether they can be translated in hard cash or wages.¹⁸⁹

De filosoof Bertrand Russell brak in 1942, in een beroemd geworden artikel voor *Harper's Magazine*, zo een lans voor de vermindering van de arbeidstijd.

I want to say, in all seriousness, that a great deal of harm is being done in the modern world by belief in the virtuousness of work, and that the road to happiness and prosperity lies in an organized diminution of work.¹⁹⁰

In de jaren tachtig van de twintigste eeuw, en voornamelijk in de Verenigde Staten van Amerika, ontstond er een beweging die zich post-left noemde en trachtte de verroeste ideeën van alles wat oud-links was opzij te gooien om een nieuwe bevrijding van het individu te bekomen. De bedoeling was om het anarchisme te ontdoen van marxistische residuen. Zo ontstond de polemiek tussen een icoon van de Amerikaanse links-anarchistische beweging Murray Bookchin en de post-linkse iconoclast Bob Black.¹⁹¹ Deze laatste had namelijk met het in 1985 geschreven *The Abolition of Work* reeds een zekere opschudding veroorzaakt.

You may be wondering if I'm joking or serious. I'm joking and serious. To be ludic is not to be ludicrous. Play doesn't have to be frivolous, although frivolity isn't triviality: very often we ought to take frivolity seriously. I'd like life to be a game - but a game with high stakes. I want to play for keeps.¹⁹²

Tegenover de oproep van Kropotkin uit 1885 tot de (jonge) kunstenaar om het banale en middelmatige beoefenen van kunst achter zich te laten¹⁹³ kunnen de kunstenaars Clément Pansaers en Kazimir Malevich geplaatst worden die beiden in 1921 een essay

¹⁸⁹ Vernon Richards, 'Nationalisation of leisure (September 12, 1959)', in *Why work?*, Vernon Richards (red.), London: Freedom Press, 1990 (1983), p. 177-179, (p. 179).

¹⁹⁰ Bertrand Russell, 'In praise of idleness', in *Harper's Magazine*, 165, October 1932, p. 552-559.

¹⁹¹ Murray Bookchin, *Social Anarchism or Lifestyle Anarchism: An Unbridgeable Chasm*, Stirling: AK Press, 1995 ; Bob Black, *Anarchy after Leftism*, Columbia, MO: C.A.L. Press, 1997.

¹⁹² Black, *The Abolition of Work*, 1985.

¹⁹³ Kropotkin, *Paroles d'un révolté. Ouvrage publié, annoté et accompagné d'une préface par Elisée Reclus*, 1885 ; Pierre Kropotkin, *Aux jeunes gens*, 4e éd., Paris, 1889. Zie ook het hoofdstuk over Tolstoj's 'Wat is Kunst?' in Kropotkin, *Idealen en werkelijkheid in de Russische literatuur*, 1907, p. 379-385.

over luiheid publiceerden.¹⁹⁴ Volgens oudere theoretici van de (r)evolutionaire verandering zoals Kropotkin of Proudhon is de enige manier om uit dit enerzijds academische, anderzijds burgerlijk conformerende keurslijf te geraken zich te bekennen tot een avant-garde logica, waarbij avant-garde beschouwd mag worden in de letterlijke betekenis.

Jean Grave trachtte kunstenaars te overtuigen werk in die aard te leveren voor zijn tijdschrift. De meest productieve van deze kunstenaars was de reeds in de inleiding vermelde Maximilien Luce, die ook gezien kan worden als netwerkende figuur in deze periode.¹⁹⁵ Zijn vriendschap met Verhaeren blijkt uit het feit dat deze op de dag dat hij verongelukte (27 november 1916), nog een bezoek bracht aan het *Musée des Beaux-Arts* van Rouen, samen met Luce en Charles Angrand (1854-1926).¹⁹⁶ Angrand leverde trouwens ook illustraties voor het tijdschrift *Les Temps Nouveaux* van Grave. Luce was behalve met Verhaeren ook goed bevriend met Henry Van de Velde, die hij regelmatig bezocht in België. De relatie met Verhaeren was geen eenrichtingsverkeer. Naar aanleiding van een tentoonstelling in de *Galerie Durand-Ruel* in 1899, publiceerde Verhaeren over Luce een artikel in de *Revue blanche*, dat hernoemen werd in *L'Art moderne*. Ook in 1909 schreef Verhaeren nog het voorwoord voor een eenmanstentoonstelling van Luce in de *Galerie Bernheim* geleid door Fénéon. In tegenstelling tot de meeste andere kunstenaars uit de omgeving van Verhaeren, kwam Luce niet uit de betere burgerij:

Un faubourien, aimant Paris, sa banlieue, ses quartiers qu'on démolit, qu'on rebâtit, son peuple d'ouvriers et l'âme même de ce peuple, ardente et révolutionnaire. Tout une face de son œuvre, très peu connue, parce qu'elle ne se prouve qu'en des journaux essentiellement plébéiens, montre une pensée sociale et anarchiste. Le

¹⁹⁴ Pansaers, *L'Apologie de la paresse*, 1921d ; Clément Pansaers, *Apologie van de luiheid* (1921), Rokus Hofstede (vert.), Dada, Nijmegen: Vantilt, 2000 ; Clément Pansaers, *L'Apologie de la paresse* (1921), Paris: Alia, 2001 ; Kazimir Malevitch, *La Paresse comme vérité effective de l'homme* (1921), Gayraud Régis (vert.), Paris: Alia, 2002.

¹⁹⁵ Tabarant, *Maximilien Luce*, Peintres et Sculpteurs, Paris: G. Crès & Cie, 1928 ; Philippe Cazeau, *Maximilien Luce*, Lausanne / Paris: La Bibliothèque des Arts, 1982 ; Jean Bouin-Luce & Denise Bazetoux, *Maximilien Luce. Catalogue de l'œuvre peint*, vol. I & II, 2 vols., Paris: JBL, 1986 ; Jean-François Füeg (red.), *Maximilien Luce 1858-1941 : peintre anarchiste*, Musée des Sciences de Parentville, Charleroi, 7 juin - 29 juillet 1995, Bruxelles: Institut de Sociologie de l'ULB, 1995 ; Aline Dardel (red.), *Maximilien Luce. Peindre la condition humaine*, Paris / Mantes-la-Jolie: Somogy Éditions d'Art / Musée de l'Hôtel-Dieu, 2000 ; Fénéon, Fénéon & Luce, *Correspondance de Fanny & Félix Fénéon avec Maximilien Luce*, 2001.

¹⁹⁶ François Lespinasse, *Charles Angrand 1854-1926*, Rouen: Lespinasse François, 1982 ; François Lespinasse, *Charles Angrand. Correspondances 1883-1926*, Rouen: Lespinasse François, 1988.

public des expositions l'ignore; il ne consulte guère le Père Peinard et les estampes des Temps Nouveaux.¹⁹⁷

Het artikel in de *Revue blanche* was vergezeld van een portret van Luce door de Zwitserse kunstenaar Félix Vallotton (1865-1925)¹⁹⁸ en een reproductie van een tekening door Luce van een arbeider (afb. 37: Maximilien Luce, *Croquis*, 1896, p. 163). Luce was de enige kunstenaar bij wie het anarchistische engagement zich zo uiterlijk en fel manifesteerde. In 1887-88 ontmoette hij zowel Jean Grave van *La Révolte* als Emile Pouget van *Le Père Peinard*, die zijn vrienden werden en waarvoor hij onophoudelijk tekeningen en lithografieën produceerde, alleen al een honderdtal voor deze laatste tussen 1890 en 1900. Signac maakte voor *Les hommes d'aujourd'hui* in 1890 een perfect portret van Luce, de kunstenaar-anarchist (afb. 38: Paul Signac, *Luce occupé à lire « La Révolte »*, 1890, p. 163). In 1894 werd hij gearresteerd, samen met Fénéon, Grave en Faure, maar werd zoals zijn vrienden op het fameuze *Procès des Trente* volledig vrijgesproken.¹⁹⁹ Zijn verblijf in de gevangenis inspireerde hem tot een album lithografieën op een tekst van de *communard* Jules Vallès, *Mazas* (1895). Luce was nog een kind toen de Commune van Parijs werd opgericht en daarna bloederig neergeslagen en dit heeft zijn latere ideeën gevormd. Voor, *Les Temps nouveaux*, de opvolger van Grave's *La Révolte*, realiseert hij gedurende de periode van 1895 tot 1914, ook tal van tekeningen, posters en omslagillustraties. Hij is ook erg onder de indruk van de werken van Meunier en maakte voor Pouget's *La Sociale* in 1896 een album met tien lithografieën (afb. 39: Maximilien Luce, *Puddleur (d'après C. Meunier)*, 1896, p. 164) die gebaseerd zijn op het werk van Meunier, *Les Gueules Noires*.²⁰⁰ Op aanraden van Verhaeren bracht hij in 1896 een bezoek aan *le pays noir*, de mijnstreek rond Charleroi en inspiratiebron van Meunier:

C'est en compagnie de Théo Van Rijsselberghe [sic] que Signac rejoignit leur ami Maximilien pour, ensemble, visiter des aciéries et pour descendre dans une mine, grâce à l'obligeance d'un ingénieur, gendre de Meunier. Vingt fois, et plus, j'ai en-

¹⁹⁷ Emile Verhaeren, 'Exposition Maximilien Luce', in *Revue Blanche*, 20, 1899, p. 309-311.

¹⁹⁸ Félix Vallotton, *Lettres et documents (1884-1899)*, Gilbert Guisan & Doris Jakubec (red.), vol. I, Documents pour une biographie et pour l'histoire d'une œuvre, Lausanne / Paris: La Bibliothèque des Arts, 1973 ; Jo Verbruggen, *Félix Vallotton. Gravures sur bois*, Namur: Espace ABB, 1997 ; Jean-Paul Morel, *Vallotton. Dessinateur de presse et graveur*, Lausanne: Favre, 2002.

¹⁹⁹ Fénéon, Saint-Auban & des Essarts, *Le Procès des Trente. Vu à travers la presse de l'époque telle qu'elle a été conservée par Madame Fénéon mère et annotée par Félix Fénéon à l'issue de son procès*, 2004.

²⁰⁰ Constantin Meunier & Maximilien Luce, *Gueules Noires. Dessins de Maximilien Luce d'après l'œuvre de Constantin Meunier*, Paris: La Sociale, 1896.

tendu Signac et Luce rappeler leur descente en benne à charbon, à neuf cent mètres, dans une de ces mines qui n'étaient sans doute encore qu'aménagements rudimentaires. Signac avait été impressionné par la descente en quatre minutes, coincé contre Van Rijsselberghe [sic] qui, sujet au vertige, lui étreignait un bras comme dans un étau.²⁰¹

Dit bezoek laat een grote indruk na op Luce en resulteert in een reeks neo-impressionistische werken waarin hij de industriële activiteit schilderde (afb. 40: Maximilien Luce, *Fonderie à Charleroi*, 1896, p. 164).

Een andere manier om spel en het tegenovergestelde op anarchistische wijze aan te duiden bestaat in het plaatsen van speelgoed in de context van oorlog zoals kan gezien worden in een reeks lino's die Albert Daenens sneed. Het gaat hem niet rechtstreeks om een voorstelling van de arbeid, maar van de meest vernederende vorm ervan, namelijk soldatenarbeid. In het *Internationaal Antimilitaristisch Jaarboek 1923*, publiceerde hij drie versies van *Speelgoed* (afb. 1: Albert Daenens, *Jouet*, 1929, p. 145).²⁰²

Niet alle kunstenaars staan echter open voor de morele opdracht, waarbij kunst bijna een opgelegde arbeid wordt. Het voorstellen op zich van de *Misericorde* heeft voor hen geen revolutionaire betekenis, zoals Signac reeds schreef. Dat betekent echter niet dat het samengaan van zowel artistieke als politieke avant-garde — om de termen van Poggioli te gebruiken — in een en dezelfde persoon niet kan voorkomen, zoals bijvoorbeeld bij Courbet.²⁰³ Het ene is gewoon niet noodzakelijk oorzaak of gevolg van het andere. Later zal de term avant-garde steeds meer en uiteindelijk zelfs enkel nog worden gebruikt ter aanduiding van artistieke tendensen. Het wordt daarenboven een makkelijk hanteerbare term om kunst te commercialiseren.²⁰⁴

²⁰¹ Georges Besson, 'Maximilien Luce 1858-1941', in *Tricentenaire de Charleroi, Palais des Beaux-Arts*, 29 octobre - 4 décembre 1966, Charleroi: Palais des Beaux-Arts, 1966.

²⁰² Albert de Jong (red.), *Internationaal Antimilitaristisch Jaarboek*, Andijk West: I.A.M.V. (Sectie Holland), 1923.

²⁰³ Poggioli herkent als een van de eerste theoretici twee avant-gardes in niet-militaire context. Enerzijds is er de politieke avant-garde, die hij verbindt met de anarchistische beweging: "Before being applied figuratively to the art of our time, the metaphor had already been adopted by another avant-garde, the revolutionary and radical, as its own emblem." Daarbij haalt hij wel verkeerdelijk Bakoenin aan als stichter van het tijdschrift *L'Avant-Garde*. Anderzijds is er de artistieke avant-garde. Renato Poggioli, *The Theory of the Avant-garde*, Cambridge, MA / London: Belknap Press (Harvard University Press), 1968, p. 9.

²⁰⁴ Teige, 2000.

2.7 Paradoxen als hulpmiddel tot onderzoek

*I also argue for a contextual account but again the contextual rules are not to replace the absolute rules, they are to supplement them. Moreover, I suggest a new relation between rules and practices. It is this relation and not any particular rule-content that characterizes the position I wish to defend.*²⁰⁵

Egoïsme en solidariteit, creativiteit en vernietiging, geweld en pacifisme, utopie en werkelijkheid, arbeid en spel zijn vijf verschillende inzetten om de rijkdom aan ideeën die onder anarchisme kunnen worden verstaan te verduidelijken. Dit is echter geen strikt raamwerk, dat zou ook onmogelijk zijn gezien de ultieme paradox van het anarchisme: structuur en chaos, waarmee we terug bij Proudhon's « *la plus haute perfection de la société se trouve dans l'union de l'ordre et de l'anarchie* » zijn aanbeland.²⁰⁶

Uit deze chaos van invalshoeken en indrukken is al een eerste reeks verbanden gelegd met de (Belgische) kunsten vanaf het midden van de negentiende eeuw. Is dan paradoxaal genoeg het anarchisme een passend kader om de chaos aan artistieke uitingen bij elkaar te brengen? We kunnen gemakkelijk begrijpen dat individuele vrijheid in een solidaire maatschappij het anarchisme voor kunstenaars aantrekkelijk maakt. Bij het vroegere onbegrepen voelen door de burgerij plaatste de kunstenaar zich dikwijls aan de kant van de uitgebuite proletariër. Ook kon het iconoclasme van bepaalde kunststromingen aansluiting vinden bij de ideeën van omverwerping van de bestaande maatschappij. Daartegenover kan men zich ook afvragen of dit niet meer dan eenrichtingsverkeer is. In hoeverre is bijvoorbeeld het afgebeelde relevant voor het anarchisme, en hebben vormen en ideeën bij sommige kunstenaars en artistieke stromingen bijgedragen tot de anarchistische theorie of praktijk? Het samenwerken met of het in opdracht werken voor anarchistische tijdschriften levert wel een aantal

²⁰⁵ Paul Feyerabend, *Against Method*, London / New York, NY: Verso, 1993, p. 231.

²⁰⁶ Zie hoofdstuk 2.1 Voordelen van de paradox, p. 18.

basisvormen op: de ideale toekomst (zie *Au temps d'Harmonie* van Signac), technische vernieuwing (het geloof in de wetenschap kreeg toepassing ervan in het divisionisme), een zekere idealiserende voorstelling van arbeiders (Meunier, Luce en Masereel) of van het dubbelzinniger archetype van de vagebond als vrije mens of als miserabel slachtoffer (Cross, Signac en Van Rysselberghe), kunst voor het gewone volk (Wilchar) (1910-2005, vernietiging van het bestaande (Dada met Pansaers en Joostens) ...

Als casus wordt hier de onderbelichte kunstenaar Albert Daenens voorgesteld. Zijn naamsonbekendheid is juist een reden tot onderzoek zodat deze toch niet onverdienstelijke tekenaar en linosnijder, met uitgebreide contacten binnen de Belgische en internationale kunstwereld, actief tijdens de periode rond WO I en gedurende het interbellum, zijn plaats kan krijgen in de geschiedenis. Het zoeken naar een kunstenaar die zich engageerde in het anarchisme bracht zijn naam naar voren. Het onderzoeken van zijn leven en werk maakte duidelijk dat juist dit element een grote rol heeft gespeeld bij zijn contacten in binnen- en buitenland.

Er is een minder gekend aspect in de geschiedenis van de Vlaamse beweging dat dikwijls op één hoop wordt geveegd met de duidelijk ideologische collaboratie tijdens het interbellum maar vooral gedurende de bezetting in Wereldoorlog II. Reeds in de negentiende eeuw werd de Vlaamse strijd gekoppeld aan een sociale ontvoogdingsstrijd, die bijvoorbeeld met de oprichting van het tijdschrift *Van Nu en Straks* in 1893 een duidelijk anarchistische vorm aannam.²⁰⁷ Ook bij het activisme tijdens Wereldoorlog I, waarmee Daenens in aanraking kwam, zien we een al te gemakkelijk door mekaar halen van totaal verschillende ideologieën. Alhoewel dit uiteraard niet het onderwerp is van dit werk, zal in de volgende hoofdstukken dit toch gedeeltelijk aan bod komen om de houding van Albert Daenens in deze te duiden.

²⁰⁷ Frans Boenders, “‘Maar de kunst, smeerlap, de kunst!’”. Over kunstopruiming en kunstverruiming, kunst der vrijheid en vrije kunst’, in *Brussel en het fin-de-siècle. 100 jaar Van Nu en Straks*, Frank De Crits (red.), Antwerpen-Baarn / Brussel: Houtekiet / BRTN / VAR, 1993, p. 117-142 ; van Istendael, 1993 ; Marnix Beyen, “‘Epater l’Avant-Garde”. De strijd van “Van Nu en Straks”-erfgenamen tegen het etnocentrisme’, in *Niet onder één vlag. “Van Nu en Straks” en de paradoxen van het fin de siècle*, Raf de Bont, Geraldine Reymenants & Hans Vandevoorde (red.), Studies op het gebied van de moderne Nederlandse literatuur, nr. 9, vol. 9, Gent: Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde, 2005, p. 265-282 ; Julien Kuypers, *Jacob Kats, agitator*, Brussel: De wilde roos, [1930].

3. Albert Daenens

3.1 Kinderjaren en jeugd

*Een aandoenlijke figuur, voor wie het leven niet mild is geweest.*²⁰⁸

Lodewijk Albrecht Daenens werd geboren te Brussel op 27 februari 1883 en stierf in een ziekenhuis te Ukkel op 25 augustus 1952.²⁰⁹ Deze data zijn verifieerbaar, wat ook nodig is gezien sommige slordigheden in de weinige biografieën over hem.²¹⁰ Door de

²⁰⁸ Joos Florquin & Pol Jacquemyns, 'Ten huize van... Pol Jacquemyns (1967)', in *Ten huize van...* Joos Florquin (red.), vol. 16, Leuven: Davidsfonds, 1980, (p. 136).

²⁰⁹ René Baert, 'Albert Daenens', in *Albert Daenens. 20 lino's pamphletaires. 20 pamphlet-lino's*, Gaston Burssens (vert.), Bruxelles: Éditions du Repos Bien Mérité, 1929 ; Pol Jacquemyns, 'II. Een bonte rij mensen. 9. Albert Daenens / 10. Michel de Ghelderode / 11. Op zijn sterfbed gedoopt!', in *Ik heb mensen gekend (memoires)*, vol. Hasselt, Heidelberg, 1966a, p. 60-68 ; Phil Mertens, *Vers une plastique pure. Les premiers abstraits belges 1918-1930*, Bruxelles: Musées Royaux des Beaux-Arts de Belgique, 1972b, p. 20 ; Maurits Bilcke, Léon-Louis Sosset & Jan Walravens, 'Biografieën en commentaren', in *De abstracte schilderkunst in Vlaanderen*, Michel Seuphor (red.), Antwerpen: Mercatorfonds, 1974, p. 115-301, (p. 118) ; Roland Beyen (red.), *Correspondance de Michel de Ghelderode 1919-1927*, Archives du Futur, vol. I, 8 vols., Bruxelles: Labor / AML, 1991b, p. 387-393 ; Waterlot-Jottrand & Lefebvre (red.), 1995, p. 58 ; Albert Vanderleenen & Godwin Gheysens, 'Daenens, Albert', in *Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse Beweging*, Reginald de Schryver, e.a. (red.), vol. 1 (A-F), 3 vols., Tiel: Lannoo, 1998, p. 841 ; 'Albert Daenens, een "obsuur" leven in dienst van de kunst', in *"De Vijf + Één". Jan-Frans Cantré, Jozef Cantré, Frans Masereel, Joris Minne, Henri Van Straten + Albert Daenens*, Jan De Kever (red.), vol. 7, Drogenbos: Stichting Felix De Boeck en v.z.w. Museum Felix De Boeck, 2003, p. 20-21 ; Paul Piron, *Dictionnaire des artistes plasticiens de Belgique des XIXe et XXe siècles*, vol. 1 (A-K), 2 vols., Ohain - Lasne: Art in Belgium, 2003, p. 280 ; Daphné de Marneffe, *Entre modernisme et avant-garde. Le réseau des revues littéraires de l'immédiat après-guerre en Belgique (1919-1922)*, Thèse de Doctorat en Langues et Lettres, Philo & Lettres - Département de langues et littératures romanes, Université de Liège, 2007, p. 105-111, <http://bictel.ulg.ac.be/ETD-db/collection/available/ULgetd-09292007-212823/> (laatste bezoek: 29/12/2010).

²¹⁰ Bij zowel Jacquemyns als in de *Encyclopedie van de Vlaamse Beweging* (1974) staan foutieve data. Zelfs in de *Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse Beweging* uit 1999 werd de eerdere foutieve overlijdensda-

>>>

tweetaligheid in Brussel werd soms ook Louis, of Louis Albert, gebruikt. Het leven van Albert Daenens, de naam waaronder hij bekend is geraakt, telt zelf wel enige paradoxen en naargelang de geraadpleegde bronnen wordt er dikwijls slechts een enkel aspect benadrukt. Hierna volgt een samenbrengen van de verschillende bronnen om tot een volledig zicht te komen op zijn volledige levensloop.

Hij was een bastaard, de zoon van de indertijd gevierde actrice Malvina. Hij was kreupel van zijn geboorte af en de artiesten in de K.V.S., waar hij veel kwam, noemden hem 'Bère Notje'.²¹¹

Het geheugen van sportverslaggever Pol Jacquemyns laat hem echter wat in de steek gezien het verschil met zijn in 1966, en dus niet lang voor bovenstaand interview werd afgenomen, gepubliceerde memoires.²¹²

In de schaduw van het 'Vlaams theater' is Albert Daenens geboren en getogen. Als kleine jongen liep hij in de coulissen van de KVS de toen gevierde actrice Malvina Daenens na. Niemand wist waar dit jongetje vandaan was gekomen, niemand had ooit iets over zijn ouders gehoord. De actrice die hem meenam naar de repetities noemde hij tante, hijzelf kreeg van de artiesten die hem graag mochten de bijnaam 'Bère Notje'.²¹³

Volgens de geboorteakte was de moeder inderdaad niet Malvina, maar haar jongere zus (Eugenia) Diana Daenens.²¹⁴ De zussen stamden uit een geslacht van acteurs, zodat het niet verwonderlijk was dat ook Albert heel zijn leven gefascineerd bleef door het toneel.

<<<

tum van 28/11/1963 overgenomen. Ook op één enkele schoolkaart uit 1897-1898 van de Stad Brussel staat foutief 28 februari 1883 als geboortedatum vermeld, terwijl het adres van geboorte, *rue aux Fleurs*, wel correct is. Dit zal eerder een slordigheid geweest zijn dan een bewuste fout. Daenens woonde toen in de *rue de Laeken*, op nummer 139 en als ouder werd er gesigneerd door zijn grootvader B. L. Daenens. AMVC-Letterenhuis, D 1175: Documenten, map 2.

²¹¹ Florquin & Jacquemyns, 1980, (p. 136).

²¹² Pol Jacquemyns, *Ik heb mensen gekend (memoires)*, vol. Hasselt, Vlaamse Pockets, vol. 169, Heideland, 1966b. Deze memoires, zoals bijna alle memoires uiterst subjectief en geschreven vanuit een rechts-conservatief, katholiek en Vlaams-radicaal standpunt, hebben toch veel waarde omdat ze informatie geven, zij het anekdotisch, over zowel Daenens' jeugd en adolescentie als over het latere leven van Daenens in Drogenbos tot aan zijn dood.

²¹³ Jacquemyns, 'II. Een bonte rij mensen. 9. Albert Daenens / 10. Michel de Ghelderode / 11. Op zijn sterfbed gedoopt!', 1966a, (p. 61).

²¹⁴ ASB: geboorte-uittreksel N° 992 van het jaar 1883.

Uit het geboorteregister (afb. 41: Geboorteakte van Lodewijk Albrecht Daenens, 1883, p. 165), waarvan hierboven de transcriptie, leren we dat hij werd geboren in de Bloemenstraat, die parallel loopt met de straat waaraan de Koninklijke Vlaamse Schouwburg ligt. In het verdere leven van Albert Daenens wordt de biologische moeder niet meer vermeld, terwijl hij met zijn tante Malvina tot aan haar dood contact zal blijven houden. Op 28 juli 1897 zijn Benoit Louis Daenens, zijn echtgenote Sophie Verschueren, hun dochter Malvina en kleinzoon Albert Daenens ingeschreven in de Van Gaverstraat 3, steeds in de buurt van de Koninklijke Vlaamse Schouwburg. Terwijl Albert samen met zijn grootouders in oktober 1906 naar Sint-Jans-Molenbeek verhuisde, ging Malvina, gescheiden van François Vanderstappen, wonen in de *Quai aux choux* 3 met Joseph Verbeeck waarmee ze in 1901 was gehuwd. Grootmoeder Sophie stierf op 19 februari 1902 en de grootvader op 17 december 1909.²¹⁵ Op 8 mei 1912, dus 29 jaar oud, werd hij ingeschreven te Ukkel, Rittwegerstraat 27. Vanaf 29 september 1913 woonde hij officieel in de Henri Van Zuylendaalstraat 4. Hij was ongehuwd, Belg en als beroep werd tekenaar vermeld. Op 5 januari 1935 werd hij uitgeschreven voor de Brusselse Violetstraat 20.²¹⁶ Twee jaar later verhuisde hij naar het landelijke Drogenbos waar hij woonde tot zijn overlijden in een Ukkels ziekenhuis, op 25 augustus 1952.²¹⁷

In zijn nalatenschap vinden we een getuigschrift en enkele diploma's, waarbij echter alleen deze met goede resultaten werden bijgehouden. Hij heeft gedurende het schooljaar 1893-1894 in Amsterdam les gevolgd, heel waarschijnlijk omdat zijn tante daar toen aan een theaterstuk meewerkte.²¹⁸

- Schooljaar 1888-1889: Sint-Jans-Molenbeek, School nr. 3, 1ste graad, 1ste jaar, 6de klas, 1ste prijs behaald door Daenens Albert.
- Schooljaar 1889-1890: Gemeenteschool nr. 7, driemaandelijke gedragskaart (2 april 1890) van Daenens, Alb.
- Schooljaar 1893-1894: Burgemeester en Wethouders van Amsterdam hebben aan *Lodewijk Albrecht Daenens*, leerling eener Openbare lagere school der 2de

²¹⁵ Onderzoek door de archivaris van de Stad Brussel, ref. Spont 20/1 Daenens. Heel waarschijnlijk wordt hier de *Rue aux choux* bedoeld, de Koolstraat waar ook het café-cabaret *Le Diable au corps* was gevestigd, en is het een overschrijffout.

²¹⁶ E-mails van gemeentelijke administraties van Ukkel (26/11/2010) en Sint-Jans-Molenbeek (9/12/2010).

²¹⁷ Jacquemyns, 'II. Een bonte rij mensen. 9. Albert Daenens / 10. Michel de Ghelderode / 11. Op zijn sterfbed gedoopt!', 1966a, (p. 68).

²¹⁸ AMVC-Letterenhuis, D 1175: Documenten, map 2.

klasse tot een bewijs hunner goedkeuring van gedrag en vlijt, dezen *EEREPRIJS* toegewezen (24 april 1894).

- Schooljaar 1894-1895: Stad Brussel, Lagere Gemeenteschool nr. 12, *2e prix général* en *2e prix spécial (de travaux manuels)* aan Daenens Albert.
- Schooljaar 1895-1896: Stad Brussel, Lagere Gemeenteschool nr. 12, *3e prix général* en *2e prix spécial (de travaux manuels)* aan Daenens Albert.
- Schooljaar 1897-1898: Stad Brussel, Lagere Gemeenteschool nr. 12, *Prix général* aan Daenens Albert. Voor dit schooljaar krijgt hij ook het Eere-diploma voor het afronden van de lagere school (afb. 42: *Stad Brussel, Lager Onderwijs, Eerediploma Daenens Albert, 1897-1898*, p. 165).²¹⁹

In 1898 is Albert Daenens zestien jaar oud en heeft hij de lagere school achter de rug. Twee andere documenten, maar dan op naam van Louis, zijn verfranste eerste voor-naam, getuigen van een artistieke opleiding die hij daarna volgde.

- Schooljaar 1900-1901: Académie royale des Beaux-arts, Enseignement secondaire, *Dessin d'après la tête antique et les bas-reliefs (soir)*, Professeur: M. Verdyen, N° 13933, *3e prix*, Daenens, Louis, de Bruxelles.²²⁰
- Schooljaar 1903-1904: Académie royale des Beaux-arts, Ecole des Arts décoratifs, *Composition ornementale du domaine de la peinture (soir)* — 1er Degré, Professeur: M. Crespin, N° 13933, *1e prix partagé*, Daenens, Louis, de Bruxelles.²²¹

In de nalatenschap zit een schilderijtje (afb. 43: B. L. Daenens, *Kat en hond*, 1906, p. 166), met op de achterzijde verder vermeld “1906 / mijn goeden hond Saphi, gestorven 16 oud. den 23sten oktober / Molenbeek Vader Daenens”.²²² Dit zondagsschilderij werd gemaakt door zijn grootvader Benoit Lodewijk, van Gentse origine en gekend als “vader Daenens”, actief in onder meer de Brusselse toneelvereniging *De Meibloem*. Het is duidelijk dat hier niet echt artistiek beeldend talent familiaal werd overgeleverd, maar wel dat hij opgroeide in een omgeving die openstond voor de kunst, wat verklaart dat hij mocht studeren aan de Academie van Brussel.

²¹⁹ AMVC-Letterenhuis, D 1175: Getuigenschappen.

²²⁰ Eugène Verdyen (1836-1903), schilder van voornamelijk landschappen en portretten.

²²¹ Adolphe Crespin (1859-1944), schilder van o.a. stillevens en pionier van de geïllustreerde affiche in België.

²²² AMVC-Letterenhuis: Daenens, B. Lodewijk, *Kat en hond*, inschrijvingsnummer 47195.

Kreupel van zijn mysterieus gebleven geboorte af, voelde de miezerig trekkebende knaap aan, dat zijn droom nooit in vervulling zou kunnen gaan. Maar om zich van het toneelleven niet los te rukken, leerde hij decorschilderen.²²³

De toneelmicrobe werd wel degelijk via de familiebanden doorgegeven en hij zal tot het einde van zijn leven bezig blijven met theater, zij het op een ander artistiek vlak dan zijn familie, namelijk eerst door enkel het schilderen van decors en later door de volledige encensering van theaterstukken.

Mevr. Malvina Daenens (Broedermin) behaalde den prijs van beste speelster in beide vakken [ernstig en luimig, EB], hare zuster Mevrouw Van Sandt-Daenens (Vlamingen) den tweeden prijs van de beste speelster in 't blijspel, de heer L. Daenens (Meibloem) den 2n prijs van beste speler in 't blijspel.²²⁴

De prijzen voor beste spelers en speelsters werden gewonnen door de Heeren Em. Van Hooydonck, J.J. Queeckers, Jos. Bogaerts en de Dames Malvina Daenens, Peeters en Beguin.²²⁵

Met zijn tante had hij een speciale, soms wat afstandelijke, relatie zoals zal blijken uit overgeleverde brieven. Maar ook zijn speciale en eigenzinnige karakter kwam soms ter sprake.²²⁶ De rode draad door zijn leven was een financieel precaire situatie.

Albert, over uw blijken van vriendschap en beleefdheid heb ik mij niet meer te verwonderen, alhoewel ik altijd gehoopt en gedacht had een weinig gezelligheid een weinig vriendschap van u te zullen ondervinden ; doch van dag tot dag verdween die hoop, want van dag tot dag liet ge mij ondervinden hoe vreemd hoe onverschillig ik u werd tot zóó ver dat het u een last is, nog eens boven te komen.²²⁷

²²³ Jacquemyns, 'II. Een bonte rij mensen. 9. Albert Daenens / 10. Michel de Ghelderode / 11. Op zijn sterfbed gedoopt!', 1966a, (p. 61).

²²⁴ Milo, 'Brussel. Tooneel', in *Neerlandia*, vol. 3, n° 3, Gent: Algemeen Nederlandsch Verbond, maart 1899, p. 8-9.

²²⁵ J. S. W., 'Verscheidenheden', in *Neerlandia*, vol. 1, n° 16, Gent: Algemeen Nederlandsch Verbond, november 1897, p. 9.

²²⁶ AMVC-Letterenhuis, D 1177: Brieven van Malvina Daenens aan Albert Daenens, 5 ongedateerde en 12 gedateerde (1910-1921).

²²⁷ AMVC-Letterenhuis, D 1177: Brieven, 46957/10. Ongedateerde brief van Malvina Daenens aan Albert Daenens, geschreven op briefpapier van *La Gazette Coloniale*, Bruxelles. Heel waarschijnlijk kort voor of na de hieronder vermelde brief geschreven.

Terzelfder tijd verzoek ik u eenig geld op afkorting te geven van het gene gij me persoonlijk moet, ik vraag maar het mijne terug, meer niet. Malvina.²²⁸

Uiteindelijk is de voorgeschiedenis van zijn familie voornamelijk belangrijk om zijn voorkeur voor het toneel te plaatsen en de minder conventionele wijze waarop hij door het leven ging. In 1911 maakte hij de decors voor het toneelstuk *Philips II* van Émile Verhaeren in het voormalige *Palais des Arts* in Brussel.²²⁹ Bijvoorbeeld in *Le Thyrs* was de reactie positief.

Les décors nouveaux de M. Daenens sont vraiment très réussis.²³⁰

Door P. Boine en W. Bénédictus²³¹ werd het *Théâtre National d'Art et d'application* opgericht.²³² De bedoeling om een vijftiental toneelstukken te brengen mislukte echter. De band met het toneel zal hij nooit verbreken. Nadat hij zich in de jaren dertig had teruggetrokken uit de Brusselse en internationale avant-garde kunstwereld — alhoewel hij nog steeds illustraties leverde voor meestal pacifistische en anarchistische publicaties — en zich vestigde in het landelijke Drogenbos nabij Brussel, zal hij regelmatig de enscenering van toneelstukken van niet alleen het Vlaams Volkstoneel, maar ook van de plaatselijke amateurgezelschappen, op zich nemen, waarbij hij voor deze laatste ook soms de regie voerde.²³³

²²⁸ AMVC-Letterenhuis, D 1177: Brieven, 46957/11. Brief van Malvina Daenens aan Albert Daenens van 19 juli 1910 en geschreven op briefpapier van *La Gazette Coloniale*, Bruxelles.

²²⁹ Lionel Renieu, 'Le Palais des Arts', in *Histoire des théâtres de Bruxelles depuis leur origine jusqu'à ce jour*, Paris: Duchartre et Van Buggenhoudt, 1928b [herdruk: Bruxelles: Culture et Civilisation, 1974], p. 264.

²³⁰ 'Les Théâtres. Au Palais des Arts. Le Théâtre national d'art et d'application', in *Le Thyrs*, 13, n° 5, 1911, p. 192-193.

²³¹ Paul Aron, *La mémoire en jeu : une histoire du théâtre de langue française en Belgique (XIXe-XXe siècle)*, Histoire du spectacle, Bruxelles: La Lettre volée / Théâtre national de la Communauté française de Belgique, 1995. « Avec son associé Benedictus, il fonde en 1911-1912 le *Théâtre National d'Art et d'Application*, où l'on monte *Philippe II* de Verhaeren ainsi que *La Madone* de Paul Spaak et *Le Rédempteur* de ... ». Dezelfde Willy Bénédictus schreef ook een artikel voor het vijfde nummer van *La Foi nouvelle*.

²³² 'Petite Chronique', in *L'Art moderne*, 31, n° 50, 10 décembre 1911, p. 398-399.

²³³ Jacquemyns, 'II. Een bonte rij mensen. 9. Albert Daenens / 10. Michel de Ghelderode / 11. Op zijn sterfbed gedoopt!', 1966a.

3.2 Anarchisten “à allures d’esthètes”

*Kort nadat Albert Daenens de school had verlaten, was hij volledig op zichzelf aangewezen en leidde hij een volledig onafhankelijk bestaan.*²³⁴

In de teksten over Daenens blijft een korte periode onderbelicht, waarschijnlijk wegens een gebrek aan informatie, namelijk de jaren 1911-1913 vlak voor de publicatie van de eerste reeks van *Haro!*, het door hem opgerichte tijdschrift. In haar thesis over modernistische literaire tijdschriften na WO I, toont Daphné de Marneffe een interessant en overlappend schema van de verschillende medewerkers aan de tijdschriften *La Foi nouvelle* (1912-1913), *En Marge* (1912-1913) en *Haro!* (1913-1914, 1919-1920 en 1927-1928).²³⁵ Daaruit blijkt dat Albert Daenens reeds illustraties maakte en teksten schreef voor *La Foi nouvelle* maar niet rechtstreeks gelieerd werd aan *En Marge*, alhoewel er gezamenlijke contacten waren. We zullen echter verder zien dat de band *En Marge* er wel degelijk was.

In de geschiedenis van het anarchisme in België van Jan Moulaert is er een korte vermelding te vinden over Albert Daenens in verband met het redacteurschap van het tijdschrift *Le Révolté* en de oprichting *Haro!*, dat het slechts zes maanden uithield. Dit is logisch gezien dit boek slechts de periode tot 1914 behandelt.²³⁶ Verder zoeken in het *Archief van de stad Brussel* (ASB) levert echter interessante bijkomende informatie op. Er werden namelijk in mei 1913 naar aanleiding van activiteiten rond *Le Révolté* een aantal dossiers opgesteld.²³⁷ In dossier 76075 van Albert Daenens zit slechts één blad

²³⁴ ‘Albert Daenens, een “obsuur” leven in dienst van de kunst’, 2003, (p. 20). Deze tekst springt van verleden naar tegenwoordige tijd, zodat op zijn minst kan verondersteld worden dat een deel is geschreven voor zijn overlijden in 1952.

²³⁵ Marneffe, 2007, p. 150.

²³⁶ Moulaert, 1995, p. 368.

²³⁷ ASB, Archief van de Politie, Bureau des Étrangers, dossiers 76065 (*Le Révolté* [sic, EB]), 76075 (Daenens, Louis Albert), 76076 (Madame Maîtrejean en doorgestreept Kilbatchiche = Victor Serge),

>>>

met informatie over een *enquête judiciaire*, opgesteld in mei 1913 en een kort geschreven briefje over een adreswijziging in september 1913 van de Rittwegerstraat 27 naar de Henri van Zuylenstraat 4, beide in Ukkel. Meer dan zijn geboortedatum, dat hij een natuurlijke zoon is van Eugénie Diane Daenens, als beroep schilder-decorateur is en zelf geen ingeschreven kinderen heeft, leren we hier niet uit. De verwijzingen naar andere dossiers zijn belangrijker, vooral dat van *Le Révolté*, want hierin zit, naast enkele exemplaren van *Le Révolté* en *L'Action anarchiste*, een heel verslag over Daenens door een *agent spécial* opgemaakt.

16 Mai 1913. Le nommé Daenens, Louis Albert [...] est le gérant actuel de la feuille périodique "Le Révolté".²³⁸

Op de buitenkant van dit dossier staat dat het een *journal anarchiste* is, waarvan de redactie en administratie bij Lucien Courbe liggen (afb. 46: *Raymond Callemin, Victor Serge, Rirette Maîtrejean, Jean de Boé en Lucien Courbe, Brussel, ca. 1910, p. 167*).²³⁹ Binnenin worden nog twee bijkomende verantwoordelijken van dit tijdschrift vernoemd: François Barbé en Armand Lebrun.²⁴⁰ In dezelfde map worden ook andere te onderzoeken personen opgelijst, waarbij het gaat om de Franse vluchteling Abel Gerbaud²⁴¹ en de Belgen Léon Clabots²⁴² en Raphaël Dubois.²⁴³ Op 16 mei maakt de speciaal agent

<<<

76077 (Dubois, Raphaël), 16078 (Clabots, Léon) en 76093 (Den Broeder, Henri). *Le Révolté* is kan beschouwd worden als een rode draad door de Brussels anarchistische beweging in het eerste kwart van de twintigste eeuw, waarbij via de libertaire gemeenschap *L'Expérience* de band kan gelegd worden met enerzijds Victor Serge en Raymond Callemin tot de Bende van Bonnot, en anderzijds via onder meer *La Foi nouvelle*, *En Marge* en *Haro!* naar een volgende generatie anarchisten als Hem Day en Ernestan.

²³⁸ ASB, Archief van de Politie, Bureau des Étrangers, dossier 76065: Rapport mai 1913.

²³⁹ Lucien Courbe (°1888, mecanicien)

²⁴⁰ François Barbé (°1886, schilder). Armand Lebrun (°1884, schilder)

²⁴¹ Abel Gerbaud (1888-1954) was een Franse schilder, met speciale interesse in de toegepaste kunsten, die om zijn dienstplicht te vermijden naar België vluchtte en daar meteen werk vond. Hij nam ook deel aan de grote tentoonstelling in Genève in 1920-21. Later zal hij nog verscheidene tentoonstellingen in Parijs hebben.

²⁴² ASB, Archief van de Politie, Bureau des Étrangers, dossier 76078: Léon Clabots (°1888, *peintre-décorateur*).

²⁴³ ASB, Archief van de Politie, Bureau des Étrangers, dossier 76077: Raphaël Dubois (°1888, *artiste-peintre*). Dubois was een jonge kunstenaar, zoon van de schilder Eugène Dubois (°1844), die in *La Foi nouvelle* positieve kritieken kreeg en zelfs een illustratie mocht leveren voor het nummer 6 van 20 juli 1912 (afb. 57: Raphaël Dubois, *landschap*, s.d., p. 172).

van dienst een vier pagina’s lang en met de hand geschreven rapport op over Albert Daenens.

Le prénommé a fait mutation de Molenbeek St. Jean avec sa maîtresse, une nommée Lebègue, Alice Jeanne, née à Bruxelles, le 26 mars 1886, célibataire, laquelle est décédée, rue Rittweger, 27, le 21 novembre 1912.²⁴⁴

Dit verklaart misschien waarom Jacquemyns, die Daenens pas na de oorlog leerde kennen, en uiteindelijk toch tot een ander soort vrienden behoorde, in zijn biografie kon schrijven dat Daenens nooit een levensgezellin had gehad.²⁴⁵ Daenens woonde op dat ogenblik in een mansardekamertje, met daarbij een kleine zolder die dienst deed als schildersatelier. Na de dood van zijn maîtresse kwamen zijn vrienden “à *allures d’esthètes*” langs om een masker van haar gelaat te nemen, waarschijnlijk om later een beeld van te maken.²⁴⁶

Leefde hij als een kluizenaar in zijn sjofel kamertje, hij verkeerde toch graag in het gezelschap van mensen die niet al te conformistisch deden.²⁴⁷

Ook de wijze waarop iemand gekleed ging was voor onze speciaal agent een reden tot vermelding in het rapport.

Il reçoit assez bien de ses amis qui tous s’habillent en « esthètes » : grand chapeau en feutre à larges bords, cravates genre « La Vallière ».²⁴⁸

Deze vorm van kledij was populair bij kunstenaars en anarchisten rond de eeuwwisseling, in navolging van de bekende dandy Oscar Wilde, ook de auteur van het esthetisch-anarchistische pamflet *The Soul of Man under Socialism*.²⁴⁹ Daenens en zijn vrienden “bohémiens” waren duidelijk actief in de verspreiding van het anarchistische

²⁴⁴ ASB, Archief van de Politie, Bureau des Étrangers, dossier 76065: Rapport mai 1913.

²⁴⁵ Jacquemyns, ‘II. Een bonte rij mensen. 9. Albert Daenens / 10. Michel de Ghelderode / 11. Op zijn sterfbed gedoopt!’, 1966a, (p. 62).

²⁴⁶ ASB, Archief van de Politie, Bureau des Étrangers, dossier 76065: Rapport mai 1913. Zie ook verder hierover op p. 71 en afb. 70: Overlijdensbericht (met haarlok) van *Alice Lebègue*, 1912 op p. 177.

²⁴⁷ Jacquemyns, ‘II. Een bonte rij mensen. 9. Albert Daenens / 10. Michel de Ghelderode / 11. Op zijn sterfbed gedoopt!’, 1966a, (p. 62).

²⁴⁸ ASB, Archief van de Politie, Bureau des Étrangers, dossier 76065: Rapport mai 1913.

²⁴⁹ Oscar Wilde, *Individualisme en Socialisme*, P. C. Boutens (vert.), Wereldbibliotheek, 2de druk, Amsterdam: Mij. voor Goede en Goedkope Lectuur, 1919 ; Wilde, ‘The Soul of Man under Socialism (1904)’, 1997.

ideeëngoed, hoewel toch steeds met een artistieke inslag, en er was een connectie met de literaire wereld.

Oh! Petits Dieux de bois et petits saints de pierre, / Que de crimes pour vous en cette ère amassés ! / Le peuple ne croit plus. Tes beaux jours sont passés ; / Pleure en ton Vatican, successeur de Saint-Pierre / Le Tout-Puissant, hélas, ce n'est qu'une chimère / Que nos sens abusés s'en sont chercher au ciel / En des vapeurs d'encens qu'un rite artificiel / Berce, mystérieux, tel un rêve éphémère.²⁵⁰

Dit gedicht, getiteld *La Foi nouvelle*, opende het eerste nummer van het gelijknamige tijdschrift en gaf meteen de toon, gekend van elk nieuwe avant-garde manifest. De ondertitel van het tijdschrift luidde *Revue Artistique, Littéraire & Sociale*. Onder het gedicht volgde nog:

Je crois en une humanité plus belle / fille de l'amour et de la raison.²⁵¹

Albert Daenens stond vanaf dit eerste nummer vermeld als medewerker, en hij ontwierp de omslag, die in verschillende kleuren zal gebruikt worden voor de eerste jaargang, maar pas vanaf het tweede nummer verschenen er ook teksten en illustraties van hem.²⁵² De afbeelding op het voorblad, een bloeiende boom met opkomende zon (afb. 48: Albert Daenens, *La Foi nouvelle* (voorpagina), zwart, 1912, p. 168) was typisch voor de sociaal-artistieke inslag die we ook kennen van het einde van de negentiende eeuw. Op het voorlaatste blad verscheen een overzicht van de medewerkers en hun domein. Daenens zal verantwoordelijk zijn voor de teksten over de toegepaste kunsten. Misschien om dit eerste nummer gemakkelijker te vullen besprak Paul Ruscart²⁵³ (1893-1946) twee dichtbundels van collega's van het tijdschrift, Frédéric Denis en Jules Mellaerts. Dit nummer bevatte ook een *hors-texte* van Marcel Smits (1888-?), eerder een soort late symbolistische oprisping (afb. 49: Marcel Smits, *L'imploration*, p. 169). In het *numéro de printemps* (1 mei 1912), ditmaal met de voorpagina in groene druk (afb. 50: Albert Daenens, *La Foi nouvelle* (voorpagina), groen, 1912, p. 169), stonden vier *hors-textes*, namelijk foto's van een studie door F. Schirren (afb. 51: Ferdinand

²⁵⁰ 'La Foi nouvelle', in *La Foi nouvelle*, 1, n° 1, 20 février 1912, p. 1.

²⁵¹ *ibid.*

²⁵² KBR, III 99.719 A: *La Foi nouvelle. Revue artistique, littéraire et sociale*, 1912-1913.

²⁵³ Na deze korte anarchistische periode zal Paul Ruscart tijdens de Eerste Wereldoorlog al medewerker worden van het pro-Duitse *La Belgique* om zich daarna voornamelijk te profileren als Waals activist. Van 1940 tot 1944 is hij medewerker van de collaborerende *Le Soir* en hoofdredacteur van het nazistische *Les Hommes au Travail*. Hij slaagt er in te vluchten bij de bevrijding en wordt bij verstek ter dood veroordeeld.

Schirren, *Etude*, 1912, p. 170), het in 1912 gemaakte meesterwerk van Rik Wouters, *De dwaze maagd*, beter gekend als *Het zotte geweld* (afb. 52: Rik Wouters, *Het zotte geweld*, 1912, p. 170), en tekeningen van Ensor, zeer toepasselijk een kritisch werk (afb. 53: James Ensor, *Les marchands chassés du temple*, 1886, p. 170), en Gerbaud (afb. 54: Abel Gerbaud, *Femme nue*, 1912, p. 171). De illustratie voor de rubriek *La Hotte*, waarin hijzelf ook enkele artikeltjes plaatste, is van Albert Daenens (afb. 58: Albert Daenens, *La Hotte*, 1912, p. 173).

Il a fallu les fêtes de Zurich en l'honneur de J. de Praetere pour que le gouvernement découvrit et reconnut l'œuvre d'un artisan de génie obligé de s'exiler pour créer un mouvement d'Art Moderne. (...) Quand le dit [sic] gouvernement découvrira-t-il H. Van de Velde ? Encore un exilé, auquel G. Astruc vient de commander un théâtre moderne à paris, en collaboration avec Maurice Denis et Bourdelle.²⁵⁴

Op de laatste pagina van dit nummer werd er nog een tekening van Daenens afgedrukt, waarin een personage tracht tegen de windkracht in vooruit te komen (afb. 55: Albert Daenens, *zonder titel*, 1912, p. 171). Ook hier weer symbolisch voor de rol die het tijdschrift zichzelf oplegde.

Aux vrais artistes à se révolter, il nous reste plus rien à attendre de l'état social d'aujourd'hui, le salut nous viendra du peuple, source inépuisable d'énergie nouvelle. Préparons avec lui la révolution qui balayera cette bourgeoisie sans idéal, sans âme et sans cerveau.²⁵⁵

Zoals aangekondigd was Albert Daenens verantwoordelijk voor de toegepaste kunsten, wat dan resulteerde in een artikel, *À propos d'Art appliqué*, voor het vierde nummer, waaruit bovenstaand citaat komt. Vanaf het zesde nummer leverde hij ook kleine tekeningen ter verluchting van het magazine (afb. 59: Albert Daenens, *3 croquis (I.06)*, 1912, p. 173, afb. 60: Albert Daenens, *3 croquis (I.08)*, 1912, p. 173, afb. 62: Albert Daenens, *2 croquis (I.09)*, 1912, p. 174 en afb. 63: Albert Daenens, *Croquis (I.10-11)*, 1912, p. 174). Deze laatste schets was een uitsnede uit een karikatuur (afb. 61: Albert Daenens, *Moulaï-Hafid est parmi nous*, 1912, p. 173) die verscheen bij een artikel van Ruscart over de omstreden opvang in Frankrijk van de sultan van Marokko die zijn land moest ontvluchten door een volksoptocht in 1912.²⁵⁶ Na de karikatuur over het symbolisme

²⁵⁴ Albert Daenens, 'Consécration tardive', in *La Foi nouvelle*, 1, n° 2, 1 mai 1912a, p. 21.

²⁵⁵ Albert Daenens, 'A propos d'Art appliqué', in *La Foi nouvelle*, 1, n° 4, 1 juin 1912b, p. 4-7.

²⁵⁶ Paul Ruscart, 'De-ci de-là... Le Triomphe de la Canaille', in *La Foi nouvelle*, 1, n° 6, 20 septembre 1912, p. 8-10.

plaatste Daenens in het dubbelnummer november-december 1912²⁵⁷ een religieuze spotprent (afb. 67: Albert Daenens, *Ta gueule, nom de Dieu..., tu nous f... dedans...*, 1912, p. 175) en in het februari nummer van 1913 een tekening over de opbrengsten van het alcoholisme (afb. 68: Albert Daenens, *L'ivresse pour tous*, 1913, p. 176).

La suppression du droit de licence permettra de vendre du genièvre à 300.000 cabarets.

Le pays (?) à besoin d'argent, d'hommes et... que les imbéciles se dévouent.²⁵⁸

Naast twee bijkomende illustraties voor rubrieken (afb. 65: Albert Daenens, *Les Salons et les Arts*, 1912, p. 174 ; afb. 66: Albert Daenens, *A travers les Revues et les Livres*, 1912, p. 174), illustreerde hij het verhaal *La mansarde* van Jules Mellaerts in maart 1913. De stervende vrouw op een bed (afb. 69: Albert Daenens, *La mansarde*, 1913, p. 177) was misschien wel geïnspireerd op de dood van zijn geliefde Alice Lebègue het jaar voordien (afb. 70: Overlijdensbericht (met haarlok) van *Alice Lebègue*, 1912, p. 177).

Abel Gerbaud, die meewerkte tot juni 1912, en Paul Ruscart, die zijn laatste bijdrage aan *La Foi nouvelle* zal leveren in oktober 1912, richtten samen met Léon De Roos²⁵⁹ een nieuw tijdschrift op met een meer anarchistische inhoud en brachten in juli 1912 het eerste nummer van *En Marge* uit.²⁶⁰

En Marge ne compte que trois collaborateurs qui estiment que toutes les revues sont prodiges de talents littéraires et autres, que pas une ne compte pour le moins un ou deux génies indiscutables, mais qu'à part ces manifestations éblouissantes jamais une *Idée* n'y germe, jamais les tendances modernes n'y sont défendues et que le prosélytisme y est inconsideré s'il n'est intéressé.²⁶¹

Het werd aangekondigd als *Publication Mensuelle*. Maar vanaf januari 1913, heel waarschijnlijk het tweede nummer, stelde het zichzelf voor als *Cahier paraissant irrégulièrement*. In datzelfde nummer twee verscheen, onder de titel *L'Ame de l'Homme*, het eerste

²⁵⁷ Met dien verstande dat ik tot nu toe geen exemplaar heb teruggevonden van het zevende nummer uit augustus 1912.

²⁵⁸ Boven- en onderschrift bij de tekening *L'ivresse pour tous* van Daenens in *La Foi nouvelle*, deuxième année, n° 2, 25 février 1913, p. 21.

²⁵⁹ Léon De Roos was ook beheerder van *Le Revolté* in 1912. Later zou hij zich meer aansluiting vinden bij de Vlaamse Beweging.

²⁶⁰ René Bianco, *Un siècle de presse anarchiste d'expression française, 1880-1983. Répertoire des périodiques anarchistes de langue française*, Lett. Aix-Marseille 1, Université de Provence, 1987, p. 893: 'En Marge', <http://bianco.ficcdl.info/> (laatste bezoek: 31/12/2010).

²⁶¹ En Marge, 'Au Lecteur', in *En Marge*, 1, n° 1, 15 Juillet 1912, p. 1.

deel van de vertaling van Oscar Wilde's *The Soul of Man under Socialism*, eerder gepubliceerd in Brugge en Lembeek bij Halle.²⁶² In dit essay, waarbij Wilde's socialisme eerder aanleunt bij de anarchistische ideologie, vindt men een poging om de kunst te plaatsen in een anarchistische samenleving. Gerbaud publiceerde hierbij ook nog zijn *Lettre ouverte à Georges Eekhoud*, over diens in linkse middens gecontesteerde benoeming als Ridder in de Leopoldsorde in 1912, dat daarna nog apart werd uitgegeven door de drukkerij van *En Marge*, met dezelfde naam en zetel als het tijdschrift, vreemd genoeg echter onder de iets gewijzigde naam Abel Gerbaut.²⁶³

Uit het politieverlag leren we dat in de drukkerij van *En Marge* enkele verbanden kunnen gevonden worden tussen Daenens en het revolutionaire milieu, zoals de groep rond het anarchistische *Le Révolté*.

J'ai appris que, presque journellement, Daenens, Dubois et consorts, se rendent rue Paepenkaasteel, 3, chez Gerbaud et y tiennent, très probablement leur réunion de la presse anarchiste, car il paraîtrait qu'une machine à imprimer existe suscite adresse et que la publication « En Marge » s'y imprimerait ainsi que la nouvelle édition du journal anarchiste « Le Révolté » publié sous la direction de Daenens, Louis Albert.²⁶⁴

Het is niet duidelijk of Albert Daenens de derde persoon is waarvan sprake in het eerste editoriaal van *En Marge*, want er duikt nog een andere kunstenaar op, namelijk War Van Overstraeten (1891-1981), die naar eigen zeggen meewerkte aan *En Marge*.

Omstreeks 1910 is de jonge kunstenaar (...) actief in kleine "revolutionaire" (dwz. anti-burgerlijke) kringen en zo betrokken bij de uitgave van tijdschriften waarvan slechts een paar nummers verschenen, eerst *En marge*, uitgegeven in Ukkel, en dan *Don Quichotte*. Hij schrijft daarover vermoedelijk nog voor het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog: "In Ukkel rond 1912 gaven wij (een groepje dichters, schilders en ideologen) een tijdschrift uit." ²⁶⁵

Hier komen nog meer kunstenaarsnamen samen, vermits Van Overstraeten in 1912 rond Brussel in contact kwam met onder meer Felix de Boeck (1898-1995), Louis The-

²⁶² Oscar Wilde, *L'Ame de l'Homme* Paul Grosfils (vert.), Bruges: Arthur Herbert Ltd., 1906 ; Oscar Wilde, *L'Ame de l'Homme* Paul Grosfils (vert.), Lembecq-Lez-Hal: J.-B. Charles, 1908.

²⁶³ Abel Gerbaut, *Lettre ouverte à Georges Eekhoud*, Editions d'En Marge, Paris: Eugène Figuière & Cie, 1913.

²⁶⁴ ASB, Archief van de Politie, Bureau des Étrangers, dossier 76065: Rapport mai 1913.

²⁶⁵ Joost De Geest & Chris Dhondt, *War Van Overstraeten, 1891-1981. Een meester van het Animisme*, s.l.: Stichting War Van Overstraeten / Bibliophilia, Lucien De Meyer / Dexia, 2003, p. 10.

venet (1874-1930), Jean Brusselmans (1884-1953), Ferdinand Schirren en Rik Wouters. Bijkomend vertelt hij ook over een bezoek aan de Nederlands-Belgische schilder Jacob Smits (1855-1928) dat hij bracht samen met Abel Gerbaud en Rik Wouters, in verband met een abonnement op het tijdschrift. De tekst van Van Overstraeten toont hoe jonge anarchistische kunstenaars opkeken naar de integere, diepmenselijke Smits.²⁶⁶ Van Overstraeten had natuurlijk tijdens deze periode eveneens contact met Albert Daenens, die zelf ook niet stil zat.

On nous prie d’annoncer la réapparition prochaine du *Révolté*. Les camarades que ce journal peut intéressé [sic] s’adresseront à A. DAENENS, 27, rue Rittweger, Uccle. Le prochain numéro paraîtra le 15 courant.²⁶⁷

Dit vormt nogmaals een bewijs van de betrokkenheid van Albert Daenens bij de anarchistische groepen die het vervolg vormden van de libertaire leefgemeenschap *L’Expérience*. De opeenvolgende publicatiedata van de drie tijdschriften (Tabel 1: Chronologisch overzicht *La Foi nouvelle*, *En Marge* en *Haro!*) tonen dat *En Marge*, via de drukkerij in de Ukkelse Papenkasteelstraat, een overgang vormt van *La Foi nouvelle* naar *Haro!*, maar wat een bijkomende rol gespeeld heeft was de komst van de schrijver Maurice Casteels (1890-1962) bij *La Foi nouvelle*. Zijn eerste bijdrage, meteen een langere tekst, *Il faut détruire Carthage*, verscheen in oktober 1912, maar hij had reeds een eerdere ervaring met een tijdschrift achter de rug met de oprichting van *Le Cynique* in 1910, waarin we reeds enkele personen terugvinden die later ook bij *La Foi nouvelle* en *Haro!* bijdragen zouden leveren, zoals Marsile Armigny, Louis Fel en René Schmickrath (zie Tabel 2: Auteurs in *La Foi nouvelle*, *En Marge* en *Haro!*, p. 78).²⁶⁸

Le monde est peuplé en grande partie de constipés, de névropathes, de fous, d’égoïstes et d’imbéciles. (...) Et *Le Cynique* qui ne représente ni une école, ni un cénacle mais seulement une poignée d’individus sincères et d’assez mauvaise réputation, au parler incivil, à la plaisanterie aigre, sera une sorte de laxatif.²⁶⁹

²⁶⁶ *ibid.*, p. 13.

²⁶⁷ *L’action anarchiste, organe révolutionnaire communiste*, Première année, N° 4, 1er – 15 mai 1913, p. 4.

²⁶⁸ Over Marsile Armigny en Louis Fel heb ik tot nu toe geen biografische informatie gevonden. René Schmickrath was een dichter afkomstig uit Arlon, die o.a. publiceerde in het Luxemburgse tijdschrift *Floréal. Revue libre d’art et de littérature – Freie Rundschau für Kunst und Literatur* (1907-1908) en het Franse *Les Facettes* van Léon Vêrane (juillet 1911).

²⁶⁹ La Rédaction, ‘Déclaration’, in *Le Cynique*, n° 1, Bruxelles, Juillet 1910, p. 1.

Dit anarchistische groepje vrienden, waaronder ook Albert Daenens en Charles Counhaye, kwam eerst elke donderdag om 7 uur bij elkaar in *Le Diable au corps*.²⁷⁰ Dit café-cabaret had al een bewogen geschiedenis achter de rug en was nog steeds het trefpunt van jongeren en radicalen, kunstenaars en anarchisten, revolutionaire flaminganten en Franstalige revolutionairen. Enkele bekende personaliteiten uit de artistieke wereld die de zaak frequenteerden waren bijvoorbeeld Théo Hannon, James Ensor, Amédée Lynen (1852-1938), Clément Pansaers, Michel de Ghelderode (1898-1962) en Roger Avermaete (1893-1988). De eerste Belgische groep componisten, de *Groep der Synthétisten*, werd hier opgericht en de Vlaamse letterkundige vereniging *De Distel* hield er vergaderingen.²⁷¹ Veel van deze namen zullen verder nog opduiken in het leven van Daenens.²⁷²

Le Cynique gaf ook al aan hoe de interesse voor de avant-garde aanwezig was. Dit was heel duidelijk in de positieve recensie²⁷³ door Maurice Casteels van de verguisde roman *Mafarka le Futuriste* van F.-T. Marinetti (1876-1944), die verscheen in hetzelfde jaar 1909 dat eerder op 20 februari de opzienbarende publicatie zag van het *Manifeste Futuriste* in *Le Figaro*.²⁷⁴

De invloeden van het pacifisme van Romain Rolland (1866-1915), en zijn pleidooi voor een Frans-Duitse toenadering, van het polemische en satirische anarchisme van Laurent Tailhade (1854-1919), maar ook van de katholieke compromisloze pamflettist Léon Bloy (1846-1917) waren van groot belang voor deze jongeren die een nieuwe avant-garde zouden of wilden vormen.²⁷⁵

²⁷⁰ Marneffe, 2007, p. 160-162.

²⁷¹ De *Groep der Synthétisten* of *Belgische Zeven* was een groep van componisten opgericht in *Le Diable au corps* door zes leerlingen van Paul Gilson (1865-1942), voor de zestigste verjaardag van hun leermeester in 1925. *De Distel* was als een ietwat oubollig Nederlandstalig Brussels letterkundig gezelschap de ontmoetingsplek voor iedereen die geïnteresseerd was in Vlaamse literatuur. De jongeren die elkaar hier ontmoetten vanaf de jaren 1890, zoals Gust (= August) Vermeylen, Alfred Hegen-scheidt (1866-1964) en Gustaaf Schamelhout (1869-1944), waren ook actief in het meer radicale avant-garde tijdschrift *Van Nu en Straks*.

²⁷² Renieu, 'Le Diable-au-Corps', 1928a.

²⁷³ Maurice Casteels, 'Les Livres: Mafarka le Futuriste, F.-T. Marinetti', in *Le Cynique*, n° 2, Bruxelles, Août 1910, p. 43-45.

²⁷⁴ Filippo Tommaso Marinetti, 'Le Futurisme & Manifeste du Futurisme', in *Le Figaro*, vol. 55 (3e série), n° 51, Paris: 1909a, p. 1; Filippo Tommaso Marinetti, *Mafarka le Futuriste. Roman africain*, Paris: E. Sansot et Cie, 1909b.

²⁷⁵ Virginie Devillez, 'Casteels, Maurice', in *Nouvelle Biographie Nationale, des lettres et des beaux-arts de Belgique* Académie royale des sciences (red.), vol. 5, 1999, p. 40-42.

Les collaborateurs de LA FOI NOUVELLE se réunissent tous les lundis soir au « Diable au Corps ». Ceux qui ont quelque chose à dire seront les bienvenus — Les raseurs, les plagiaires, les « m’as-tu vu » et les quelconques seront passés par la fenêtre... c’est plus expéditif.²⁷⁶

De bijeenkomsten mochten dan van dag veranderen, hun anti-establishment instelling daarentegen niet. Enkele maanden later, juni 1913, brachten Daenens en Casteels het eerste nummer van *Haro!* uit. Nieuws dat Albert Daenens ook zijn tante Malvina had gemeld.

Wat nieuws is er met uw nieuwe gazet, zijt ge aan het werk, is het goed met u, laat me iets weten, maar per brief, men moet hier niet weten wat men mij schrijft. Is uw veston af, gaat het goed?²⁷⁷

Wat betreft Daenen’s familiale leven zijn er uit mei 1913 twee brieven van zijn tante Malvina bewaard die van een zekere normalisatie in hun relatie getuigen. Malvina, die trouwens zelf een woelig leven achter de rug had, met o.a. een scheiding en tweede huwelijk heeft het in de eerste, gedateerd 10 mei, over een zekere “hem” in Oostende die niet hoeft te weten waar Malvina is, maar wel dat het niet goed met haar gaat en er veel dokterskosten zijn:

[...] overdrijf maar erg, en lieg maar ferm.²⁷⁸

In een tweede brief een week later, vraagt ze hem, onder omslag en niet te groot, een “Vlaamsche melkboerin met strooien hoed en hondenkar” te sturen, zodat een zekere Adolf dit aan zijn directeur kan geven. Ik vermoed dat Daenens een tekening of schilderijtje moest maken in de aard van het soort afbeelding dat populair was op het einde van de 19de eeuw (afb. 44: *Melkverkopers met hondenkar*, België, 1890, p. 166). Verder vermeldt ze nog dat ze naar Parijs vertrekt en dat hij en Louise (haar jongste zus) wat minder moeten schrijven.²⁷⁹ Als laatste document is er inderdaad nog een kaartje uit Parijs, gedateerd 14 juni 1914, waarin Malvina, met haar gezondheid sukkelend, vraagt of hij veel geld wint, en nog weet te melden dat dit kaartje veel “fureur”²⁸⁰ maakt in Parijs (afb. 45: *Fercham, Son chapeau (pour les Assises)*, 1914, p. 167).²⁸¹

²⁷⁶ Verschijnt vanaf het tweede seizoen op de laatste pagina.

²⁷⁷ AMVC-Letterenhuis, D 1177: Brieven, 46957/4.

²⁷⁸ AMVC-Letterenhuis, D 1177: Brieven, 46957/4.

²⁷⁹ AMVC-Letterenhuis, D 1177: Brieven, 46957/12.

²⁸⁰ Verwijst naar de *Affaire Cailleux*, waarbij in 1914 Henriette Cailleux, meisjesnaam Berthe Gueydan, werd vrijgesproken, wegens oncontroleerbare drang, van de “passionele” moord op Gaston Calme-

>>>

<i>La Foi nouvelle</i>	<i>En Marge</i>	<i>Haro! (eerste reeks)</i>
I.01: 20/02/1912		
I.printemps: 1/05/1912 (n° double)		
I.04: 1/06/1912		
I.05: 20/06/1912		
I.06: 20/07/1912	1: juillet 1912	
I.07: août 1912		
I.08: 20/09/1912		
I.09: 20/10/1912		
I.10-11: nov.-déc. 1912		
I.12: janvier 1913	2: janvier 1913	
II.01: 5/02/1913		
II.02: 25/02/1913		
II.03: 10/03/1913	3: mars 1913	
II.04: 25/03/1913		
	4: mai-juin 1913 ²⁸²	1: juin 1913
		2: juillet 1913
		3: août 1913
	5: septembre 1913	
		4: octobre 1913
		5: décembre 1913
		6-7: janvier 1914

Tabel 1: Chronologisch overzicht *La Foi nouvelle*, *En Marge* en *Haro!*

<<<

te, de directeur van *Le Figaro*, omdat deze krant een aantal “lasterlijke” artikels publiceerde over haar affaire met de toenmalige minister van financiën Joseph Cailleux. Deze zaak wekte veel beroering omdat er ook sprake was van belangenvermenging. In de jaren dertig studeerde ze aan de *École du Louvre* af als kunsthistorica.

²⁸¹ AMVC-Letterenhuis, D 1177: Brieven, 46957/17.

²⁸² Buiten een aanwijzing die Bianco had gevonden in het archief van Nettlau in het IISH, was toen weinig bekend over dit vierde nummer. In de rubriek *Revues et journaux* van het eerste nummer van *Haro!* wordt *En Marge* echter uitgebreid vermeld, met de inhoud: *L'art au peuple*, A. Gerbaud. *Déesse opinion*, Rhillon. *Soleil*, Stephen Mac Say. *Proudhon*, Rh. *Poèmes*, Jablonski. *Dühring*, E.M., *En Marge*, Al-oz. *La peinture*, A. G. *Propos*, A. G. et Rh.

	<i>La Foi nouvelle</i> 1912-1913	<i>En Marge</i> 1912-1913	<i>Harol! (eerste reeks)</i> 1913-1914
M. Alexandre = A. Marcel	I.01, I.printemps, I.04, I.05, I.06, I.09, I.10-11, II.04		
Marsile Armigny	I.10-11, I.12, II.02, II.03		I.01, I.03
Willy G.-R. Bénédicte	I.08		
Gil Bert	I.01		
Léon Bloy		5	
War Campine (= War Van Overstraeten)		5	I.03, I.05, I.06-07
Maurice Casteels	I.09, I.10-11, I.12, II.01, II.02, II.03		I.01, I.02, I.03, I.04, I.05, I.06-07
Fanny Clar			I.06-07
Jean Clempu	II.02		
Albert Daenens	I.01, I.04, I.05, I.06, I.09, I.10-11, II.02		I.01
Hein De Ploeger	I.printemps, I.05		
Michel Della Torre	II.04		I.04
Frédéric Denis	I.01, I.06, I.08, I.09		
Manuel Devaldès			I.03, I.05, I.06-07
J. Eggerickx			I.04, I.06-07
Ferbo	I.printemps, I.06, I.08, I.09		
Humbert Ferrari	I.01		
Flory	I.printemps		
Le Fossoyeur (= A. Daenens) ²⁸³			I.02
Abel Gerbaud	I.01, I.printemps, I.04, I.05	1, 2, 3, 4	
Guido Gezelle	I.04		I.04
G. Hardy			I.04, I.05
Ernest Hello		5	
Eugène Herdies	I.printemps		
P. C. Jablonski		4	
Jules Lekeu	I.01		
François Léonard	II.01		
Paul Lombard			I.04
Stephen Mac Say		4, 5	I.04

²⁸³ Daniel Lefebvre, ‘Introduction’, in *Harol! Une revue belge d’avant-garde 1913-1928*, Véronique Waterlot-Jottrand & Daniel Lefebvre (red.), Mons: Renard Découvert / Mundaneum, 1995, p. 5-7, (p. 5).

	<i>La Foi nouvelle</i> 1912-1913	<i>En Marge</i> 1912-1913	<i>Haro! (eerste reeks)</i> 1913-1914
E.M. (Errico Malatesta ?)		1	
Claude 'r Manos	I.10-11		
A. Marcel = M. Alexandre	I.01, I.printemps, I.04, I.05, I.06, I.09, I.10-11, II.04		
Jules Mellaerts	I.01, I.printemps, I.04, I.05, I.06, I.08, I.10-11, I.12, II.03, II.04		
Helé Nic	I.10-11, I.12		
Fernand Pelloutier		1	
La Petite Rosse			I.01
Constantin Piron	I.10-11, II.01, II.02, II.04		
Potins	I.04		
P. Poirier	II.02		
Gabriel Reuillard			I.06-07
Rhillon		1, 3, 4	I.05, I.06-07
G. M. Rodrigue	I.08		
Paul Ruscart	I.01, I.printemps, I.04, I.05, I.06, I.08, I.09	1, 2	
André de Séipse		5	
René Schmickrath	I.10-11, I.12, II.01, II.03		I.01
Léon Tolstoï		1	I.02
Joseph Tréal	II.01, II.02, II.03		
Jul Trompler	I.01		
Robert Wallon	I.01		
Walt. Whitman	I.printemps		
Oscar Wilde		2, 3	

Tabel 2: Auteurs in *La Foi nouvelle*, *En Marge* en *Haro!*
 [lichtgrijze achtergrond: auteur die aan meer dan één tijdschrift heeft meegewerkt]

3.3 Haro! (1913-1914)

*HARO! ne groupe que les littérateurs et artistes d'avant-garde. HARO! est en Belgique, le premier journal d'action d'art moderne dans son acceptation le plus intransigeante.*²⁸⁴

De *nieuwe gazet*, waarvan sprake in de brief van zijn tante, was dus het tijdschrift *Haro!*, met als redactie- en administratie-adres, DAENENS, 27 Rue Rittweger, Uccle. De kranten, tijdschriften en manuscripten dienden opgestuurd naar Maurice Casteels, 72 rue De Stassart, Bruxelles. De naam van Casteels stond enkel vermeld in het eerste nummer bij het editoriaal, daarna verscheen zijn adres, maar zonder naam, steeds op de voorpagina, onder het adres van Daenens. Vanaf het nummer 4 werd het adres DAENENS, 4 rue Henri van Zuylen, Uccle. Het eerste nummer verscheen in juni 1913, met op de voorpagina een tekening van Albert Daenens, *La hurle aux canards*, een skeletachtige straatverkoper van een fictief krantje, met de nodige ironie *L'Impartial* genoemd, met daarop de woorden *patriotisme, militarisme, cultes, propriété, commerce, bourse, justice, théâtre* (afb. 71: Albert Daenens, *Lisez Haro!*, 1913, p. 178). De toon was meteen gezet. Deze eerste reeks van *Haro!* eindigde abrupt in januari 1914 na 6 afleveringen, waarvan vijf met 8 pagina's en een dubbelnummer van 12 pagina's, samen genummerd van 1 tot 52.²⁸⁵

Inhoudelijk werd in de *Déclaration d'intention* duidelijk gemaakt waarvoor *Haro!* zal staan.

²⁸⁴ La Rédaction, 'HARO! paraît au moins une fois par mois...', in *Haro!*, 1e série, n° 1, juin 1913, p. 2.

²⁸⁵ Er werd een uitstekend begin van indexerend gemaakt door Suzanne Lecocq voor het boek dat de tentoonstelling begeleidde in de boekhandel *L'Oiseau-Lire* te Mons van 11/11/1995 tot 8/12/1995: Waterlot-Jottrand & Lefebvre (red.), 1995, p. 65-71. Maar spijtig genoeg ontbrak toch nog heel wat informatie over bepaalde personen. Waar mogelijk werd dit in dit eindwerk aangevuld.

Les collaborateurs de HARO! s'occuperont, en même temps que de littérature de d'art, des faits d'actualité. Car si la mission de l'artiste exige la solitude muette, il doit néanmoins prêter l'oreille à tout ce qui peut intéresser les autres hommes et s'il se mêle de leurs actes il leur démontrera l'héroïsme.²⁸⁶

Als illustratoren werkten naast Albert Daenens, die steeds het voorblad op zich nam, de volgende kunstenaars mee: Abel Gerbaud, Marcel Bouraine²⁸⁷ (1886-1948), O. Petyt²⁸⁸ (einde 19de-begin 20ste eeuw), Ferdinand Schirren (1872-1944), Léon Spilliaert (1881-1946), Rik Wouters (1882-1916) en Charles Counhaye (1884-1971). Hieruit bleek een zekere affiniteit met de Brabantse Fauvisten, waaronder Wouters, Schirren en Counhaye gerekend kunnen worden. Van twee kunstenaars werd ook reeds werk in *La Foi nouvelle* gereproduceerd, namelijk Rik Wouters en Ferdinand Schirren, maar de band lag voornamelijk bij de schrijvende medewerkers.

In dit eerste nummer nam Albert Daenens ook de kunstkritiek op zich in de rubriek *Ni fleurs, ni couronnes : le Salon du Printemps*.

Rik Wouters, sculpteur, a cette fois la lourde tâche de montrer aux peintres les tendances nouvelles en peinture. Il s'en tire d'une façon admirable. [...] J. Ensor a fait mieux.²⁸⁹

De twee schetsen in de marges waren van de hand van vrienden van Daenens, de kunstenaars Abel Gerbaud (afb. 73: Abel Gerbaud, *Femme nue*, ca. 1912-13, p. 180) en Marcel Bouraine (afb. 74: Marcel Bouraine, *Femme nue*, ca. 1912-13, p. 180) en stelden eenvoudige vrouwenfiguren voor. De tekening van Gerbaud was bijna letterlijk dezelfde als deze verschenen in *La Foi nouvelle* een jaar eerder (afb. 54: Abel Gerbaud, *Femme nue*, 1912, p. 171). De langere teksten werden geschreven door ex-medewerkers van *La Foi nouvelle* (zie Tabel 2: Auteurs in *La Foi nouvelle*, *En Marge* en *Harol*, p. 78). Maurice Casteels had het in *La Presse* over het verlies van onafhankelijkheid door de oprichting van een internationale organisatie van de gevestigde pers, inclusief verwijzing naar

²⁸⁶ Rédaction, 'HARO! paraît au moins une fois par mois...', 1913.

²⁸⁷ Marcel Bouraine was een Frans beeldhouwer die tijdens WO I Duits krijgsgevangene was in Wetzlar en later in Zerst. Hij was al voor de oorlog actief in België maar het is onduidelijk hoe hij juist in contact kwam met Daenens, met wie hij bevriend werd.

²⁸⁸ Dit is waarschijnlijk Oscar Petyt, actief eind 19de en begin 20ste eeuw in Sint-Joost-ten-Node. Heeft deelgenomen aan de Brusselse *Exposition générale des Beaux-Arts* in 1907 en aan de *Exposition Universelle et Internationale de Bruxelles* in 1910 met een *Femme du Peuple*.

²⁸⁹ Albert Daenens, 'Ni fleurs, ni couronnes', in *Harol*, 1e série, n° 1, juin 1913, p. 8.

Tolstoj die verboden werd te spreken op een te houden vredescongres in Stockholm²⁹⁰ en publiceerde de eerste aflevering van zijn verhaal *Le Carnaval Perpétuel*.²⁹¹ René Schmickrath leverde zijn eerste en meteen ook laatste bijdrage aan *Haro!* met *La Vie et les Opinions de Maldoror le Rétrograde*.²⁹² De tekst, die mooi in een reeds vermelde rij paste, vele jaren na Paul Lafargue en enkele jaren voor Pansaers en Malevich, gaf zagezegd Maldoror's visie op de relatie tussen mens en arbeid.²⁹³

Regardez ces hommes, tous ces hommes, meneurs et menés, capitalistes et prolétaires, riches et manants : une égale hypocrisie les mène, ils feignent, les uns et les autres, de croire à l'omnipotence du Travail, à sa divinité, à son eurytmie, alors qu'au trefond [sic] de leur être, ils le haïssent et l'accablent de leur ire.²⁹⁴

De anonieme tekst *A coup de bâton* door *La Petite Rosse*, zou kunnen doen vermoeden dat deze door Daenens zelf geschreven werd, gezien zijn kleine gestalte en rossig haar, alhoewel de stijl van het artikel meer aanleiding geeft het op Casteels te houden.²⁹⁵ Vanuit *La Foi nouvelle* kwam nog Marsile Armigny met een titelloos gedicht.²⁹⁶

Terwijl bij het tweede nummer, Daenens' kritiek op het patriotisme op de voorpagina bladvallend prikte (afb. 72: Albert Daenens, *Eugénisme Patriotique*, 1913, p. 179), werd de hiermee gelieerde antimilitaristische lijn duidelijk uitgezet in een kort stukje van Casteels, gevolgd door de verboden lezing van Tolstoj waarvan eerder sprake.

Nous exprimons tout notre dégoût de la guerre, nous crachons tout notre mépris pour le militarisme, la poudre sèche et le sabre aiguisé qui préparent la guerre. Que l'on ne nous traite pas de lâches. Nous sommes fiers de notre jeunesse, nous sommes des forces, nous posons les deux ou trois idées sur lesquels nous bâtirons

²⁹⁰ Léon Tolstoï, 'Chers frères, Nous nous sommes assemblés ici pour lutter contre la paix...', in *Haro!*, 1e série, n° 2, juillet 1913, p. 10-12.

²⁹¹ Maurice Casteels, 'Le Carnaval Perpétuel', in *Haro!*, 1e série, n° 1, 2 & 3, juin, juillet & août 1913a, p. 6-7, 12-14 & 21-22.

²⁹² René Schmickrath, 'La Vie et les Opinions de Maldoror le Rétrograde', in *Haro!*, 1e série, n° 1, juin 1913, p. 4-6.

²⁹³ Zie hoofdstuk 2.6 Arbeid & spel, p. 50.

²⁹⁴ Schmickrath, 1913, p. 5.

²⁹⁵ La Petite Rosse, 'A coup de bâton', in *Haro!*, 1e série, n° 1, juin 1913, p. 3-4.

²⁹⁶ Marsile Armigny, 'Poème', in *Haro!*, 1e série, n° 1, juin 1913, p. 8. Over deze dichter(es), die zowel aan *Le Cynique*, *La Foi nouvelle* als *Haro!* meewerkte, heb ik geen verdere biografische gegevens gevonden.

notre vie. Et pour les défendre il nous faudra un héroïsme moins imbécile que celui du pioupiou qui meurt sans savoir pourquoi.²⁹⁷

Op het vlak van de kunsten heerste het gevoel dat de gloriejaren van 1890 werden herbeleefd met het verschijnen van allerlei literair-artistieke tijdschriften die de band legden tussen politieke en artistieke avant-garde. Het artikel *Pour l'art moderne*, ook van de hand van Casteels, ging hier op in en haalde onder meer de schokgolf aan die Henry Van de Velde teweegbracht toen hij Schopenhauer tegenover Ruskin plaatste en daarmee de architectuur tot voorstelling van het dramatische maakte, namelijk het conflict tussen de materie en zwaartekracht. En op de vraag waar dan de schoonheid zit volgde:

Êtes-vous vraiment incapables de regarder les toilettes modernes, les femmes modernes, la lumière moderne, les couleurs modernes ? Si vous dites cela c'est que vous n'avez jamais pénétré dans un grand magasin, vous n'avez jamais vu une course d'autos, vous ne vous êtes jamais arrêtés à contempler l'asphalte des boulevards jetant sous vos pieds le bleu des globes électriques...²⁹⁸

We zien hier een typisch modernistische ingesteldheid en een zekere affiniteit met het futurisme, waarbij een moderne uitvinding of het stadsleven tot onderwerp van schoonheid worden uitgeroepen. Daarbij stonden tekeningen in de marges die de vluchtigheid vertoonden van het moderne, geschonken door de jonge vrienden en tijdgenoten uit de kunstenaarsomgeving waarin Daenens toen vertoefde (afb. 75: O. Petyt, *Dessin*, 1913, p. 180, afb. 76: Ferdinand Schirren, *Dessin*, 1913, p. 180). Zelf schreef hij enkele kritieken, onder andere over de zijns inziens slechte tentoonstelling van *L'Élan*.

C'est l'Apothéose du Néant ! le pire des salons que de ma vie j'ai jamais vu. Cela ressemble à quelque vague exposition d'employés de chemin de fer ou autre syndicataires voués pendant les vacances au culte de l'aquarelle. (...) Il est indigne de Louis Thévenet de voisiner avec de telles croûtes.²⁹⁹

We vinden hier ook een verdediging van het eenvoudige van gelijkaardige tekeningen die in *Haro!* verschenen. Van Thevenet had hij trouwens al een betere tentoonstelling gezien in de *Galerie Georges Giroux*.

²⁹⁷ Maurice Casteels, 'La Guerre', in *Haro!*, 1e série, n° 2, juillet 1913b, p. 10.

²⁹⁸ Maurice Casteels, 'Pour l'art moderne', in *Haro!*, 1e série, n° 2, juillet 1913c, p. 12-14.

²⁹⁹ Le Fossoyeur, 'Ni fleurs, ni couronnes', in *Haro!*, 1e série, n° 2, juillet 1913, p. 14.

Son art, simple, direct ne vise qu'à la représentation des choses de la manière la plus naïve. A ceux qui s'inquiètent de rénovation esthétique, sa peinture paraîtra évidemment prémoderne selon le néologisme cher de H. van de Velde.³⁰⁰

Diezelfde *Galerie Georges Giroux* was sinds 1910 de plaats in Brussel bij uitstek voor de avant-garde kunst, de recentste evoluties werden er gevolgd. Ook Ferdinand Schirren stelde hier tentoon en kunstkenner en schrijver J.-F. Elslander (1865-1948), buurman van de galerijhouder, haalt herinneringen op aan de periode 1890 toen hij de schilder leerde kennen

Inutile de dire qu'il [Schirren, EB] était, que nous étions tous des libertaires, ce que l'on appelait des anarchistes en ce temps-là, avec tous les jeunes, avec Pierre Thévenet, avec Paul Gilson, avec Paul Gille, avec Valérius De Saedeleer, (...) avec tant d'autres, avec Alexandra David, cette femme extraordinaire (...) et nous n'écoutions qu'Elisée Reclus, qui venait de se voir fermer les portes de l'Université libre de Bruxelles.³⁰¹

Het is hier dat Daenens in 1913 een tentoonstelling bezocht met onder meer houtsnedes van Wassily Kandinsky (1866-1944).

Ces symphonies colorées, ces harmonies rutilantes, sensibles seules aux yeux avertis ne sont que des étapes d'un art véritablement nouveau que nous attendons.³⁰²

Het derde nummer van *Haro!* stond in het teken van het neomalthusianisme met twee artikels³⁰³ van Manuel Devaldès en War Campine, en een bijpassende omslagtekening (afb. 77: Albert Daenens, *Génération Inconsciente*, 1913, p. 181). Het neomalthusianisme, met vrijwillige geboortebeperving door het vrije gebruik van voorbehoedsmiddelen, werd in deze middens gezien als noodzakelijk in de sociale strijd voor een libertaire samenleving. Tot nu toe werd de schrijver War Campine nog niet in verband gebracht met een gekend persoon, maar het is vrij duidelijk dat het om de kunstenaar War Van Overstraeten gaat die, alhoewel geboren in Wetteren in de provincie Oost-Vlaanderen,

³⁰⁰ *ibid.*

³⁰¹ J. F. Elslander, *Figures et Souvenirs d'une Belle Époque*, Bruxelles: La Renaissance du Livre, 1948, p. 38-39.

³⁰² Fossoyeur, 1913.

³⁰³ War Campine, 'A propos de Malthusianisme', in *Haro!*, 1e série, n° 3, août 1913, p. 19-20 ; Manuel Devaldès, 'Le salvateur néo-malthusianisme', in *Haro!*, 1e série, n° 3, août 1913, p. 18-19.

zijn jeugd heeft doorgebracht in de Kempen.³⁰⁴ De samenwerking was niet zo ongevoelen gezien Van Overstraeten reeds in de middens van het tijdschrift *En Marge* vertoefde en daar Daenens kon ontmoeten. Casteels vervolgde zijn rubriek *Pour l'art moderne* met een kritiek van het pas verschenen boek van Roger Marx, *L'art social*.³⁰⁵

Mais sa conception d'un art social définit immédiatement cette expression vague et aux acceptations multiples. L'art social de Marx n'est ni un art socialisé ni un art populaire avec le souci constant de préparer la guerre sociale de demain...³⁰⁶

Voor de illustraties in de marge tekende niemand minder dan Daenens' generatiegenoot Léon Spilliaert (afb. 78, p. 182 ; afb. 79, p. 182). Niet verwonderlijk als we kijken naar een wat minder belichte periode uit Spilliaert's omvangrijke carrière. De eerste jaren van de twintigste eeuw maakte Spilliaert een aantal werken met sociale inslag zoals 'Man met vlag'. *Verenigde menigte onder zwarte vlag* uit 1904 (afb. 80: Léon Spilliaert, 'Homme au drapeau'. *Foule massée sous un drapeau noir*, 1904, p. 182).³⁰⁷ Spilliaert woonde sinds 1903 in Brussel, maakte deel uit van de kring rond uitgever Deman en de schrijver Émile Verhaeren en stelde tentoon op de *Salon des indépendants* van Brussel in 1911 en het jaar daarna bij *Doe Stil Voort* en in de *Galerie Georges Giroux*, plaatsen waar het niet ondenkbaar was Albert Daenens te ontmoeten.

De vrijheid van het individu wordt zo vroeg mogelijk veroverd, toonde zowel de langere tekst van de Franse anarchist Stephen Mac Say (1884-1972), *A bas les écoles !!*³⁰⁸ als de bijhorende voorpagina-illustratie (afb. 81: Albert Daenens, *A bas les écoles !!*, 1913, p. 183). Verder in het nummer vier van *Haro!* stond een aangrijpende tekening van een treurende vrouw (afb. 82: Rik Wouters, *Dessin*, 1913, p. 184) bij een artikel over abortus.³⁰⁹ Deze tekening van Wouters was veel explicieter in emotie dan Daenens' voorpagina die eerder een anekdotisch verbeelden was.

Als doel van kritiek kon "De Staat" in een anarchistisch blad niet ontbreken. In het vijfde nummer van *Haro!* werd het lange artikel, *Larrons d'état*, van de anarchistische

³⁰⁴ De Geest & Dhondt, 2003, p. 9 & 100.

³⁰⁵ Roger Marx, *L'Art social*, Bibliothèque Charpentier, Paris: Fasquelle, 1913.

³⁰⁶ Casteels, 'Pour l'art moderne', 1913d.

³⁰⁷ Léon Spilliaert. *Een vrije geest*, Gent / Brussel: Ludion / KMSKB, 2006, p. 54, n° 45 ; Alain Jacobs & Anne Adriaens-Pannier, *Léon Spilliaert. Dans les collections de la Bibliothèque royale de Belgique. In de verzamelingen van de Koninklijke Bibliotheek van België*, vol. C 273, Catalogue de l'exposition / Catalogus van de tentoonstelling, Brussel: KBR, 2006, p. 15, n° 10.

³⁰⁸ Stephen Mac Say, 'A bas les écoles !!', in *Haro!*, 1e série, n° 4, octobre 1913, p. 25-27.

³⁰⁹ G. Hardy, 'Sur l'avortement', in *Haro!*, 1e série, n° 4 & 5, octobre & décembre 1913, p. 29-30 & 39-40.

sche schrijver Rhillon³¹⁰ voorafgegaan door de grote illustratie van Daenens op de voorpagina (afb. 85: Albert Daenens, *L'Etat ?... Il n'y a vraiment que la coiffure qui change !*, 1913, p. 185). De marge-illustraties waren ook van de hand van Daenens (afb. 83, p. 184 ; afb. 84, p. 184).

Quand un Belge illustre trépasse en pays voisin, alors le village se venge. Il fait des pieds et des griffes pour enfouir cet enfant dans le cimetière paroissial.³¹¹

Casteels beschreef in *Le Village* het enggeestige dorp België van zijn tijd en had het in *Pour l'art moderne* over de gevaren van de architecturale theorie van Adolf Loos (1870-1933).³¹²

Adolf Loos est une nécessité dangereuse. Nécessité, parce qu'il détruit sûrement la compréhension que les dilétantes se faisaient d'un art nouveau ; dangereuse, parce que son esthétique vise la stagnation.³¹³

De eerste reeks van *Haro!* eindigde plots, zonder verwittiging, met het dubbelnummer 6-7 in januari 1914. De anti-oorlogsinstelling van het blad en zijn medewerkers was gekend, en in een periode waarbij oorlogsretoriek steeds meer opgang maakte, en avant-garde kunst moest wijken voor nationalistische oprispingen kregen tijdschriften als *Haro!* het extreem moeilijk. Het was toevallig, maar misschien gepast, dat deze aflevering in het teken van de dood stond, eerst met het hoofdartikel *Haro! sur la Tradition*, en verder met niet altijd even positieve necrologieën van de Belgische liberale Minister van Staat Paul Janson (1840-1913), ULB-rector Hector Denis (1842-1913), de chef van de Duitse sociaal-democratische partij August Bebel (1840-1913), de Britse natuurhistoricus en criticus van het toenmalige sociale en economische systeem Alfred Russel Wallace (1823-1913), de Belgische schrijver en kunstcriticus Camille Lemonnier (1844-1913), de Franse *dernier poète maudit* Léon Deubel (1879-1913) die zelfmoord pleegde, de Franse journalist-politicus en halfslachtige ex-communard Henri Rochefort (1831-1913), de Franse jong gestorven voorloper van de proletarische litera-

³¹⁰ Er zijn momenteel niet meer gegevens bekend over wie achter dit pseudoniem schuilgaat, enkel dat het een actieve bijdrager was aan anarchistische tijdschriften vanaf 1907-1908, met *Le Communiste, organe de la colonie libertaire L'Expérience* te Bosvoorde, tot na de Tweede Wereldoorlog; zie Bianco, 1987.

³¹¹ Maurice Casteels, 'Le Village', in *Haro!*, 1e série, n° 5, décembre 1913f, p. 36-37.

³¹² De Weense architect Adolf Loos was een voorloper van het functionalisme in de architectuur en groot tegenstander van ornamentiek.

³¹³ Casteels, 'Pour l'art moderne', 1913e.

tuur Louis Nazzi (1884-1913) en nog een schrijver die zich van het leven benam, de Duitse anarchistische toneelauteur Leopold Kampf (1881-1913).³¹⁴

In dezelfde lijn is de illustratie (afb. 86: Albert Daenens, *Dessin*, 1913, p. 186) op de voorpagina met een naakte figuur die oprijst boven een begraafplaats, en die door het reiken naar de wolken doorbrekende zon op het eerste zicht religieus, maar toch eerder als anarchistisch kan geïnterpreteerd worden, gezien de ideologische strekking van het tijdschrift. Wat betreft de illustraties in de marge wordt een leunende heer van Daenens (afb. 87: Albert Daenens, *Dessin*, 1913, p. 187) aangevuld met een slapende vrouw (afb. 88: Charles Counhaye, *Dessin*, 1913, p. 187) en een schrijver (afb. 89: Charles Counhaye, *Dessin*, 1913, p. 187) van Charles Counhaye, en een vrouw met baby van Petyt (afb. 90: O. Petyt, *Dessin*, 1913, p. 187).

Het nummer eindigt met een tweede artikel³¹⁵ — het eerste³¹⁶ verscheen in nummer vier — over de tentoonstelling te Gent, geschreven door de architect Jean Eggericx (1884-1964) en een tekst over prostitutie van de Franse schrijver en criticus met anarchistische sympathieën Gabriel Reuillard (1885-1973).

Se prostituer, en somme, c'est se vendre. Et tous les ouvriers se prostituent. Je sais bien qu'ils y sont contraints, qu'ils y seront contraints tant que nous vivrons sous les lois capitalistes. Les capitalistes eux-mêmes, petits ou grands, se vendent aussi. Ils se vendent aux capitalistes plus puissants qu'eux. Tout le monde se vend, tout le monde se prostitue!³¹⁷

De gangbare praktijk om elkaars publicaties te vermelden is uitermate nuttig in het plaatsen van een tijdschrift in een sociologische context, waarbij deze mengelmoes, van zowel het literair-artistieke als het politieke, de persoonlijke omgevingen van medewerkers kan verduidelijken (Tabel 4: Vermelding tijdschriften voor de eerste reeks (1913-1914) van *Haro!*, p. 88). Het valt op dat er toch een groot gedeelte anarchistische tijdschriften tussen zit, zoals *Les Temps nouveaux*, *L'Anarchie*, *L'Action anarchiste*, *Le Révolté*.

³¹⁴ Leopold Kampf, *Le Grand Soir. Pièce en trois actes*, Robert d'Humières (vert.), *L'Illustration théâtrale. Journal d'actualités dramatiques*, vol. 8, Paris: L'illustration, 1908.

³¹⁵ Jean Eggericx, 'Notes et impressions sur l'exposition de Gand : l'Allemagne', in *Haro!*, 1e série, n° 6-7, janvier 1914, p. 48-51.

³¹⁶ Jean Eggericx, 'Impressions et notes sur l'exposition de Gand', in *Haro!*, 1e série, n° 4, octobre 1913, p. 30-31.

³¹⁷ Gabriel Reuillard, 'Prostitution', in *Haro!*, 1e série, n° 6-7, janvier 1914, p. 51-52.

	<i>La Foi nouvelle</i> 1912-1913	<i>Haro! (eerste reeks)</i> 1913-1914	<i>Haro! (tweede reeks)</i> 1919-1920	<i>Haro! (derde reeks)</i> 1927-1928
Marcel Bouraine		I.01		
Jozef Cantré			II.06, II.07, II.08, II.09, II.10, II.11, II.12	
Charles Counhaye		I.06-07	II.03, II.05	
Albert Daenens	I.01, I.printemps, I.04, I.05, I.06, I.08, I.09, I.10- 11, I.12, II.01 (?), II.02, II.03, II.04	I.01, I.02, I.03, I.04, I.05, I.06-07	II.01, II.02, II.03, II.04, II.05, II.06, II.07, II.08, II.09, II.10, II.11, II.12	III.01, III.02, III.03, III.04, III.05
Raphaël Dubois	I.06			
F. E. ³¹⁸			II.02	
James Ensor	I.printemps			
Abel Gerbaud	I.printemps	I.01		
Paul Joostens			II.09	
Frans Masereel			II.07, II.09, II.10	
O. Petyt		I.02, I.06-07		
Ferdinand Schirren	I.printemps	I.02		
Marcel Smits	I.01			
Léon Spilliaert		I.03		
Frits Van den Berghe			II.08, II.10, II.11	
Rik Wouters	I.printemps	I.04		

Tabel 3: Illustratoren in *La Foi nouvelle* en *Haro!*
[lichtgrijze achtergrond: kunstenaar die aan meer dan één tijdschrift heeft meegewerkt]

³¹⁸ Niet geïdentificeerd, maar de mogelijkheid bestaat dat het om de luministische schilder Felix Eyskens (1882-1962) zou gaan.

Naam tijdschrift	Harol (eerste reeks), n° 1	Harol (eerste reeks), n° 2	Harol (eerste reeks), n° 3	Harol (eerste reeks), n° 4	Harol (eerste reeks), n° 5	Harol (eerste reeks), n° 6-7
En Marge	X	X	X	X	X	
Les Feuilles de Mai	X	X	X	X	X	X
L'Effort Libre	X	X	X	X	X	
Les Cahiers d'Aujourd'hui	X	X	X	X	X	
Les Horizons	X	X	X	X	X	
Les Cahiers du Centre	X	X	X	X	X	
L'Action d'Art	X	X	X	X	X	X
Les Temps Nouveaux	X	X	X	X	X	
L'Anarchie	X	X	X	X	X	
L'Idée libre	X	X	X	X	X	
Der Sturm	X	X	X	X	X	X
L'Action Anarchiste	X	X	X			
La Pointe sèche		X	X	X	X	X
Les Réfractaires		X	X	X	X	X
Génération Consciente				X	X	X
Le Révolté					X	X
Le Malthusien, Le Thyse, Le Catholique, La Bonne Auberge, Le Courrier Européen, Les Loups, L'Action Ouvrière, La Semaine Politique, Le Coq Wallon, L'Ego, La Jeunesse c'est l'Avenir, etc.						X

Tabel 4: Vermelding tijdschriften voor de eerste reeks (1913-1914) van Harol

3.4 Wereldoorlog I en nasleep

*De Vergadering van Februari verzoekt mij U te herinneren aan de maandelijksche bijdrage van December die nog te betalen blijft.*³¹⁹

De zomer van 1914 kan aangeduid worden als het begin van de Grote Oorlog, maar de spanning en militaire opbouw was al een tijdje bezig. Voor Albert Daenens betekende dit niet enkel het vroegtijdige stopzetten van *Harol*, maar waarschijnlijk speelden financiële problemen een even grote rol. Hij werkte tijdens de volgende jaren voornamelijk in opdracht van zijn Vlaamse vrienden en kennissen, maar bleef ook in contact met vroegere kameraden. Krijgsgevangene Marcel Bouraine zond hem een briefkaart, afgestempeld op 21 september 1915 te Wetzlar in de Duitse deelstaat Hessen.

Cher ami. Que deviens-tu ? Je voudrais avoir de tes nouvelles et de celles des camarades, en as-tu de Gerbaud ? Je suis relativement bien ici, je travaille à un monument aux français morts en Allemagne, je t'enverrai la photo de la maquette quand j'aurais eu une réponse de toi. C'est la deuxième carte que je t'envoie. Au revoir cher vieux, à bientôt espérons le plaisir de nous serrer les phalanges. M. Bouraine.³²⁰

Hierop antwoordde Daenens, die van sommige van zijn brieven kladversies heeft bewaard, dat Rik Wouters gevangen zat in Nederland en dat alles in orde was met Gerbaud. Er waren wel problemen met hun gedeelde atelier in de Papenkasteelstraat te Ukkel, waar ook *En Marge* werd gedrukt, voornamelijk dan door het “crapuleuze”

³¹⁹ AMVC-Letterenhuis, D 1175: briefkaart van G. Van Gompel aan Albert Daenens betreffende openstaande bijdrage voor lidmaatschap *Doe Stil Voort* (18 februari 1918). Gustaaf Van Gompel (1891-?) was een beeldhouwer, met onder andere werken op de *Doe Stil Voort* tentoonstellingen in 1917 en 1918, en tevens bevriend met Felix De Boeck.

³²⁰ AMVC-Letterenhuis, D 1175: briefkaart van Marcel Bouraine aan Albert Daenens (21 september 1915). Opmerking: *serrer les phalanges* is argot voor *de hand schudden*.

gedrag van de verhuurster.³²¹ Daenens vroeg dan wat hij moest doen met de zaken van Bouraine, vermits hij geen volmacht had zoals voor Gerbaud, en hoopte op een terugzien na de oorlog. Er was nog een volgende kaartje, gedateerd twee jaar later.

Zerbst, le 6 Mai 1917. Mon cher Daenens. Il me semble que tu oublies de me donner de tes nouvelles ! Que deviens-tu la-bàs ? [onzeker, EB] Abel se porte bien et de mon côté je ne souffre pas trop. Donne le bonjour aux amis et à Oliva. Peux-tu m'envoyer l'année de la « Foi nouvelle » l'on s'intéresse beaucoup ici de nos idées d'alors. Tu me ferais plaisir en me l'envoyant. Ton vieux Marcel.³²²

Zoals vele Vlaamse avant-garde kunstenaars, revolutionair agerend tegen het verburgerlijkte Belgisch regime, verzeilde hij in een situatie waarbij hij paradoxaal genoeg tegelijkertijd anarchist, pacifist, internationalist maar ook Vlaams activist was, die illustraties zal leveren voor het Groot-Nederlandse, en dus taal-nationalistische tijdschrift *De Toorts*.³²³ Dit kan misschien verklaard worden door zijn contacten uit de kunstwereld. Felix De Boeck (1898-1995) vertelde hoe rond 1915-1916 er een oproep in de pers verscheen om de kunstenaarsvereniging *Doe Stil Voort* nieuw leven in te blazen.³²⁴ Deze kunstenaarsvereniging werd opgericht in 1903 door Paul Gilson, Willem Gijssels, Pol de Mont en August Vermeylen en had als doel de kunsten en letteren te bevorderen, voornamelijk via tentoonstellingen die ze vanaf 1907 organiseerden in het Museum voor Moderne Kunst te Brussel.³²⁵ In 1913 hielden de activiteiten op. Ondertussen was een voortrekker van dit initiatief, Willem Gijssels, uit de kring gezet wegens flamingantisme. Hij werkte daarna mee aan *Vlaamsch Leven*, waarvan hij hoofdredacteur werd in september 1916. Op de standaardbrief die hij verzond om dit feit te vermelden staat bij het exemplaar voor Daenens een apart geschreven woordje over het terugsturen van reeds gebruikte tekeningen en in P.S.:

Mogen wij u heden zaterdagmiddag eventjes op ons bureau verwachten, om allerlei te bespreken?³²⁶

³²¹ AMVC-Letterenhuis, D 1175: klad van brief van Albert Daenens aan Marcel Bouraine (september-oktober 1915).

³²² AMVC-Letterenhuis, D 1175: briefkaart van Marcel Bouraine aan Albert Daenens (6 mei 1917).

³²³ Tijdens de maanden juli tot november 1918.

³²⁴ Joos Florquin & Felix De Boeck, 'Ten huize van... Felix De Boeck', in *Ten huize van...* Joos Florquin (red.), vol. 1, tweede druk, Leuven / Brugge: Davidsfonds / Orion-Desclé De Brouwer, 1971, (p. 188).

³²⁵ Liliane Dewachter, 'Helden van toen', in *MO(u)veMENTS. Kunstenaarsbewegingen in België van 1880 tot 2000*, Hans Theys (red.), Antwerpen: NICC, 2000, p. 11-31, (p. 25).

³²⁶ AMVC-Letterenhuis, D 1175: brief van Willem Gijssels aan Albert Daenens (1 september 1916).

Op 8 en 15 oktober 1916 verscheen in *Vlaamsch Leven* een novelle in twee afleveringen van Stijn Streuvels, *Mijn rijwiel*, waarbij vier tekeningen (afb. 91: Albert Daenens, *Streuvels - Mijn rijwiel 1*, 1916, p. 188; afb. 92: Albert Daenens, *Streuvels - Mijn rijwiel 2*, 1916, p. 188; afb. 93: Albert Daenens, *Streuvels - Mijn rijwiel 3*, 1916, p. 189; afb. 94: Albert Daenens, *Streuvels - Mijn rijwiel 4*, 1916, p. 189) werden geplaatst.³²⁷ Ook voor de omslag werd Daenens gevraagd, getuige een model zonder tekst in zijn archief. Hij werkte in ruime mate mee aan twee belangrijke nummers ‘Herdenking van de Guldensporenslag’ en ‘Vlaanderen begroet zijn eigen Hoogeschool’.³²⁸ Dit was arbeid in opdracht voor een blad dat meer en meer vergleed naar zuiver Vlaams activisme, maar hem wel van een aantal middelen voorzag om te overleven (afb. 95: *Perskaart Vlaamsch Leven van Albert Daenens*, 1916, p. 190). De stijl van de tekeningen deed geenszins denken aan de moderne kunstopvattingen en inhoudelijk waren ze volledig ondergeschikt aan het verhaal. Het is enigszins onduidelijk waarom dit zo was, vermits dit tijdschrift wel degelijk openstond voor de nieuwste kunst, zoals bleek uit artikels enkele maanden later over Paul van Ostayen, die daarna ook zelf schreef over de gebroeders Oscar en Floris Jaspers en hun Antwerpse stadsgenoot Paul Joostens.³²⁹

Tot hier zijn van Daenens enkel tekeningen gekend die hij in tijdschriften had geplaatst. Om de stilistische waarde van de schilderijen te kennen botsen we op het feit dat ze slechts vermeldingen zijn in de catalogi van *Die Stil Voort* en er was één enkele verkoop van een aquarel in 2003 bij Campo (Antwerpen) voor een verrassend laag bedrag, wat enkel maar de relativiteit van de waarde van een kunstwerk aan toont.³³⁰ Een glimp van een heel vroeg schilderij kan gezien worden op een foto van de jonge Daenens (afb. 96: *Albert Daenens, terwijl hij aan het schilderen is*, foto, 1906, p. 190), maar gezien de datering zal dit eerder een studiewerk zijn geweest. Een andere foto uit hetzelfde jaar toont een lezende Daenens (afb. 97: *Albert Daenens, terwijl hij aan het lezen is*, foto, 1906, p. 191).

³²⁷ Stijn Streuvels, ‘Mijn Rijwiel’, in *Vlaamsch Leven*, jg. 2, n° 1 & 2, 8 & 15 oktober 1916, p. 12-14 & 21-23.

³²⁸ Vanderleenen & Gheysens, 1998.

³²⁹ ‘Een Praatje over Boeken en Menschen : “Music-Hall”, verzen door Paul van Ostayen, met portret’, in *Vlaamsch Leven*, jg. 2, n° 34, 27 mei 1917, p. 536 ; Paul van Ostayen, ‘Over het werk van Oscar en Floris Jaspers’, in *Vlaamsch Leven*, jg. 2, n° 37, 17 juni 1917a, p. 580-583 ; Paul van Ostayen, ‘Het werk van Paul Joostens’, in *Vlaamsch Leven*, jg. 2, n° 49, 9 september 1917b, p. 771-775.

³³⁰ *Campo Veiling - Vente (29-30/04/2003)*, vol. 55, Antwerpen: Stefan Campo bvba, 2003, p. 78. Het werk *Paysage*, een tekening in waterverf van 37x29 cm, gesigineerd 1915, werd geschat op 25-50 €, maar de uiteindelijke hamerprijs was 15 €.

Een belangrijke vriendschap in het leven van Daenens was deze met Willem Gijssels, getuige ook enkele foto's (afb. 98: *Willem Gijssels en Albert Daenens, beiden met bolhoed*, foto, s.d., p. 191 ; afb. 99: *Willem Gijssels en Albert Daenens met kader*, foto, s.d., p. 192). In april 1917 werd zoals vermeld de vernieuwde en nu puur Vlaamse kunstkring *Doe Stil Voort* heropgericht door Gijssels. De tentoonstellingen van *Doe Stil Voort* vonden toen plaats onder de Duitse bezetter, eerst in het *Vlaamsch Huis* op de Grote Markt en daarna, wegens succes, opnieuw in het *Museum voor Moderne Kunst*. Albert Daenens nam deel aan de grote zomertentoonstelling van juli 1918.³³¹ *Die Stil Voort* hield op met haar werking eind 1918, maar het verhaal kende uiteraard nog een nasleep.³³²

De Belgische regering heeft geweigerd de schilderijen en beeldhouwwerken in ontvangst te nemen, die in 1918 gekocht zijn op de tentoonstelling van "Doe Stil Voort" te Brussel, omdat deze werken aangekocht waren door een activistisch ministerie, dat onder bescherming van den vijand stond.³³³

De werken van Daenens waren volgens de catalogus:

- 21. Oogstmaand, waterverf
- 22. Septembormorgen, waterverf
- 23. Het Dal, waterverf
- 24. Rythmus, waterverf
- 25. Herfstzon, olieverf
- 26. Heuvelen, olieverf
- 27. Drie houtsneden³³⁴

In 1917, het jaar voor Daenens' deelname aan deze tentoonstelling, verscheen een kleine verhalenbundel, *De driedubbele verrassing*, van Maurice Roelants (1895-1966). Waarom deze jonge schrijver juist bij Albert Daenens terecht kwam is niet gekend,

³³¹ Willem Gijssels kende ook een parcours van anarchistische interesse naar Vlaams activist. Hij leverde in 1904 een bijdrage voor een gedenkboek voor de bekende Nederlandse anarchist Domela Nieuwenhuis: Joh J. Lodewijk & G. L. van der Zwaag, *Gedenkboek opgedragen aan F. Domela Nieuwenhuis als herinnering aan de oprichting van "Recht voor Allen" (1879-1904)*, Amsterdam: S. L. Van Looy, 1904. In 1918 is hij medewerker van *De Toorts*.

³³² Michèle Van Kalck, Ingrid Goddeeris & Virginie Devillez, *De Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België. Twee eeuwen geschiedenis*, vol. 1, 2 vols., Brussel: Dexia / Lannoo, 2003, p. 216-221.

³³³ 'Men meldt ons uit Brussel', in *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, jg. 77, n° 126 (Ochtendblad A), 7 mei 1920, p. 2.

³³⁴ Willem Gijssels (red.), *Zomertentoonstelling 1918. Tweede Reeks. Kataloog*, Brussel: Kunstkring Doe Stil Voort, 1918.

maar ook hier zal de omgeving waarin ze vertoefden niet vreemd aan zijn geweest. De Gentenaar Roelants studeerde aan de Gentse Rijksnormaalschool, en kwam via studiegenoten rond 1915 in contact met de Gentse schrijver, Richard Minne (1891-1965), die actief was bij de *Socialistische Jonge Wacht*, en zich later als vrij student inschreef aan de Von Bissing-universiteit, zoals de vervlaamste hogeschool in Gent werd genoemd. Ondanks de niet-medewerking van vele Vlaamse intellectuelen omdat zij blijkbaar wel konden voorzien dat het meegaan in de *Flamenpolitik* nefast was voor de toekomst van de Vlaamse Beweging, werd er door een deel van de jonge Vlaamse avant-garde meegestapt in deze Duitse politiek, die op korte termijn de hoop bood op de verwezenlijking van enkele Vlaamse eisen. Maar bijvoorbeeld iemand als August Vermeylen heeft zich volledig onthouden van samenwerking en trachtte al voor het einde van de oorlog de nodige demarches te maken om dit niet tot een totaal fiasco te laten verworden.³³⁵ Het is voor de geschiedenis van de Vlaamse beweging belangrijk het onderscheid te maken tussen het activisme tijdens de eerste Duitse bezetting en de collaboratie vóór en gedurende de Tweede Wereldoorlog.

Als voorbeeld van de band tussen activisme en extreem-links kunnen we de jonge schrijver en activist Richard Minne beschouwen. In zijn marxistisch engagement als lid van de *Socialistische Jonge Wacht* kwam hij in aanvaring met zowel de top van de socialistische partij als het Belgisch establishment. Na de oorlog was de situatie dubbel moeilijk voor deze flaminganten, vooral omdat het duidelijk was dat de democratisering zich wel inzette maar er tegelijkertijd een herverfransing ontstond van het intellectuele leven. Een eigen Vlaamse universiteit zat er niet meer in. Het contact met andere “teleurgestelde” avant-garde kunstenaars bestond dus zeker.

Ik vernam van A. Daenens dat gij in een soldaten-pakje steekt. Heerlijk hé het Belgisch militarisme ? Wat vindt ge van het blaadje ‘Haro’ ? Ik zou wel graag iets dergelijks in ‘t nederlandsch de wereld inzenden. Is er kans meent ge?³³⁶

Maurice Roelants deed op dat ogenblik zijn legerdienst. Enkele jaren eerder, in 1916, had hij in Brussel *De Nieuwe Boekhandel* opgericht, de eerste Vlaamse literaire boekhandel in de hoofdstad. Roelants vroeg Daenens dus om illustraties voor een op kleine oplage uit te geven verhalenbundel. Dit boekje verscheen in 1917.

³³⁵ August Vermeylen, *Quelques aspects de la question des langues en Belgique*, Petite bibliothèque du Peuple, vol. 3, Bruxelles: “Le Peuple”, 1918.

³³⁶ Marco Daane, *De vrijheid nog veroveren: Richard Minne 1891-1965*, Arbeiderspers, 2001, p. 135.

Albert Daenens sneed de platen en de bandversiering in perelaarhout terwijl de schrijver leerde om dit te zetten de edele drukunst. Van keizerlijk Japans papier werden 24 exemplaren, van « papier à chandelle » 23 ex. opgelegd.³³⁷

Over deze samenwerking zitten er in Daenens' archief enkel twee kattebelletjes van Roelants. Over de prent (afb. 101: Albert Daenens, *De late missie*, houtsnede, 1917, p. 193) bij het eerste verhaal vroeg hij Daenens wat wijzigingen door te voeren.

Laat in het eerste de muur en de zonnebloemen rechts (voor de afwisseling) weg en maak meer deurtjes. / Salut en de kost / MR.³³⁸

Daenens gebruikte het thema van de zonnebloemen ook op de omslag (afb. 100, p. 192), maar dan gestileerd, en in de twee andere prenten (afb. 102: Albert Daenens, *De lach*, houtsnede, 1917, p. 193 ; afb. 103: Albert Daenens, *De stille verbranding*, houtsnede, 1917, p. 194) die eveneens de stemming moesten verbeelden van het respectievelijke verhaal waar ze bij afgedrukt stonden. Onder elk verhaal plaatste Roelants dan een aangepast vignet van Daenens (afb. 104: Albert Daenens, *Drie vignetten*, houtsneden, 1917, p. 194). De houtsneden werden gemaakt in een totaal andere stijl dan zijn eerdere tekeningen, gedeeltelijk door de materie en techniek, gedeeltelijke door de artistieke vrijheid die hij had. In het tweede (ongedateerde) berichtje aan Daenens duidde Roelants aan te willen beginnen met het zetwerk.

Mijn goede Albert / Gelief mijn handschrift zoo gauw mogelijk te sturen. Ik heb tijd en begin te zetten. / Hartelijk / MRoelants.³³⁹

Roelants kan beschouwd worden als de grondlegger van de psychologische roman in Vlaanderen, met zijn in 1927 verschenen roman *Komen en gaan* en de een jaar later verschenen novelle *De Jazzspeler*. Hij was actief in de bevordering van het Vlaams boekwezen en de Vlaamse culturele aanwezigheid in Brussel. Vanaf 1942, ook weer midden in oorlogsperiode, zou hij August Vermeylen opvolgen als lid van de raad van beheer van het Paleis voor Schone Kunsten, waar hij gedurende jaren werkte aan de versterking van de Vlaamse aanwezigheid in dit 'Palais de papa' zoals hij het noemde.³⁴⁰ Van 1954 tot 1963 werkte hij als conservator van het Kasteel van Gaasbeek.³⁴¹

³³⁷ Maurice Roelants, *De driedubbele verrassing*, Brussel: De Nieuwe Boekhandel, 1917.

³³⁸ AMVC-Letterenhuis, D 1175: Brieven.

³³⁹ AMVC-Letterenhuis, D 1175: Brieven.

³⁴⁰ Patricia Quintens, 'Het 'Palais de Papa'. De betekenis van Maurice Roelants voor het Paleis voor Schone Kunsten in Brussel', in *Vlaanderen (themanummer Maurice Roelants)*, vol. 54, n° 304, Tiel: 2005, p. 29-32.

Omdat er uit die periode 1917-1918 bijna geen andere houtsneden bekend zijn is het mogelijk dat de houtsneden die Daenens op de tentoonstelling van *Doe Stil Voort* toonde, uit het boekje van Roelants kwamen. Een andere mogelijkheid, minder waarschijnlijk door het aantal, is dat de houtsneden die Daenens in 1918 maakte voor Willem Gijssels voor diens bijna tien jaar later verschenen dichtbundel, getoond werden.³⁴²

De medewerking aan *Vlaamsch Leven* en misschien zijn bekendheid door de tekeningen in *La Foi nouvelle* en *Haro!*, brachten nieuw werk mee voor Daenens en via Willem Gijssels kon hij een overeenkomst sluiten met het tijdschrift *De Toorts*, dat stond voor een Dietse of Groot-Nederlandse samenwerking tussen Vlaanderen, Nederland en Zuid-Afrika. Dit Dietse nationalisme had uiteraard een problematische houding met de Duitse bezetter, die voor hen een opstap leek naar hun einddoel. In *De Toorts* verschenen acht tekeningen, telkens een aanklacht tegen onrecht dat volgens hen de Vlaamse zaak werd aangedaan:

- afb. 105: Albert Daenens, *Mr. Van Cauwelaert tusschen Activisme en Passivisme*, 1918, p. 195
- afb. 106: Albert Daenens, *Vliegeraanvallen der Entente-bevrijders in Vlaanderen*, 1918, p. 195
- afb. 107: Albert Daenens, *Omdat ik Vlaming ben ...*, 1918, p. 196
- afb. 108: Albert Daenens, *De Anti-Vlaamsche Heksenketel*, 1918, p. 196
- afb. 109: Albert Daenens, *Zelfbeschikkingsrecht der Volkeren*, 1918, p. 197
- afb. 110: Albert Daenens, *De ware beteekenis van het standbeeld van Rogier te Brussel*, 1918, p. 197
- afb. 111: Albert Daenens, *Jusqu'au boutisme*, 1918, p. 198
- afb. 112: Albert Daenens, *Belgisch Patriotardisme*, 1918, p. 198

Op het einde van Wereldoorlog I heeft Albert Daenens blijkbaar ook nog gewerkt voor de *Raad Van Vlaanderen*, een organisatie die opgericht werd om een zelfstandig Vlaanderen voor te bereiden, en dit met de steun van de Duitse bezetter. Hoe operette-achtig deze raad ook mocht lijken — de leden hadden zichzelf al op voorhand allerlei ministerposten toebedeeld — kiemen voor de latere collaboratie werden hier gezaaid. Dat maakte de positie van Albert Daenens daar heel dubbelzinnig, maar dan voorna-

<<<

³⁴¹ Luc Vanackere, 'Maurice Roelants als conservator van het kasteel van Gaasbeek', in *Vlaanderen (themanummer Maurice Roelants)*, vol. 54, n° 304, Tielt: 2005, p. 33-34.

³⁴² Willem Gijssels, *Van bosch en boom. Siering van Alb. Daenens*, Antwerpen: De Nederlandsche Boekhandel, 1927.

melijk vanuit een post factum perspectief. Ook weer via dezelfde Willem Gijssels kreeg hij bericht dat iemand hem zocht voor een opdracht. Er is een beperkte briefwisseling bewaard tussen Daenens en Jan Matthijs Brans (1854-1940), pangermanist schrijver, en toenmalig Algemeen Bestuurder van het *Nationaal Verweer van de Raad van Vlaanderen*. Alles draaide om een portret waarvan Brans graag zou hebben dat Daenens het maakte. Op 16 maart 1918 stuurde Brans een brief naar Daenens met de vraag in zijn bureau langs te komen want

ik heb wat werk voor U. We kunnen dan uw prijs en andere voorwaarden afspreken. Met groeten van W. Gijssels en van [onleesbaar, EB]. [handtekening] Brans".³⁴³

Jan Matthijs Brans was één van de oprichters van *De Distel* in 1881, een genootschap waarbij Vlamingen met interesse in literatuur en kunst elkaar konden ontmoeten, en in die hoedanigheid is het niet ondenkbaar dat Brans Daenens was tegengekomen in de *Diable au corps*, waar Brans opviel door zijn "kleinburgerlijkheid, schoolvosserij en laatdunkendheid".³⁴⁴ Blijkbaar ging het over een litho (afb. 113: Albert Daenens, *Portret van Jan Matthijs Brans*, litho naar Jef Lambeaux, 1918, p. 199) die Daenens moest maken van een portret van Brans gemaakt door Jef Lambeaux (1852-1908) in 1891. Een versie van deze krijtlithografie (7/13) is in het bezit van het AMVC-Letterenhuis.³⁴⁵ Op 31 juli van datzelfde jaar liet Brans "Aan den Heer Daenens / HIER"³⁴⁶ (deze "hier" laat ons toe te veronderstellen dat Daenens werkzaam was op dezelfde plaats) weten dat Dr. Von Ziegesar, *Algem. Bestuurder Schoone Kunsten* wenste te vernemen hoever het stond met de steendruk van het portret en of hij dra over het origineel kon beschikken. Hij ondertekende "Met Vl. groet. De Algemeene Bestuurder. [handtekening]".

Op 7 september 1918 volgde nog een brief³⁴⁷ naar "Den Heer Alb. Daenens / Kunstschilder / 4 Hendrik van Zuylen straat / Ukkel" met nogmaals de vraag van de alg. Bestuurder van Schoone Kunsten om over het origineel te kunnen beschikken.

³⁴³ AMVC-Letterenhuis, B 826: Brieven, 50.256/4. Jan Matthijs Brans aan Albert Daenens (16 maart 1918).

³⁴⁴ Geciteerd in Fr. de Backer & P. de Smaele, 'Beknopte levensschets van Aug. Vermeylen', in *Verzameld Werk van August Vermeylen*, Herman Teirlinck (red.), vol. 1, 6 vols., Brussel: A. Manteau, 1952, p. 5-43, (p. 16).

³⁴⁵ AMVC-Letterenhuis: inschrijvingsnummers 47442/221, 20233 en 42467. De originele tekening van Lambeaux heb ik niet kunnen traceren.

³⁴⁶ AMVC-Letterenhuis, B 826: Brieven, 50.256/5. Jan Matthijs Brans aan Albert Daenens (31 juli 1918).

³⁴⁷ AMVC-Letterenhuis, B 826: Brieven, 50.256/2a-2b. Jan Matthijs Brans aan Albert Daenens (7 september 1918).

Dit moet dan uiteindelijk gebeurd zijn en op 7 oktober 1918 vroeg Brans aan Daenens, die blijkbaar vergeten was om de schuldvordering dubbel te ondertekenen, dit zo snel mogelijk in orde te brengen.³⁴⁸ Twee jaar later, op een gele briefkaart gedateerd 14/10/1920, schreef Brans:

Waarde Vriend Daenens, / Ik ben terug ! Wanneer kan / ik eens gelegenheid hebben om / een uurtje met u te praten,/ bvb. In 't Vl. Huis, Groote / Markt 16 te Brussel ? / Ik verwacht een woordje / van u op vorenstaand adres. / Uw toegene- gen / [handtekening]”.³⁴⁹

Daenens woonde toen nog steeds in de van Zuylenstraat en Brans schreef vanuit Epegem. Verder is er niets meer bekend over deze affaire, maar het toont wel aan dat de band tussen bijvoorbeeld een avant-garde kunstenaars en een gevestigde literator niet onmogelijk is.

Wij zijn aan 't einde van alles ismen isthmen / van alle katedralen / van alle profeten / van alle kateders / staan paf / met het enige positieve / dat wij 't verdommen nog een mik te doen / mik mec miché / Nihil in alle richtingen / Nihil in alle geslachten / Nihil in alle talen en / alle dialecten / *NIHIL* in alle lettertekens / draaiend nihil / **nihil** in Andreaskruis³⁵⁰

Deze woorden van Paul van Ostayen vertolkten perfect de gevoelens van een hele generatie avant-garde artiesten. Oorlog, kan men stellen, is de extreemste vorm van communicatie, en de gruwelen van Wereldoorlog I, de verschillende keuzes, de noodzakelijke activiteiten om gewoon te kunnen overleven, maken het niet altijd even gemakkelijk de ideologische positie te bepalen van de kunstenaar. Het Vlaams activisme in de periode op het einde van en vlak na de Eerste Wereldoorlog is een heel specifiek fenomeen dat door de impact van de Tweede Wereldoorlog omzichtig benaderd dient te worden, niet in een puur zwart-wit kader. Het is niet omdat iemand als bijvoorbeeld de dichter Wies Moens (1898-1982), notoir collaborateur tijdens WO II, deel uitmaakte uit van de groep avant-garde kunstenaars in het Antwerpse rond Paul van Ostayen, dat meteen heel die groep dezelfde weg is opgegaan. Het is in deze context dat ook Albert Daenens' positie moet bekeken worden. In een voetnoot in haar

³⁴⁸ AMVC-Letterenhuis, B 826: Brieven, 50.256/3. Jan Matthijs Brans aan Albert Daenens (7 oktober 1918).

³⁴⁹ AMVC-Letterenhuis, B 826: Brieven, 50.256/1. Jan Matthijs Brans aan Albert Daenens (14 oktober 1920).

³⁵⁰ Paul van Ostayen, *Bezette Stad*, Antwerpen: Het Sienjaal, 1921.

uitmuntende studie rond literaire tijdschriften in het interbellum verklaart Daphné de Marneffe:

Il faut noter que Beyen est le seul à mentionner l'activisme d'Albert Daenens, qui n'apparaît dans aucune des autres notices consultées (Vers une plastique pure (1979), L'Avant-garde en Belgique 1917-1929 (1992), Waterlot-Jottrand (1995)). Ceci s'explique sans doute par le fait que les activités politiques des artistes sont généralement peu (voire pas) prises en compte et que la dimension bilingue de leurs trajectoires échappe souvent aux chercheurs (du moins du côté francophone). Il ne suffit malheureusement pas d'en être conscient pour y remédier : il est difficile de remettre systématiquement en cause le profil qu'a enregistré l'histoire littéraire ou artistique.³⁵¹

Daarom zijn de tot nu nergens anders besproken illustraties die Daenens voor *De Toorts* maakte belangrijk, en veel minder voor hun eventuele artistieke waarde. De paradoxale situatie van een internationalist die zich achter een soort groot-nationalistisch discours zette kan verklaard worden door de gemeenschappelijke vijand, het Belgisch burgerlijk bestel dat mee verantwoordelijk werd gesteld voor de oorlogssituatie waaronder naar zijn inzien de gewone Vlaamse bevolking te lijden had. Dit was dus toch iets meer dan enkel tekenen om den brode. Misschien een voorbeeld van dit laatste was in 1918 een affiche (afb. 114: Albert Daenens, *Haet ende Nydt. Hooveerdigigheyt*, affiche, 1918, p. 199) voor het toneelstuk *Haet ende Nydt en Hooveerdigheydt* van Guiliam of Willem Ogier (1618-1689), naar aanleiding van de 300ste verjaardag van de geboorte van deze Antwerpse toneelauteur. Daartegenover kunnen we uit dezelfde periode een houtsnede plaatsen, *Pallierter* (afb. 115: Albert Daenens, *Pallierter*, houtsnede, 1918, p. 200), waarin duidelijker blijkt dat hij de expressionistische techniek om via zwart-wit contrast te werken wel degelijk onder de knie had.

Uiteindelijk liep de Eerste Wereldoorlog ten einde en werd op 11 november 1918 door het Verdrag van Versailles de wapenstilstand getekend.

Langui heeft een werk gewijd aan Frits van den Berghe en hij vraagt zich daar af waarom en hoe Frits naar Holland is gegaan. Ik weet zeer goed hoe het gebeurd is. Frits van den Berghe was ook aangebrand. Hij was sekretaris geweest van het Algemeen Vlaams Kunstverbond, waarvan René de Clercq voorzitter was en hij had ook op een ministerie gewerkt, zodat hij vreesde na de oorlog last te krijgen. In de lente van 1918 is hij met Albert Daenens bij mij geweest en toen heeft Daenens

³⁵¹ Marneffe, 2007, p. 107.

voor Van den Berghe een vals paspoort gemaakt, waarmee Frits naar Holland is kunnen gaan.³⁵²

In het Nederlandse kunstenaarsdorp Blaricum, waar Van den Berghe in 1916 al gewoond had, vormde deze samen met de broers Jozef en Jan Frans Cantré, de dichter René de Clercq (1877-1932)³⁵³ en enkele anderen een soort Vlaamse kunstenaarskolonie.³⁵⁴ Albert Daenens had contact met deze groep, wat zeer vruchtbaar bleek voor de tweede reeks van *Haro!* waaraan Van den Berghe en Jozef Cantré hebben meegewerkt.

³⁵² Florquin & De Boeck, 'Ten huize van... Felix De Boeck', 1971, (p. 185-186). In de meeste biografieën van Frits Van den Berghe wordt nogal snel over deze periode heen gegaan.

³⁵³ René de Clercq vluchtte in 1914 naar Nederland, maar kwam in 1917 als Vlaams activist terug en werd conservator van het Wiertzmuseum en lid van de door de Duitse bezetter gesteunde *Raad van Vlaanderen*. Bij het einde van de oorlog vluchtte hij terug naar Nederland. Hij werd in 1920 bij verstek ter dood veroordeeld wegens activisme, en verkreeg amnestie via de uitdovingswet van 1929.

³⁵⁴ Robert Hoozee, Monique Tahon-Vanroose & Sabine Bown-Taevernier, *Frits Van den Berghe*, Gent: Museum voor Schone Kunsten, 1983, p. 65.

3.5 Haro! (1919-1920)

*Camarades, aidez-nous à renverser la vieille bâtisse pourrie ! Aidez-nous à faire la révolution, à chassez les indésirables et les méchants. (...) Alors, d'un dernier et unanime coup de pioche, nous enfoncerons les portes qui cachaient le soleil ; nous ferons crouler à nos pieds et pour toujours le vieux monde moisi, décrépît, sans vie.*³⁵⁵

Albert Daenens zou dus gevlucht zijn naar Nederland, en dan via Duitsland, waar hij in januari 1919 de nasleep van de Spartacusopstand te Berlijn meemaakte, terug naar België zijn gekomen.³⁵⁶

Ontgoocheld kwam hij terug naar België en werd er uitgever van het antimilitaristische blad *Haro...*³⁵⁷

De Oktoberrevolutie in Rusland was gedurende enkele jaren een symbool voor revolutionairen van allerlei strekkingen, waardoor op een aantal plaatsen, zoals te Berlijn, revoltes uitbraken. Het was pas vanaf begin jaren twintig, met zowel het neerslaan van de Kronstadt-revolte als van Nestor Makhno's libertaire opstand in Oekraïne, dat de eerste berichten zullen opduiken in de anarchistische pers over de vervolging van anarchisten door de autoritaire staatscommunisten onder leiding van Lenin (1870-1924) en Trotski (1879-1940).³⁵⁸ Dit werd door anarchisten als het uiteindelijke gelijk

³⁵⁵ La Rédaction, 'HARO !', in *Haro!*, 2e série, n° 1, 5 Juillet 1919, p. 2.

³⁵⁶ Grote staking en gewapende opstand in Berlijn die bloedig werd neergeslagen, en waarbij de leiders Rosa Luxemburg (1871-1919) en Karl Liebknecht (1871-1919) vermoord werden door de knokploegen van de sociaal-democratische Gustav Noske (1868-1946), lid van de voorlopige regering.

³⁵⁷ Vanderleenen & Gheysens, 1998.

³⁵⁸ Rosa Luxemburg, e.a., *De Russische revolutie (1918). De Russische Revolutie en de Communistische Partij (1921)*, Jaap Kloosterman (red.), C. E. van Amerongen-van Straten (vert.), vol. 2, Archief, Baarn: Wereldvenster, 1979 ; Stepan M. Petritsjenko, *Kroonstad 1921. De 'derde' revolutie*, Jaap Kloosterman

>>>

van Bakoenin begrepen, namelijk dat de theoriën van Marx over de dictatuur van het proletariaat onvermijdelijk naar een echte dictatuur zouden leiden in plaats van naar het vooropgestelde ideaal van een vrije samenleving. Maar eerst was er dus de euforie over de arbeidersopstand, en de hoop op verdere verspreiding van deze revolutie.

De tweede reeks van *Haro!* (9 x 8 pagina's genummerd tot 72, en 3 x 8 pagina's met telkens paginering 1 tot 8), waarvan het eerste nummer in juli 1919 verschijnt, had dan ook een veel sterkere communistische of bolsjevistische inslag, maar was nog steeds antimilitaristisch met libertaire accenten. Het redactieadres was A. DAENENS, 4 rue Henri van Zuylen, Uccle (Bruxelles). De techniek van Daenens' tekeningen op het voorblad, steevast "dessin" genoemd, is onduidelijk.

Op grafisch vlak was het de interessantste reeks, niet enkel door de illustraties van Albert Daenens, F. E. en Charles Counhaye, maar vooral door de bijdragen van Jozef Cantré, Frans Masereel, Frits Van den Berghe en Paul Joostens. De bevriende pers kondigde deze heropstanding enthousiast aan.

Nous signalons la naissance — ou plutôt la résurrection — du sympathique journal libertaire « Haro », qui, sous la direction de notre confrère Daenens, entreprend vigoureusement le bon combat. Dans le premier numéro, nous avons lu avec un intérêt particulier un article sur « La Presse » et un autre sur « Le Proletariat ». D'intéressantes caricatures et des dessins marginaux animent le texte de la façon la plus heureuse.³⁵⁹

De keuze hier voor *L'Art libre* (1919-1922) als bron is niet willekeurig. Een studie over hoe kleinere tijdschriften te interpreteren, nam als voorbeeld dit tijdschrift. Op een min of meer gelijkaardige wijze kan ook *Haro!* bekeken worden.³⁶⁰ De kern van dit onderzoek ligt in het aanduiden van het netwerkcapitaal van een klein literair tijdschrift, als toegevoegd element bij het meestal meer voor de hand liggende sociale en symbolische kapitaal. Zowel de interne als externe, individuele als groepsrelaties worden meegenomen bij de studie. Hieruit kan men ook afleiden dat dezelfde Paul Colin (1895-1943), die de oprichter en drijvende kracht was achter *L'Art libre*, in een

<<<

(red.), Ineke Mertens (vert.), vol. 5, Archief, Bussum: Wereldvenster, 1982 ; Alexandre Skirda, *Les cosaques de la liberté. Nestor Makhno, le Cosaque de l'Anarchie et la guerre civile russe 1917-1921*, Paris: Jean-Claude Lattès, 1985 ; Voline, *The Unknown Revolution 1917-1921*, Montréal-New York: Black Rose Books, 1990.

³⁵⁹ 'Notes et nouvelles', in *L'art libre*, vol. 1, n° 10, 1 août 1919, p. 112.

³⁶⁰ Francis Mus, 'Comment interpreter une revue ? Quelques pistes de lecture', in *CONTEXTES [En ligne]*, n° 4 (octobre), 28 octobre 2008, <http://contextes.revues.org/index3833.html> (laatste bezoek: 18/02/2011).

totaal ander politiek netwerk opereerde bij het oprichten van het collaborerende magazine *Le Nouveau Journal* (1940-1944). Hij was ook gedurende een tijd beheerder van de Galerie Georges Giroux. In de jaren dertig raakte hij gefascineerd door het fascisme en nazisme om uiteindelijk in 1943 als collaborerend rexist geëxecuteerd te worden door een jonge verzetsstrijder. Hij leverde ook twee artikels aan *Haro!*, maar zorgde met zijn mentaliteit van facilitator, waarbij een tijdschrift dus niet enkel voor een bepaalde ideologie stond, maar ook de mogelijkheid werd gegeven aan de individuele auteurs om onder hun eigen verantwoordelijkheid te werken, dat schrijvers en illustratoren onafhankelijk konden publiceren. Beide tijdschriften refereerden naar elkaar, maar ook naar andere gelijkgezinde publicaties. Voor *Haro!* is de lijst veelzeggend (Tabel 5: Vermelding tijdschriften voor de tweede reeks (1919-1920) van *Haro!*, p. 114), met ditmaal een mix van communistische en anarchistische tijdschriften, ook nu weer aangevuld met literair-artistieke magazines.

Bij de randillustraties is er een zekere evolutie in deze tweede reeks van *Haro!* In het begin waren het nog Albert Daenens zelf (afb. 117: Albert Daenens, *Croquis*, tekening, 1919, p. 202 ; afb. 118: Albert Daenens, *Croquis*, tekening, 1919, p. 202 ; afb. 124: Albert Daenens, *Croquis*, tekening, 1919, p. 206 ; afb. 125: Albert Daenens, *Croquis*, tekening, 1919, p. 206) en F. E. (afb. 120: F. E., *Croquis*, tekening, 1919, p. 204 ; afb. 121: F. E., *Croquis*, tekening, 1919, p. 204), die ook al vóór de oorlog had meegewerkt, die voor de tekeningen in de marge zorgden. In het derde nummer verscheen er echter een grotere spotprent binnenin (afb. 123: Ch. Counhaye, *Debout les morts ! Schneider et Krupp vous remercient*, lino, 1919, p. 206), en deze kunstenaar, die hij heel waarschijnlijk via Casteels had leren kennen, leverde nog enkele randillustraties voor het vijfde nummer (afb. 128: Ch. Counhaye, *Croquis*, tekening, 1919, p. 209 ; afb. 129: Ch. Counhaye, *Croquis*, tekening, 1919, p. 209). Maar ook de contacten die hij had gelegd tijdens zijn verblijf in Nederland wierpen vruchten af, en dit niet alleen qua artistieke bijdragen zoals we verder zullen zien.

Een overzicht van de voorpagina-illustraties van Daenens toont dat hij nog steeds de scherpe kritiek gebruikt voor de wantoestanden in het land, met een voorkeur voor scènes die het militarisme en de gevolgen van de oorlog aanklagen. Stilis-³⁶¹tisch zullen ze later besproken worden.

1. afb. 116: Albert Daenens, *zonder titel (op pennnen gespietste machthebbers)*, lino, 1919, p. 201
2. afb. 119: Albert Daenens, *La voie triomphale*, lino, 1919, p. 203

³⁶¹ Zie hoofdstuk 3.9 Artistieke beoordeling, p. 131.

3. afb. 122: Albert Daenens, *Mourir pour la patrie, c'est le sort le plus beau (air connu)*, lino, 1919, p. 205
4. afb. 126: Albert Daenens, *La vérité : ils finiront par m'étouffer si je n'y mets le feu*, lino, 1919, p. 207
5. afb. 127: Albert Daenens, *Si je n'ai que cela à mettre dans ma soupe !...*, lino, 1919, p. 208
6. afb. 130: Albert Daenens, *Et ensuite ?*, lino, 1919, p. 210
7. afb. 133: Albert Daenens, *Souvenir*, lino, 1919, p. 212
8. afb. 138: Albert Daenens, *Les 14 points de Wilson ou les 36 chandelles de la vieille Europe*, lino, 1919, p. 214
9. afb. 141: Albert Daenens, *Assez !*, lino, 1919, p. 216
10. afb. 145: Albert Daenens, *Que serait-ce si je n'avais des ministres socialistes ?*, lino, 1920, p. 218
11. afb. 150: Albert Daenens, *Vainqueurs*, lino, 1920, p. 220
12. afb. 153: Albert Daenens, *Le règne de l'ordre, l'Ordre règne !...*, lino, 1920, p. 222

De belangrijkste auteurs voor de tweede reeks waren Théo Counet, die dikwijls signeerde als Tenuoc, de immer aanwezige Manuel Devaldès, Louis Fel, Nele, Claude Palos, Clément Pansaers, Charles Plisnier, Firmin Vercey, Vésa en Maurice Wullens.³⁶²

Over de schrijver-etser Théo Counet is niet veel informatie terug te vinden. Er zijn enkele brieven van Georges Eekhoud aan de schrijver André Baillon³⁶³ (1875-1932) en een reeks biografische artikels van Henri Kerels (1896-1956). Hij woonde ook in

³⁶² Over Louis Fel, Claude Palos en Firmin Vercey is er geen relevante informatie gevonden, behalve een briefkaart van deze laatste, over een afspraak met Daenens in de *Diable* om zijn artikel en een tekst van Kropotkin af te geven. AMVC-Letterenhuis, D 1175: Postkaart van Firmin Vercey aan Albert Daenens (31 mei 1920).

Vésa en Nele heb ik kunnen identificeren als Dr. Victor de Cnop en zijn toenmalige echtgenote de kunsthistorica Julianne Gabriels, vrienden van Cantré en Van den Berghe in het kunstenaarsdorp Blaricum. AMVC-Letterenhuis, D 1175: Brief van Frits Van den Berghe aan Albert Daenens (vermoedelijk september 1919).

³⁶³ Paul Aron, 'Portrait de l'artiste en chapeau mou et lavallière', in *Textyles*, n° 6 [Dossier André Baillon, le précurseur], novembre 1989, p. 7-19. In dit artikel wordt de intellectuele omgeving van de jonge André Baillon geschetst (« Je portais déjà le chapeau mou et la grande lavallière qui, en ce temps était l'insigne autant des écrivains que de l'anarchiste que je croyais être », p. 8), en wordt hij ook in verband gebracht met Emile Chapelier, de stichter van de libertaire kolonie *L'Expérience*.

Ukkel en was samen met War Van Overstraeten en Charles Plisnier mede-oprichter van de *Parti Communiste de Belgique* in 1921.³⁶⁴

Niet alleen van de jonge Fransch-schrijvende Belgische letterkundigen Pierre Broodcoorens, Theo Counet, Pierre Hamelryckx, de gebroeders Bourgeois, de schilders Flouquet, Magritte, Kurt Peiser, en anderen ging het initiatief uit. Ook de Vlamingen hadden er aan gehouden tot het wellukken van deze grootsche be-tooging bij te dragen en aan Georges Eekhoud de verzekering te geven dat de hartstochtelijke liefde die hij het Vlaamsche land en het Vlaamsche volk toe-draagt, wederkeerig is.³⁶⁵

Hieruit blijkt dat de steun aan Eekhoud de kiemen legde voor samenwerkingen waar ook Albert Daenens mee te maken zal hebben. Als voorbeeld hiervan was er de aanwezigheid van de gebroeders Bourgeois die later met hun tijdschrift *7 Arts* voorvechters van de abstracte kunst in België zullen worden. Tot hun kring zal ook Daenens een tijd behoren. De symboolfunctie van Eekhoud was dus volledig omgeslagen, want toen hij vóór de oorlog een officiële onderscheiding ontving werd hij nog in *En Marge* aangevallen door Abel Gerbaud.³⁶⁶

Manuel Devaldès (1875-1956) was een bekende individualistische anarchist en zeer productief medewerker van vele anarchistische tijdschriften. Hij was de oprichter in 1895 van *La Revue rouge*, dat Félix Fénéon, Zo d'Axa en Paul Verlaine als bijdraggers had, en van *L'Action d'Art* in 1912 met onder meer Gérard de Lacaze-Duthiers.³⁶⁷

³⁶⁴ Waterlot-Jottrand & Lefebvre (red.), 1995, p. 57.

³⁶⁵ Karel van de Woestijne, 'George Eekhoud's eerherstel', in *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, jg. 77, n° 88 (Avondblad B), 29 maart 1920, p. 2.

³⁶⁶ Gerbaud, 1913.

³⁶⁷ Devaldès, 1913 ; Manuel Devaldès, *Contes d'un Rebelle*, Maurice Wullens (red.), L'Idée Libre, Conflans-Sainte-Honorine: L'Idée libre, 1925 ; Manuel Devaldès, *Les Raisons de mon Insoumission*, Maurice Wullens (red.), vol. 122, L'Idée Libre, Conflans-Honorine: L'Idée libre, 1926 ; Manuel Devaldès, *Anthologie des écrivains réfractaires*, Maurice Wullens (red.), Revue Littéraire des Primaires "Les Humbles" [Douzième série - Cahier n° 8, 9 et 10], Paris: Les Humbles, 1927a ; Manuel Devaldès, *Des cris sous la meule. suivi de Fleurs de guerre*, Maurice Wullens (red.), Revue Littéraire des Primaires "Les Humbles" [Douzième série - Cahier n° 2 et 3], Paris: Éditions de la Brochure Mensuelle, 1927b ; Manuel Devaldès, *La Fin du Marquis d'Amersœur*, Lacaze-Duthiers Gérard de (red.), vol. IV, Bibliothèque de l'Artistocratie, Paris: Les Écrivains Indépendants, 1931 ; Manuel Devaldès, *Figures d'Angleterre*, Lacaze-Duthiers Gérard de (red.), vol. XVII, Bibliothèque de l'Artistocratie, Paris: Les Écrivains Indépendants, 1932 ; Manuel Devaldès, *Gérard de Lacaze-Duthiers et la bioesthétique*, Lacaze-Duthiers Gérard de (red.), vol. XLII, Bibliothèque de l'Artistocratie, Paris: Les Écrivains Indépendants, 1934 ; Manuel Devaldès, *Louis Moreau, peintre et graveur*, Paris: Bibliothèque de l'Artistocratie / F. Piton, 1935 ; Manuel Devaldès, Hem Day & Marc Larrale, *Un en-dehors : Manuel*

>>>

En réalité, je possède une chose, et une seule : ma vie. (...) La guerre contre les gens qui se dissimulent derrière l'abstraction Etat, cette guerre seule était *mon* affaire. C'est celle que j'ai menée. Et j'ai aujourd'hui le plaisir de vous faire remarquer que je suis sorti victorieux de *ma* guerre. Je n'ai aucun scrupule à le proclamer, puisque si chacun avait fait comme moi il n'y aurait pas eu guerre.³⁶⁸

Als principieel dienstweigeraar tijdens WO I, vluchtte hij naar Engeland, waar hij gedurende een tijdje gevangen zat wegens onwettig verblijf. Hij zal pas jaren later, als er geen vervolging meer inzat, naar Frankrijk terugkeren. De contacten met Daenens komen verder nog aan bod.

Charles Plisnier (1896-1952) was een Belgisch dichter, romanschrijver en auteur van essays en novellen. Hij behoorde tot de kleine groep oprichters van de *Parti Communiste de Belgique*, en werd net zoals Van Overstraeten uit de partij gezet in 1928 wegens trotskistische neigingen. Hij converteerde later naar christendom en was een overtuigd wallingant. Hij kan beschouwd worden als drijvende kracht achter het opstarten van de tweede reeks van *Haro!*, en publiceerde in de eerste vijf nummers, waaronder volgend vooruitziend inzicht:

Le 28 juin 1919 [Verdrag van Versailles, EB] fut une grande date. Elle signifie que la dernière guerre est finie en attendant la suivante. Les esclaves, — ceux qui restent, — ayant fini de défendre les richesses de leurs maîtres, sont donc disponibles pour leur en créer d'autres.³⁶⁹

In dezelfde anti-oorlogssfeer bevond zich de Noord-Franse schrijver Maurice Wullens. Hij was samen met enkele medeleerlingen van de normaalschool van Douai de oprichter van *Les Humbles. Revue littéraire des Primaires* in 1913 dat voornamelijk libertaire en pacifistische schrijvers publiceerde, zoals Han Ryner, Manuel Devaldès, Henri Guilbeaux, Romain Rolland en de Duitse schrijver en bewonderaar van Verhaeren, Stefan Zweig. Voor een aantal van deze uitgaven verzorgde Albert Daenens in de jaren twintig de illustraties. Wullens, zelf schrijver, geraakte tijdens WO I verminkt en was een overtuigd pacifist, maar ook verdediger van de Russische revolutie, tot aan de verbanning van Trotski in 1929.

<<<

Devaldès - 1875-1956, vol. 7-8, *Les Cahiers de « Pensée et Action »*, Bruxelles - Paris: Pensée et Action, 1957.

³⁶⁸ Devaldès, *Les Raisons de mon Insoumission*, 1926, p. 5.

³⁶⁹ Charles Plisnier, 'Une guerre', in *Haro!*, 2e série, n° 2, 20 juillet 1919, p. 10-11.

Een aparte figuur binnen deze groep was Clément Pansaers. Pansaers werd eerder al als (pre-)dadaïst omschreven, maar hij had ook reeds een meer expressionistische periode doorgemaakt. En de problemen die hij met de Belgische overheid had na de Eerste Wereldoorlog wegens zijn tijdschrift *Résurrection*, waren niet zo verschillend van wat Daenens had meegemaakt.

Ci-joint, je vous envoie, pour Haro ! un extrait (n° 9) de mon Apologie de la Paresse. Je voudrais bien vous proposer de donner en guise de feuilleton un Conte, mais je crains que vous envisagez [sic] plutôt des articles.³⁷⁰

Een samenwerking was dus mogelijk, maar zoals Pansaers juist veronderstelde was er de voorkeur voor artikels, en juist op dat moment werd *Haro!* door financiële moeilijkheden gedurende enkele maanden niet uitgegeven. In mei 1920, in het tiende nummer van *Haro!*, verscheen dan het uittreksel uit de tekst die hij reeds in 1917 had geschreven.³⁷¹ In het volgende nummer zat een aankondiging van zijn baanbrekend boek *Le Pan-Pan au cul du Nu Nègre*.³⁷² In de zomer van 1920 stuurde Pansaers, blijkbaar zwaar overwerkt, nog een aantal brieven, met een steeds onduidelijker wordend schrift. Daarin bijvoorbeeld de vraag om mekaar nog eens te ontmoeten in café Majestic aan de Naamse Poort, het enige café in Brussel dat Pansaers zou kennen.³⁷³

Het eerste Belgische tijdschrift waaraan Masereel na de oorlog meewerkt is *Haro*, in 1913 door de Brusselaar Albert Daenens opgericht als 'journal d'action d'art défendant l'art moderne', en vanaf 1919 een radicaal anti-militaristisch blad. De linsneden waarmee Daenens de voorpagina's van *Haro* eigenhandig illustreert, zijn onmiskenbaar beïnvloed door Masereels tekeningen in *La Feuille*.³⁷⁴

In de uitgebreide biografie van Masereel wordt de slechte kwaliteit van het gebruikte papier aangehaald.

³⁷⁰ AMVC-Letterenhuis, D 1175: Brief van Clément Pansaers aan Albert Daenens (5 december 1919). Pansaers woonde toen eveneens in Ukkel.

³⁷¹ Clément Pansaers, 'L'Apologie de la Paresse', in *Haro!*, 2e série, n° 10, 1 mai 1920a, p. 6-7.

³⁷² Pansaers, *Le Pan-Pan au Cul du Nu Nègre*, 1920b.

³⁷³ AMVC-Letterenhuis, D 1175: Brief van Clément Pansaers aan Albert Daenens (18 september 1920).

³⁷⁴ van Parys, 1995, p. 142.

Van Masereel zelf verschijnen in *Haro* alleen een paar onooglijke schetsjes (oktober en november 1919), die vanwege de slechte papierkwaliteit nauwelijks van echte inktvlekken te onderscheiden zijn.³⁷⁵

We laten het voor de rekening van de auteur om deze bewoordingen te gebruiken. Maurice Casteels gebruikte één van deze afbeelding in zijn essay *Esthétique*. In een niet-gedateerde brief van Masereel aan Daenens, die echter kan geplaatst worden in september 1919, vermeldde Masereel dat hij *Haro!* had ontvangen. De inhoud van het antwoord op 10 oktober 1919 aan Masereel en aan Le Maguet³⁷⁶ (1888-1979) stond netjes genoteerd op deze brief. En er was de publicatie van twee tekeningen van Masereel (afb. 136: Frans Masereel, *Croquis*, tekening, 1919, p. 213 ; afb. 137: Frans Masereel, *Croquis*, tekening, 1919, p. 213) in het oktobernummer. Hoe Daenens aan het adres van Masereel in Genève kwam leren we uit een brief van Frits Van den Berghe.

Als 't kan stuur in m. naam Haro op naar Frans Masereel, Route des Acacias 43bis, Genève, Zwitserland. Een Gentsch artiest van groote beteekenis, revolutionnair, dienstweigeraar, enz. enz. Teekenaar van "La Feuille" van Romain Rolland. Vraag la Feuille in de plaats.³⁷⁷

Masereel beantwoordde de vraag naar illustraties positief.³⁷⁸

Je reçois en effet Haro depuis quelque temps et cela m'est très agréable d'entendre une telle voix venir de mon pays car je croyais que dans mon pays il n'y avait plus que de sourds muets. (...) Je ne sais si [vous] voulez des dessins pour la première page ou des croquis pour les marges. Vous en trouverez en tout cas ci joint quelque[s] uns qui pourront vous servir j'espère.³⁷⁹

³⁷⁵ ibid. De prent "Debout les morts!..." waarnaar van Parys verwijst als een typisch masereliaanse uitval tegen de grootste Franse en Duits wapenfabrikanten is niet van Daenens maar van Charles Counhaye.

³⁷⁶ Jean Salives, alias Claude Le Maguet, was een Franse anarchist, opgeleid als typograaf in het liber-taire weeshuis van Paul Robin, en gaf samen met Masereel het anti-militaristische tijdschrift *Tablettes* uit in Genève tijdens WO I. Ook na de oorlog werkte hij nog samen met Masereel bij *La Feuille*, en hij schreef onder andere voor *Les Humbles* van Maurice Wullens.

³⁷⁷ AMVC-Letterenhuis, D 1175: Brief van Frits Van den Berghe aan Albert Daenens (ongedateerd).

³⁷⁸ Frans Masereel, *Bilder gegen den Krieg*, Theo Pinkus & Bernard Antenen (red.), Frankfurt am Main: Zweitausendeins, 1981. Volgens de auteur heeft Masereel in de periode 1916-1922 minstens 1571 tekeneingen en houtsneden gemaakt, maar nergens wordt er gesproken van deze drie illustraties voor *Haro!*

³⁷⁹ AMVC-Letterenhuis, D 1175: Brief van Frans Masereel aan Albert Daenens (ongedateerd).

Buiten de reeds twee vermelde illustraties verschenen van Masereel nog tekeningen in het nummer 9 van 5 november 1919 (afb. 142: Frans Masereel, *Croquis*, tekening, 1919, p. 217) en het nummer 10 van 1 mei 1920 (afb. 146: Frans Masereel, *Croquis*, tekening, 1919, p. 219). Het interval van publicatie betekende, zoals reeds aangehaald, dat *Haro!* gedurende enkele maanden niet verscheen en het is weer *L'Art libre* dat wist te vermelden dat het tijdschrift haar verschijnen hernam:

Haro (Bruxelles) a repris sa publication sous la direction de notre excellent confrère A. Daenens. Bon numéro, au sommaire duquel figure notre ami Maurice Wullens.³⁸⁰

Haro! schreef zelf dat onoverkomelijke materiële moeilijkheden de oorzaak waren van het niet verschijnen maar dat dank zij de toewijding van de vrienden deze weer tijdelijk uit de weg waren geruimd.

Nous reprenons le combat. (...) Notre programme reste ce qu'il était : le plus large internationalisme, la lutte incessante contre toutes les forces mauvaises de la société bourgeoise.³⁸¹

Een volgende en toch wel onverwachte kunstenaar in *Haro!* was Paul Joostens, met één illustratie (afb. 144: Paul Joostens, *Croquis*, tekening, 1919, p. 217) in het negende nummer, 5 november 1919, van de tweede reeks van *Haro!*. De plaatsing van de randtekening, naast het einde van een hoofdstuk uit de reeks van Vésa, en het begin van een tekst van Tenuoc, geeft geen uitsluitsel over waar deze juist zou bijhoren, maar gezien het om een gestileerde vrouwenfiguur gaat, en dus met beide teksten niet echt in verband kan worden gebracht, zou de plaatsing eerder willekeurig kunnen zijn.³⁸²

Ik heb de oproep in het laatste nummer van *Haro* gelezen. Hierbij mijn eerste bijdrage 9 tekeningen en 1 foto. Gelieve mij de originelen na gebruik terug te bezorgen. Mijn mappe is verschenen ! U kunt de clichés voor uw blad overnemen. (...) Hoe stelt ge 't ? (...) Draag zorg voor de tekeningen, de foto kunt u behouden.³⁸³

³⁸⁰ 'Revue du mois', in *L'art libre*, vol. 2, n° 10, juin 1920, p. 128.

³⁸¹ La Rédaction, 'HARO !', in *Haro!*, 2e série, n° 10, 1 Mai 1920, p. 2.

³⁸² Tenuoc, 'Psychologie de la Révolution Russe', in *Haro!*, 2e série, n° 9, 5 novembre 1919, p. 70-71.

³⁸³ AMVC-Letterenhuis, D 1175: Brief van Paul Joostens aan Albert Daenens (niet gedateerd, waarschijnlijk zomer van 1919). Voor de onderzoekers van Paul Joostens is er hier een verwijzing naar een gepubliceerde map, waarvan ik de oorsprong niet heb kunnen terugvinden. Volgens de brief moest Daenens contact opnemen met een (Eugène ?) De Bock in verband met de voorwaarden.

Er zijn nog enkele brieven uit 1919, eerst in het Frans, daarna in het Nederlands, van Joostens, waaruit blijkt dat aan een eventuele uitgebreidere samenwerking werd gedacht. Maar de moeilijkheden van *Haro!* hebben dit initiatief verminderd. Ondertussen was Joostens in Parijs heel waarschijnlijk in contact gekomen met Dada, en ging zijn leven een veel meer individualistische kant op.

Waarde Daenens. Gelieve mij de linoleum en 9 teekeningen zoo spoedig mogelijk terug te bezorgen (vóór 1 jan.). Het spijt me zeer [dat, EB] het blad niet meer verschijnt en aldus onze plannen voor kunstuutgaven mislukken. Een woordje antwoord aub, ik was deze maand te Parijs.³⁸⁴

Joostens was bevriend met andere Antwerpse kunstenaars, zoals de broers Floris en Oscar Jespers, die volgens hem ook geïnteresseerd waren in wat *Haro!* deed.³⁸⁵ Maar vooral de relatie met Paul van Ostayen, onvermijdbaar in het toenmalige Antwerpen, was belangrijk voor zijn vroegere carrière. Voor de band tussen deze Antwerpse kunstenaars en Albert Daenens zorgde vooral Jozef Cantré.

Komt dadelijk hier / dringend nodig voor beginlessen.

Dit telegram werd op 5 mei 1919 door Jozef Cantré verzonden naar Albert Daenens, Hotel Rotterdam. Uit de contacten die Daenens had opgebouwd met de Vlaamse, al dan niet vrijwillige, bannelingen in Nederland zal het Jozef Cantré zijn die de meest productieve leverancier van illustraties was voor de tweede reeks van *Haro!*, buiten Daenens zelf. De reden is een publicatie in feuilletonvorm van *Pages de vie et de mort*, een tekst van Vésa, die we uit een ongepubliceerde brief³⁸⁶ van Frits Van den Berghe als de dokter Victor de Cnop hebben geïdentificeerd.³⁸⁷

L'auteur de ces pages a cru de son devoir de les écrire. Elles ont trait à la guerre, au bombardement de la ville d'Anvers. (...) Pendant trois jours, des enfants, des

³⁸⁴ AMVC-Letterenhuis, D 1175: Brief van Paul Joostens aan Albert Daenens (17 december 1919).

³⁸⁵ AMVC-Letterenhuis, D 1175: Brief van Paul Joostens aan Albert Daenens (21 november 1919 en een ongedateerde brief).

³⁸⁶ Zie voetnoot 362, p. 103.

³⁸⁷ Vésa, 'Pages de vie et de mort', in *Haro!*, 2e série, n° 6, 20 septembre 1919a, p. 44-45 ; Vésa, 'Pages de vie et de mort (II, III)', in *Haro!*, 2e série, n° 7, 5 octobre 1919b, p. 51-53 ; Vésa, 'Pages de vie et de mort (IV)', in *Haro!*, 2e série, n° 8, 20 octobre 1919c, p. 60-61 ; Vésa, 'Pages de vie et de mort (V)', in *Haro!*, 2e série, n° 9, 5 novembre 1919d, p. 69-70 ; Vésa, 'Pages de vie et de mort (VI)', in *Haro!*, 2e série, n° 10, 1 mai 1920c, p. 4-5.

femmes, des hommes malades, moribonds, pauvres prolétaires, ont vu s'ajouter à leur souffrance, une torture nouvelle et raffinée.³⁸⁸

Door het onverwachte einde van *Haro!* in juni 1920 werd de publicatie van deze tekst nooit afgerond. Jozef Cantré zorgde steeds voor bijpassende illustraties (afb. 131: Jozef Cantré, *Croquis*, tekening, 1919, p. 211 ; afb. 132: Jozef Cantré, *Croquis*, tekening, 1919, p. 211 ; afb. 134: Jozef Cantré, *Croquis*, tekening, 1919, p. 213 ; afb. 135: Jozef Cantré, *Croquis*, tekening, 1919, p. 213 ; afb. 139: Jozef Cantré, *Croquis*, tekening, 1919, p. 215 ; afb. 143: Jozef Cantré, *Croquis*, tekening, 1919, p. 217 ; afb. 147: Jozef Cantré, *Croquis*, tekening, 1919, p. 219 ; afb. 151: Jozef Cantré, *Croquis*, tekening, 1919, p. 221 ; afb. 154: Jozef Cantré, *Croquis*, tekening, 1919, p. 223). De twee laatst verschenen afleveringen dragen, waarschijnlijk door een drukfout, de titel *Page de vie et de mort*.³⁸⁹ Even was er sprake van een aparte uitgave, ook in het Nederlands, maar daar is verder nooit iets over vernomen.³⁹⁰ Cantré stuurde enkele afleveringen van *Haro!* naar zijn vriend van Ostaijen, die antwoordde met een lange kritische brief, waarin tevens zijn esthetische theorieën werden uiteengezet. Maar eerst was er het afkeuren van wat Daenens maakte qua illustraties.

Ik dank je hartelik voor de nummers van Haro. Dit tijdschrift heeft wel een mooie allure, spijs de verschrikkelijke zaken van Daenens. Het papier is mooi, ook de druk en blad-compositie - in 't algemeen. Zo iets zouden we in 't vlaams moeten kunnen uitgeven, met dezelfde politieke tendens, maar estheties meer verzorgd (b.v. zonder die idiote gedichten en tekeningen).³⁹¹

Daarna ging van Ostaijen verder met het bespreken van de tekeningen van Cantré, waarbij hij ook hier de kritiek niet spaarde, maar niet afbrekend was.

Mij hindert dat ik na enkele tijd Pietje de Dood herken en dan is het organische leven van het ding dood. Deze vorm herkennen heet hem doden. De vlakken staan mooi tegenover elkaar, plots ziet men hun naturalistische samenhang en hoe men

³⁸⁸ Vésa, 'Pages de vie et de mort', 1919a, p. 44.

³⁸⁹ Vésa, 'Page de vie et de mort', in *Haro!*, 2e série, n° 12, 20 juni 1920a, p. 6 ; Vésa, 'Page de vie et de mort (VII)', in *Haro!*, 2e série, n° 11, 20 mai 1920b, p. 3-4.

³⁹⁰ AMVC-Letterenhuis, D 1175: Brief van Jozef Cantré aan Albert Daenens (19 september 1919).

³⁹¹ Gerrit Borghers, *Paul van Ostaijen. Een documentatie*, 2de druk, 2 vols., Amsterdam: Bert Bakker, 1996, p. 263.

zich ook inspent de dingen louter tekenkunstig aldus niet in deze samenhang te zien, het lukt niet meer.³⁹²

Frits Van den Berghe was niet enkel op illustratief vlak belangrijk voor *Haro!*.³⁹³ Op de vraag van Daenens naar medewerking aan het tijdschrift kwam een snel en enthousiast antwoord uit Nederland. Daenens kende Van den Berghe al. Hij werd namelijk door Van den Berghe tijdens de oorlogsperiode gevraagd om een plakbrief op litho te zetten. Dat Albert Daenens dit kon, werd al duidelijk bij de briefwisseling met Jan Matthijs Brans.³⁹⁴ Van september 1917 tot waarschijnlijk november 1918 werkte Van den Berghe op het activistische *Vlaamse Ministerie voor Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen* en woonde op verschillende plaatsen in Brussel. In januari 1919, twee maanden na de wapenstiltand vluchtte hij met Daenens, en diens vals paspoort, naar Nederland.³⁹⁵ In augustus van datzelfde jaar, Daenens was terug in België en begon met de nieuwe reeks van *Haro!*, werd Van den Berghe in Nederland gecontacteerd met de vraag naar medewerking aan zijn tijdschrift.

Alles goed ontvangen. Hebben onmiddellijk comiteit gesticht ter medewerking "Haro". Over eenige dagen ontvangt ge artikels v. zeer uiteenlopende aard. Ook teekeningen v. rand illustraties.³⁹⁶

De artikels handelden over prostitutie en de behandeling er van op sociologisch en medisch gebied, met illustraties, en er was de reeds vermelde reeks *Pages de vie et de mort*.

³⁹² *ibid.*, p. 263-264.

³⁹³ Paul-Gustave Van Hecke, *Frits van den Berghe*, Monographieën over Belgische kunst, vol. 9 (2de reeks), Antwerpen: De Sikkel (Ministerie van Openbaar Onderwijs), 1948 ; Em. Langui, *Origines et aboutissements de l'Expressionnisme en Belgique*, Bruxelles: Editions de la Connaissance, 1952 ; Charles Bernard & André De Ridder, *Frits Van den Berghe*, Bruxelles: Editions de la Connaissance, 1957 ; Em. Langui, *Frits van den Berghe*, vol. 165, Amsterdam: Stedelijk Museum, 1957 ; Hoozee, Tahon-Vanroose & Bown-Taevernier, 1983 ; Frits van den Berghe & Richard Minne, *Stripverhalen 1931-1935*, Monografieën over moderne kunst, Brussel: Gemeentekrediet / Snoeck-Ducaju & Zoon, 1996 ; Piet Boyens, Gilles Marquenie & Willy Van den Bussche, *Retrospectieve Frits Van den Berghe 1883-1939*, Oostende: PMMK Museum voor Moderne Kunst, 1999.

³⁹⁴ AMVC-Letterenhuis, D 1175: Brief van Frits Van den Berghe aan Albert Daenens (ongedateerd, briefpapier van de Volksschouwburg Folies-Bergère in Brussel).

³⁹⁵ Hoozee, Tahon-Vanroose & Bown-Taevernier, 1983, p. 65 ; Boyens, Marquenie & Van den Bussche, 1999, p. 20.

³⁹⁶ AMVC-Letterenhuis, D 1175: Kaart van Frits Van den Berghe aan Albert Daenens (poststempel: 24 VIII 1919).

Alles agressief en Poleemiserend, ook nog scherp Ironisch stukje met illustraties.³⁹⁷

Het was in een volgende brief dat Van den Berghe meegaf wie er achter de namen *Nele*, Mevrouw Dr. de Cnop, en *Vésa*, Dr. de Cnop zelf, schuilde. Hij bracht ook nieuwe ideeën aan, bijvoorbeeld drukken op gekleurd papier en vermeldde hun eigen afdeling van *Clarté*, los van de Nederlandse sectie geleid door Frederik van Eeden, om de internationalistische en anti-militaristische ideeën die zij reeds tijdens de oorlog hadden, te verspreiden.

Dat ware nogal iets, he ! Ziet gij, de activisten hunne zaak verdedigd door de franse intellectueelen !³⁹⁸

Ook een oudere bekende naam dook op in deze briefwisseling. In een brief uit waarschijnlijk de herfst van 1919 informeerde Van den Berghe naar Paul Ruscart, met de vraag of deze betrouwbaar is.³⁹⁹

In een omslag met een onduidelijke poststempel (mei 1920 ?) zitten 8 kleine clichés van lino'sneden van Van den Berghe. Geen er van werd gepubliceerd in *Haro!*. De eerste illustratie die Van den Berghe in *Haro!* zette was in het nummer van 20 oktober 1919 (afb. 140: Frits Van den Berghe, *Prostituee*, lino, 1919, p. 215). Net als de andere illustraties (afb. 149: Frits Van den Berghe, *Prostituee*, lino, 1919, p. 219 ; afb. 152: Frits Van den Berghe, *Prostituee*, lino, 1919, p. 221) in mei 1920 hoorden ze bij de artikelenreeks van Nele over prostitutie en sociale hygiëne. Over het verdere verloop van de contacten tussen Frits Van den Berghe en Albert Daenens is er enkel nog de briefwisseling over de grote tentoonstelling in Zwitserland waar Daenens mee de organisator van was.

In de biografieën van Maurice Casteels wordt vermeld dat deze na de bevrijding deel uitmaakte van een anarchistische groep samen met de schrijver-etser Théo Counet, de schilder Maurice Langaskens (1884-1946) en de dichters Frédéric Denis (1892-1952) en Pierre Hamelryckx.⁴⁰⁰ Hun trefpunt was het reeds vermelde en beruchte *Le*

³⁹⁷ AMVC-Letterenhuis, D 1175: Kaart van Frits Van den Berghe aan Albert Daenens (poststempel: 24 VIII 1919).

³⁹⁸ AMVC-Letterenhuis, D 1175: Kaart van Frits Van den Berghe aan Albert Daenens (ongedateerd, maar na kaart van 24 augustus 1919).

³⁹⁹ AMVC-Letterenhuis, D 1175: Kaart van Frits Van den Berghe aan Albert Daenens (ongedateerd, waarschijnlijk herfst 1919).

⁴⁰⁰ Devillez, 1999 ; Marneffe, 2007, p. 160-162.

Diable au corps in de Koolstraat in centrum Brussel.⁴⁰¹ Daenens, in Ukkel wonende, ging er blijkbaar ook nog steeds heen en uiteindelijk zag daardoor ook de tweede reeks van *Haro!* het licht. Maurice Casteels, als we er van uitgaan dat hij achter de initialen M. C. schuilt, duikt echter slechts op als medewerker bij het laatste nummer van 20 juni 1920. Van de relatie tussen Daenens en Maurice Langaskens is er tot nu geen spoor ontdekt.

Nog één werk, gemaakt na het stopzetten van *Haro!*, dient hier vermeld te worden, omdat het de blijvende contacten vertoont van Albert Daenens met de Vlaams activistische middens na de oorlog. Dit is minder paradoxaal dan men zou denken, juist door de combinatie van vlaamsvoelendheid met een “nooit meer oorlog”-instelling.⁴⁰² Hij maakte voor het tijdschrift *Opstanding, Orgaan der Vlaamsche Clarté-groepen*, een spotprent (afb. 155: Albert Daenens, *Bij den dood van Herman van den Reeck*, lino, 1920, p. 223) voor de voorpagina van het augustusnummer, gewijd aan Herman Van den Reeck (1901-1920) die door de politie werd doodgeschoten tijdens een Guldensporenviering die uitliep op een betoging voor Vlaamse eisen.

Een goede samenwerking tussen de Fronters, de communisten, de anarchisten en de minderheidssocialisten werd onontbeerlijk geacht om middels de Vlaamse ontvoogdingsstrijd het Belgisch unitarisme als steunpilaar van het verguisde kapitalisme te ondergraven.⁴⁰³

Dit waren ook de ideeën van Albert Daenens, waarbij bijvoorbeeld de aansluiting bij of sympathiseren met de Clarté-groepen volstrekt logisch was. Voor een groot deel kunnen de keuzes die hij tijdens zijn leven maakte hierdoor verklaard worden. Daenens was zowel revolutionair als pacifist, zowel internationalist als flamingant.

⁴⁰¹ Renieu, ‘Le Diable-au-Corps’, 1928a.

⁴⁰² Mieke Sertyn, ‘Avondlandstemming bij de jonge avant-garde in Vlaanderen na 1918 : inspiratiebron voor purito-flaminganten en marginale wereldverbeteraars.’, in *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 5, n° 3-4, 1974, p. 547-583 ; Maurits Coppieters, *Noten onder het kalenderblad. Vrijdag 14 mei 1920 (Kruispunt, 111)*, vol. 1, Het jaar van de klapproos, 3 vols., Brugge: Kruispunt, 1987 ; Maurits Coppieters, *De Republiek van de Menselijkheid. 1920 (Kruispunt, 150)*, vol. 2, Het jaar van de klapproos, 3 vols., Brugge: Kruispunt, 1993a ; Maurits Coppieters, *Van De Profundis naar Opstanding. 1920 (Kruispunt, 151)*, vol. 3, Het jaar van de klapproos, 3 vols., Brugge: Kruispunt, 1993b ; Guy Leemans, ‘Herman Van den Reeck (1901-1920) en de anti-burgerlijke strekking in de Vlaamse Beweging na de Eerste Wereldoorlog’, in *Wetenschappelijke Tijdingen*, LIV, n° 2, 1995, p. 91-106.

⁴⁰³ Leemans, 1995, p. 95.

Naam tijdschrift	Harol (tweede reeks), n° 1	Harol (tweede reeks), n° 2	Harol (tweede reeks), n° 3	Harol (tweede reeks), n° 4	Harol (tweede reeks), n° 5	Harol (tweede reeks), n° 6	Harol (tweede reeks), n° 7	Harol (tweede reeks), n° 8	Harol (tweede reeks), n° 9	Harol (tweede reeks), n° 10	Harol (tweede reeks), n° 11	Harol (tweede reeks), n° 12
L'Exploité	X	X						X				
L'Art libre		X	X	X				X				
Etudes Littéraires			X	X				X				
Le Communiste			X	X				X				
De Communist				X				X				
Kadimah			X	X								
La Pensée			X	X				X				
Hélianthe			X	X								
Le Monde renversé			X	X								
La Drogue			X	X								
L'Idée libre			X	X				X				
Le Libertaire			X									
Les Pionniers de Normandie			X	X								
Le Néo-Malthusien			X	X								
La Mêlée			X	X				X				
Lumière				X				X				
Au Volant				X								
Notre Voix				X			X	X				
De Stijl				X				X				
Education - Recréation				X								
La Veilleuse				X								
La Bataille				X								
De Internationale							X	X				
Staatsgevaarlik							X	X				
L'Action d'Art							X					
La Montée							X	X				
Le Libertaire								X				
La Vie Ouvrière								X				
Le Progrès civique								X				
Les Humbles								X				
La Vague								X				
The Word								X				

Tabel 5: Vermelding tijdschriften voor de tweede reeks (1919-1920) van Harol
[gearceerd = geen melding van tijdschriften] [voor n° 5 ontbreekt momenteel de nodige informatie]

	<i>Haro! (eerste reeks)</i> 1913-1914	<i>Haro! (tweede reeks)</i> 1919-1920	<i>Haro! (derde reeks)</i> 1927-1928
Un ami de la famille		II.04, II.05	
Marsile Armigny	I.01, I.03		
Babylas (= Michel de Ghelderode of Paul Joostens)			III.01, III.02, III.03, III.04, III.05
Basoche		II.09	
M. C. (= Maurice Casteels ?)		II.12	
T. C. (= Théo Counet)		II.06	
War Campine (= War Van Overstraeten)	I.03, I.05, I.06-07		
A. Carme belge		II.08	
Maurice Casteels	I.01, I.02, I.03, I.04, I.05, I.06-07	II.12 (M. C. ?)	
Fanny Clar	I.06-07		
Paul Colin		II.03, II.09	
Ph. Costenoble (= Michel de Ghelderode)			II.02
Théo Counet (= Tenuoc)		II.01, II.02	
Albert Daenens	I.01		
Michel Della Torre	I.04		
Frédéric Denis		II.02	
Manuel Devaldès	I.03, I.05, I.06-07	II.11, II.12	III.05
Omer Douille			III.04
J. Eggerickx	I.04, I.06-07		
Ernestan			III.02, III.03
L. F. (= Louis Fel ?)		II.07	
Louis Fel		II.01, II.02, II.03, II.04	
Le Fossoyeur (= A. Daenens)	I.02	II.03	
Jules Gallis		II.08	
Guido Gezelle	I.04		
Pierre Hamelryckx		II.06, II.08	
Hannotiau		II.09	
G. Hardy	I.04, I.05		
Haro!		II.06	III.01
Hiram			III.02, III.05
Pierre Izière			III.02, III.03, III.04
Koloman Kohl		II.04, II.11, II.12	
Elie Koubovitzki		II.10	

Jean-Paul Laurent		II.10	
Paul Lombard	I.04		
Stephen Mac Say	I.04		
Nele		II.08, II.10, II.11, II.12	
G. Noroît			III.03, III.05
Claude Palos		II.05, II.06, II.07, II.09, II.11, II.12	
Clément Pansaers		II.10, II.11	
Charles Plisnier		II.01, II.02, II.03, II.04, II.05	
E. Poales			III.01
George Ramen			III.02
Jules Raucourt			III.04
Gabriel Reuillard	I.06-07		
Rhillon	I.05, I.06-07		
K. Rodens			III.02
La Petite Rosse	I.01		
René Schmickrath	I.01		
Tenouc (= Théo Counet)		II.01, II.02, II.03, II.04, II.05, II.06, II.07, II.08, II.09	
Paul Van Hamme		II.11	
Firmin Vercey		II.02, II.03, II.04, II.05, II.07, II.09, II.11, II.12	
Vésa		II.06, II.07, II.08, II.09, II.10, II.11, II.12	
Maurice Wullens		II.08, II.10	
Mil Zankin (= Gabriel Figeys)			III.01, III.02, III.03, III.04, III.05

Tabel 6: Tekstuele bijdragers in de drie reeksen van *Haro!*
 [gearceerde achtergrond: auteur die aan meer dan één tijdschrift heeft meegewerkt]

3.6 Modernisme en abstractie

*Quoiqu'il s'attache à réaliser profondément la substance psychologique de l'œuvre qu'il commente graphiquement, la teneur littéraire ne l'enchaîne pas absolument.*⁴⁰⁴

Op 25 december 1919 stuurde Maurice Van Essche (1890-1964) een brief naar Daenens waarin hij zijn spijt betuigde over het vroegtijdig ophouden van *Haro!*, wat misschien een klein beetje voorbarig zou blijken te zijn, vermits *Haro!* nog een heropflakkerende met drie nummers van mei tot juni 1920. Van Essche zag dit echter meteen als een kans want hij ging zelf starten met een tijdschrift en rekende dus op de steun van Daenens.⁴⁰⁵

Nous osons tout de même trouver dans les circonstances présentes des raisons d'espérer, et nous avons décidé la création d'une nouvelle revue, comme vous l'apprendra la circulaire ci-jointe.⁴⁰⁶

Deze samenwerking ging niet door maar na het einde van de tweede reeks van *Haro!* vinden we Albert Daenens terug als medewerker aan de organisatie van de *Internationale tentoonstelling der avant-garde* in Genève van 23 december 1920 tot 25 januari 1921.⁴⁰⁷

⁴⁰⁴ Pierre Flouquet, 'Daenens', in *7 Arts. Journal Hebdomadaire d'Information et de Critique*, 5e saison, n° 9, 16 janvier 1926.

⁴⁰⁵ Marlier & Van Essche (red.), 1920.

⁴⁰⁶ AMVC-Letterenhuis, C 10: Brieven, 77827/53. Brief van Maurice Van Essche aan Albert Dhaenens [sic].

⁴⁰⁷ Elie Faure, *Exposition Internationale d'Art Moderne. Peinture, Sculpture, etc.*, Genève, 1920. Volgens de uitnodiging startte de tentoonstelling op 23 december, volgens de catalogus op 26 december 1920.

Uitvoerende leden: Marcel Bouraine, Président-Tresorier; Abel Gerbaud, Vice-Président; Albert Daenens, Correspondant; Frédéric Denis, Correspondant; Léon Dunand, Secrétaire; en Théo van Doesburg, Représentant et Correspondant de La Hollande.⁴⁰⁸

Hij contacteerde hierover Van Essche, want dit nieuwe tijdschrift, *Ça Ira* (1920-1923), vertegenwoordigde ondertussen het modernste en meest avant-garde gedeelte van de Belgische en internationale kunst.⁴⁰⁹

De organisatie van de tentoonstelling liep niet altijd even vlot en het is een onderzoek op zich waard om het hele kluwen van correspondentie te ontwarren over deze internationale manifestatie.⁴¹⁰ Deze catalogus stond vol fouten, vooral in de schrijfwijze van de kunstenaarsnamen, vermits er bijvoorbeeld een zekere Jean Picasso deelnam. Het meest flagrante voorbeeld was toch dat de titel van een bepaald werk van Daenens, *Pajol, marionette triste* (afb. 156: Albert Daenens, *Pajol, marionette triste*, houtsnede, 14/29, 1920, p. 224), blijktbaar een kunstenaar was geworden.

Daenens / 24. Lino's.

Pajol / 82. Marionette triste.⁴¹¹

Het belang van deze tentoonstelling lag in de aanwezigheid van een aantal toen al gekende of later bekend geworden kunstenaars, zoals — en dit is zeker niet de volledige lijst — Archipenko, Braque, Derain, Dufy, Gleizes, Léger, Luce, Matisse, Renoir, Utrillo, Balla, Boccioni, Modigliano, Ernst, Grosz, Klee, Kokoschka, Gontcharova, Lari-onow, Zadkine, Capek en Diego Rivera.

Enkele oude bekenden van Daenens, Frédéric Denis, Marcel Bouraine en Abel Gerbaud, maakten net zoals hijzelf deel uit van het organiserend comité, en Bouraine en Gerbaud stelden ook hun werken tentoon.

Voor België waren de deelnemers, inclusief drukfouten Jacques Bergmane (Bergmans), P. Bereoets (Bervoets), Felix de Boeck, G. Lebrun, Jan Cockx, Jef Couper, Albert Daenens, Ed. van Dooren, Ernest Eeckhonte (Van Eeckhoudt), Marthe Guillain,

⁴⁰⁸ Theo van Doesburg, 'Rondblik: Zwitserland. — Internationale tentoonstelling der avant-garde', in *De Stijl*, vol. 3, n° 12, Leiden: 1920, p. 103.

⁴⁰⁹ AMVC-Letterenhuis, C 10: 2 kaartjes van Albert Daenens aan Maurice Van Essche (77827/51-52)

⁴¹⁰ Vooral de briefwisseling met Theo van Doesburg kan tot basis dienen voor de Belgische-Nederlandse kant van het verhaal. Dit zal deel uitmaken van een nog te publiceren artikel over een belangrijke ontdekking in het archief van Daenens, namelijk een vrijwel onbekende tekst van Theo van Doesburg. Daarin zal ook uitgebreider ingegaan worden op de affaires rond deze tentoonstelling.

⁴¹¹ Faure, 1920, p. 24.

Moris Karel (dit zou Karel Maes moeten voorstellen), Charles Kwapil, René Magritte, Médard Mertens (Maertens), P. de Mets, Joris Minne, Franz van Montfort, I. van Oveneire, Pajol (werk van Daenens), Jozy (Jozef) Peeters, Frans Masereel, Lumière (périodiques et livres), Henri Puvrez, de Reymacker, P. Rottin, H. van Sraten (van Straten), Fr. van Tongerlo, Tour Donas (= ps. Van Marthe Donas), Prosper de Troyu (de Troyer), S. (Georges) Vantongerloo, Gustave van de Weersche (Van den Meersche) en Frank van Wyngaert.

Daenens was ondertussen helemaal mee met de vernieuwingen in de kunsten, zoals bleek uit zijn ingezonden werk *Pajol*. Gelijkaardige illustraties voor enkele boeken zouden een opstap naar bekendheid kunnen zijn geweest.

Une histoire obscure où brûle étrangement l'ardente sensualité flamande. Ouvrage orné de cinq remarquables lino's par Albert Daenens.⁴¹²

In 1921 maakte Daenens vijf originele lino's (afb. 158: Albert Daenens, *Banalités 1*, lino, 192, p. 225 ; afb. 159: Albert Daenens, *Possession I*, lino, 192, p. 225 ; afb. 160: Albert Daenens, *Banalités 2*, lino, 192, p. 225 ; afb. 161: Albert Daenens, *Banalités 4*, lino, 192, p. 226 ; afb. 162: Albert Daenens, *Banalités 5*, lino, 192, p. 226) voor de novelle *Banalités* (afb. 157: Maurice Casteels, *Banalités*, omslag, 1921, p. 225).⁴¹³ In hetzelfde jaar, en bij dezelfde uitgever, publiceerde Casteels nog een essay, twee jaar eerder geschreven net zoals *Banalités*, met daarin de herneming van een schets van Masereel uit *Haro!* (afb. 137: Frans Masereel, *Croquis*, tekening, 1919, p. 213) en een reproductie van de hoger vermelde originele lino (afb. 163: Albert Daenens, *Pajol*, cliché van lino, 1921, p. 226) van Daenens.⁴¹⁴ De relatie tussen Daenens en Casteels verliep niet altijd even goed en als deze laatste in 1924 een studie publiceerde in de *Mercure de Flandre* over linografie als revolutionaire kunstuiting in België werd de naam Albert Daenens niet eens vermeld, buiten een naamloze verwijzing "l'un d'eux". Maurice Wullens nam de verdediging van zijn vriend op.

Cet un d'eux est notre camarade Albert Daenens, l'illustrateur du *Kraskrem!*, d'Henri Guilbeaux (...). Mais revenons à Casteels. Pourquoi ne nomme-t-il pas Daenens ? Ne le connaît-il pas ? Disons donc! Ils dirigèrent ensemble la belle revue *Haro!* avant et après la guerre : Casteels s'occupant de la partie littéraire, Daenens du programme artistique. *Haro!* fut des premières, parmi les revues belges, à publier des lino's. Mieux que ça : Daenens illustra de cinq lino's gravés *Banalités* au re-

⁴¹² Paul Neuhuys, 'Notules: Banalités par Maurice Casteels', in *Ça Ira !*, 2, n° 13, 1921, p. 28.

⁴¹³ Maurice Casteels, *Banalités. Avec 5 lino's par Albert Daenens*, Bruxelles: Édition du Pot d'étain, 1921a.

⁴¹⁴ Maurice Casteels, *Esthétique*, Bruxelles: Édition du Pot d'étain, 1921b, p. 26-27.

cueil de prose de Casteels, et dans l'*Esthétique*, du même (ces deux plaquettes aux éditions du Pot d'Elain, à Bruxelles) le seul lino moderne (d'ailleurs fâcheusement rapetissé !) est d'Albert Daenens. Allons, encore une petite haine, une jalousie quelconque ! Que de mesquineries parmi ces littérateurs ! ⁴¹⁵

Andere teksten met al dan niet originele grafiek van Daenens verschenen in de reeks *Les Humbles*, *Revue Littéraire des Primaires*, die onder de redactie van diezelfde Maurice Wullens liep van 1914 tot 1936.⁴¹⁶ Voor *Kraskreml* van Henri Guilbeaux en *Luzia* van Fernand Ferré maakte Daenens nieuwe lino's. Bij *Kraskreml* (afb. 164, p. 226 tot afb. 172, p. 228) was het voornamelijk abstract werk, of toch abstraherend, terwijl voor *Luzia* (afb. 173, p. 235 tot afb. 179, p. 230), enkele jaren later, hij gestileerd figuratief heeft geïllustreerd.

Omtrent het in Den Haag gehouden internationale anti-militaristen-congres wordt nog gemeld, dat daarop, ondanks pas-weigering, toch aanwezig zijn geweest Adamas, Daenens en Lea Gérard uit België; Cordes uit Westfalen; Lucien Houssard uit Parijs; Rudolf Grossman (Pierre Ramus) uit Weenen en Björklund uit Stockholm. Behalve in openbare vergaderingen, is men in zes geheime conferenties, die voornamelijk des nachts gehouden werden, bijeengekomen.⁴¹⁷

Ondertussen engageerde Albert Daenens zich steeds actiever in de internationale antimilitaristische beweging, waardoor zijn werk verder verspreid geraakte. Het ging dan wel om de reeds bekende spotprenten die hij vakkundig creëerde, zijn abstract modernistische experimenten konden hier geen plaats vinden. In Nederland, waar zich de hoofdzetel bevond van het IAMB (International Anti-Militarist Bureau), ver-

⁴¹⁵ Maurice Wullens, 'Revue des revues', in *La Revue Anarchiste*, 3, n° 26, avril 1924.

⁴¹⁶ Henri Barbusse, e.a., *A propos de la Révolution qui vient*, Maurice Wullens (red.), *Revue Littéraire des Primaires* "Les Humbles" [Sixième série - Cahier n° 7-8], Paris: Les Humbles, 1921 ; Henri Guilbeaux, *Kraskreml et Autres Poèmes*, Maurice Wullens (red.), *Revue Littéraire des Primaires* "Les Humbles" [Septième série - Cahier n° 4], Paris: Les Humbles, 1922 ; Fernand Ferré, *Luzia. Nouvelle, illustrée de sept lino's gravés par Albert Daenens*, Maurice Wullens (red.), *Revue Littéraire des Primaires* "Les Humbles" [Onzième série - Cahier n° 12], Paris: Éditions de la Brochure Mensuelle, 1926 ; Devaldès, *Anthologie des écrivains réfractaires*, 1927a ; Magdeleine Millet & Marcel Millet, *Famille... : proses*, Maurice Wullens (red.), *Revue Littéraire des Primaires* "Les Humbles" [Treizième série - Cahier n° 12], Paris: Les Humbles, 1928 ; Albert Daenens, e.a., *In Memoriam*, Maurice Wullens (red.), *Revue Littéraire des Primaires* "Les Humbles" [Quatorzième série - Cahier n° 6], Paris: Les Humbles, 1929 ; André Breton, e.a., *Dossier des fusilleurs. Après le 30 Juin de Staline. Illustrations d'Albert Daenens et de Vladi*, Maurice Wullens (red.), *Revue Littéraire des Primaires* "Les Humbles" [Vingt-et-unième série - Cahier n° 9 et 10], 2e éd., Paris: Les Humbles, 1936.

⁴¹⁷ 'Den Haag', in *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, jg. 78, n° 97, Zaterdag 9 april 1921, p. 1.

schenen zijn spotprenten (afb. 180: Albert Daenens, “Victory”, lino, 1924, p. 231 ; afb. 181: Albert Daenens, *On earth peace, goodwill toward man*, lino, 1924, p. 231) in de brochure *War Against War* ter gelegenheid van hun 20ste verjaardag en de viering van het einde, tien jaar eerder, van WO I. In het tijdschrift van de anarchistische jongeren, *De Branding* (afb. 182: Albert Daenens, *Nooit weer oorlog! De Daad*, prent, 1925, p. 232), kreeg hij zelfs de voorpagina. Zijn stijl (afb. 183: Albert Daenens, *Wij weigeren moorddienst*, prent, ca. 1925, p. 232) sloeg aan bij deze anti-militaristische groepen die sterk door het anarchisme waren beïnvloed. In dezelfde lijn lag dan ook zijn deelname aan de tentoonstelling *Revolutionaire Kunst* in Den Haag (27/2 - 7/3/1926).⁴¹⁸

Toch volgde er nog een korte maar vruchtbare periode op artistiek vlak door de contacten die hij had uitgebouwd via zijn uitgebreid dubbel netwerk, de anti-militaristen en de jonge Vlaamse avant-garde.

Ce jour à Lille, nous fondons : **Vouloir**. — Groupe d'action pour un art vivant. **Vouloir**. Organe constructif de littérature et d'Art moderne. Notre groupe (...) luttera contre les puissances mortelles de réaction et coordonnant les efforts des jeunes qui cherchent et qui « veulent » il aidera au triomphe des idées modernes en art. (...) **Nous voulons Vivre !**⁴¹⁹

Op het vlak van abstracte avant-gardekunst was de samenwerking met het Rijselse tijdschrift *Vouloir* een hoogtepunt in het werk van Daenens.⁴²⁰ Dit tijdschrift, waarvan het eerste nummer verscheen in januari 1924, was tegelijkertijd internationaal en regionalistisch, niet op Parijs gericht, maar met de blik naar het Noorden, zodat uiteraard ook België in beeld kwam. Tussen de oprichters vinden we Maurice Wullens en Marcel Millet, schrijvers voor wie Daenens reeds lino's maakte of later zal maken. De eerste illustratie, op de voorpagina, was een houtsnede van de Luikenaar Marcel Lempereur-Haut (1898-1986), die recent in Lille gaan wonen was. Hun aandacht voor België werd snel duidelijk in het derde nummer waarin een houtsnede van Joris Minne werd geplaatst. In het vijfde nummer verscheen de derde lijst van medewerkers, waaronder Fanny Clar, Roger Avermaete, Felix De Boeck, Maurice Casteels, Albert

⁴¹⁸ ‘Revolutionaire kunst’, in *Het Vaderland*, jg. 58, Zondag 28 februari 1926, p. 1 (Ochtendblad A) ; Just Havelaar, ‘Revolutionaire kunst’, in *Het Vaderland*, jg. 58, Woensdag 3 maart 1926, p. 2 (Avondblad B).

⁴¹⁹ Vouloir, ‘Le Manifeste de “Vouloir”’, in *Vouloir*, n° 1, janvier 1924, p. 1.

⁴²⁰ Dominique Szymusiak, Sylvie Férey & Nicolas Surlapierre (red.), *Vouloir Lille 1925*, Le Cateau-Cambrésis / Gand: Musée départementale Matisse / Snoeck, 2004 ; Sylvie Férey (red.), *Vouloir 1924-1927. Collection complète de 26 numéros*, Temps, espace et société. Collection « Histoire de l'art », vol. 923, Villeneuve d'Ascq: Presses Universitaires du Septentrion, 2006.

Daenens, Joris Jordens en Joris Minne. In dit nummer vinden we ook een abstracte lino van Daenens (afb. 184: Albert Daenens, *sans titre*, lino, s.d., p. 233). Vanaf 1925 ging het blad op artistiek vlak meer de richting uit van de zuivere beelding, *l'art pur*, met werk van bijvoorbeeld Kupka en Mondriaan, maar ook Frans Masereel kwam regelmatig aan bod, om een bekende naam te noemen. Van Daenens verscheen, buiten enkele hernomen gravures, nog een gestileerde figuur (afb. 185: Albert Daenens, *Leunende vrouw*, houtsnede, s.d., p. 233) en tenslotte twee abstracte lino's (afb. 186: Albert Daenens, *sans titre*, lino, 1924, p. 233 ; afb. 187: Albert Daenens, *sans titre*, lino, 1919, p. 233). Vooral de tweede en oudste lino, duidelijk voorzien van de datum 1919, was een uitzonderlijk werk omdat, los van Victor Servranckx en Joseph Lacasse, de abstractie in de Belgische kunst pas vanaf 1918-1920 opgang maakte.⁴²¹ Een ander belangrijk element was dat het tijdschrift juist vanaf het nummer 24, met als thema *Lyrisme ?*, en waarin de abstracte werken van Daenens stonden, een andere ondertitel aannam, namelijk *Revue mensuelle d'esthétique néo-plastique*, zodat we hier de verbinding hebben met niet enkel Theo van Doesburg, maar de hele Europese scène van de zuivere beelding, of *plastique pure*.

Na WO I vertoefde Daenens, onder andere via zijn vriend Felix De Boeck, in de kring rond de architect Victor Bourgeois (1897-1962) en zijn broer, de dichter Pierre Bourgeois (1898-1976), die samen met beeldende kunstenaar Karel Maes (1900-1974), schrijver-kunstenaar Pierre Flouquet en de componist Georges Monier (1892-1974) het tijdschrift *7 Arts* (1922-1927) hadden opgericht. Vooral de lino's en houtsneden van Maes en Flouquet vertonen grote gelijkenissen met het abstracte werk van Daenens.

In 1925 maakte Daenens een houtsnede in kleur getiteld *Printemps*. Het is een figuratief werk waarin een jonge vrouw met bloem in de hand in een stad staat (afb. 188: Albert Daenens, *Printemps*, houtsnede in kleur, 1925, p. 234). Er straalt een zekere triestheid van af, door de weergave van de armoedige omgeving. Uit dezelfde periode bestaat ook een foto (afb. 190: *Portret van Albert Daenens*, foto, 1925, p. 235) van de kunstenaar die dan 42 jaar oud is. We kunnen deze foto vergelijken met een houtsnede die hij twee jaar eerder maakte (afb. 189: Albert Daenens, *Zelfportret*, houtsnede, 20/30, 1923, p. 235). Het is een zelfportret in typisch drie-vierde profiel rechts, en met de voor Daenens naar het scheen onafscheidbare sigaret.

⁴²¹ Phil Mertens, *Naar een zuiver beelden. De eerste Belgische abstracten / 1918-1930*, Brussel: Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België, 1972a ; Michel Seuphor, *De abstracte schilderkunst in Vlaanderen*, Antwerpen: Mercatorfonds, 1974 ; Peter Vandeweerdt, 'Felix De Boeck: de moeizame strijd van de eerste abstracten', in *7 Avant-Gardisten, uit de twintiger jaren. Tentoonstellingscatalogus*, Antwerpen: ABB-Galerij, 1997, p. 55-60.

Nog drie voorbeelden uit de tweede helft van de jaren twintig tonen de verscheidenheid van illustraties voor boeken.

Er is het ongedateerde verslag⁴²² door een zekere Jean Dubois van een reis naar het Italië van Mussolini, met enkele illustraties van Daenens waaruit een duidelijk anti-fascistisch standpunt blijkt, inclusief waarschuwing voor wat er achter een masker verscholen kan liggen (afb. 191: Albert Daenens, *L'Italie et le Fascisme*, omslag, s.d., p. 235 ; afb. 192: Albert Daenens, *Le fascisme serait-il un masque ?*, s.d., p. 235 ; afb. 193: Albert Daenens, *L'ordre apparut dès que régna Mussolini*, s.d., p. 236 ; afb. 194: Albert Daenens, *Sans titre*, s.d., p. 236).

Voor de uitgave in 1927 van de dichtbundel van zijn vriend Willem Gijssels, liet Daenens uitdrukkelijk vermelden dat de platen gesneden werden in 1918. Het gaat om twaalf illustraties aangepast aan het gedicht waar ze bij staan (afb. 195 tot afb. 206, p. 236-239).⁴²³

Ook in de *Anthologie des Écrivains réfractaires*⁴²⁴ van zijn oude kennis Manuel Devaldès staan enkele illustraties van Daenens (afb. 207: Albert Daenens, *La famille, à l'arrière*, 1927, p. 239 ; afb. 208: Albert Daenens, *Si les mères voulaient...*, 1927, p. 239). Wat opvalt hier is de enorme gelijkenis van *La famille, à l'arrière* met een tekening die ongeveer tien jaar eerder in *De Toorts* verscheen (afb. 106: Albert Daenens, *Vliegeraanvallen der Entente-bevrijders in Vlaanderen*, 1918, p. 195).

⁴²² Jean Dubois, *L'Italie et le Fascisme. Dessins d'Albert Daenens*, Huy: La Gazette de Huy. In de map van Daenens zit een gelijkaardige illustratie (n° 11) als in het boek gebruikt wordt met 1926 als jaartal.

⁴²³ Gijssels, *Van bosch en boom. Siering van Alb. Daenens*, 1927.

⁴²⁴ Devaldès, *Anthologie des écrivains réfractaires*, 1927a.

3.7 Haro! (1927-1928) en 20 pamphlet-linos

*Cette vérité est éternelle et indéfectible. Pour sa défense
et son triomphe, luttons ! Haro sur le vieux monde
décrépit ! Haro ! Haro !*⁴²⁵

De laatste en derde reeks van *Haro!* verscheen van oktober 1927 tot maart 1928 en bestond uit het eerste nummer op 6 pagina's en dan vier nummers op 4 pagina's zodat het totaal op 22 pagina's kwam. Het einde, voor altijd nu, was blijkbaar niet helemaal voorzien, vermits in het nummer van maart 1928 nog werd opgeroepen de bijdrage te betalen. De politieke strekking is terug opgeschoven naar libertair-pacifistisch.

Op het artistiek gebied waren er zoals voor alle eerdere afleveringen van *Haro!*, de grote omslagillustraties van Albert Daenens. Maar binnenin waren er geen illustraties meer. De vijf grote spotprenten van Daenens waren allen lino's.

1. afb. 209: Albert Daenens, *Great American Exhibition*, lino, 1927, p. 240
2. afb. 210: Albert Daenens, *La moisson future, Combien de mois de service ?*, lino, 1927, p. 241
3. afb. 211: Albert Daenens, *Solstice*, lino, 1927, p. 242
4. afb. 212: Albert Daenens, *Le Bel d'aujourd'hui*, lino, 1927, p. 243
5. afb. 213: Albert Daenens, *Le Carnaval quotidien*, lino, 1928, p. 244

Van de abstracte periode die Daenens had doorgemaakt valt niets meer te bespeuren, behalve in de lino voor het nummer vier, *Le Bel d'aujourd'hui*, waar in de uitwerking van de arbeider, de fabriek en de machines, hij schematisch te werk is gegaan.

In het blad zelf werd er wel enkele malen aandacht besteed aan de artistieke en literaire wereld met tentoonstellingsnieuws en artikels over andere kunstuitingen zoals film en theater.

⁴²⁵ La Rédaction, 'HARO !', in *Haro!*, 3e série, n° 1, novembre 1927, p. 2.

In de eerste drie nummers stond de kritische rubriek *Une saison en Belgique* waarin bijdragen verschenen die soms ook de kunsten behandelden, maar dan van uit een apart, meestal bijtend, perspectief. Er werd bijvoorbeeld aandacht gegeven aan de miskenning van Pansaers in *Le tombeau de Clément Pansaers* (Babylas). Een pseudoniem van de Ghelderode was Ph. Costenoble die *Chanson du Trépané* schreef. De film *Metropolis* werd besproken door George Ramen), en Mil Zankin schreef over het *Musée moderne Van Gogh*.

De Duitse toneelauteur Ernst Toller kreeg een positief artikel van een G. Noroit, en in het volgende nummer werd er zelfs een fragment gepubliceerd uit het stuk *Hopla, Vivons!* van Toller, met een inleiding door Mil Zankin.

Paul Van Ostayen est mort schreef G. Noroit, net zoals een kritiek over een tentoonstelling van Felix De Boeck, zodat misschien de vraag kan opgeworpen worden of dit Daenens niet zelf was.

De meest opgemerkte auteur was echter Babylas, die satirisch scherpe teksten bijdroeg. Er bestond onzekerheid over wie achter dit pseudoniem schuilging, Paul Joostens of Michel de Ghelderode. Maar we kunnen hier zonder problemen Roland Beyen volgen die het op de Ghelderode houdt.⁴²⁶ Van contacten met Joostens is trouwens niets terug te vinden na 1920. Joostens trok zich trouwens meer en meer terug uit de publieke sfeer. In de nalatenschap van Daenens zit daarentegen een aantal brieven van de Ghelderode waaruit een intense samenwerking blijkt.

Rond de periode dat de laatste reeks van *Haro!* liep stichtte de Ghelderode de *Ordre de la Gidouille*, in navolging van Alfred Jarry en diens *Père Ubu*. De leden waren de Ghelderode zelf, Gabriel Figeys, René Baert en Albert Daenens.

Zeker, wanneer men als gij, een lichaam uitmaakt met de idee van de Revolutie, wanneer in het vlees de haat tegen de bourgeoisie gedrukt zit, en wanneer het volstaat, om zichzelf te zijn, zich met papier te bekleden en alsdan de afdruk van uw lichaam af te rukken, wanneer men één lichaam uitmaakt met de idee van het geweld, dan heeft men het recht de dagelijkse misères van zich af te schoppen.⁴²⁷

Met de publicatie in 1929 van *20 linos-pamhlétaires - 20 pamphlet linos* bereikte Daenens een hoogtepunt als politiek graficus, maar kan men, misschien wat oneerbiedig, ook stellen dat het een grafisch testament was. Alhoewel hij in de jaren dertig nog een

⁴²⁶ Roland Beyen, 'Daenens, Albert', in *Correspondance de Michel de Ghelderode 1919-1927*, Roland Beyen (red.), vol. I, 8 vols., Bruxelles: Labor / AML, 1991a, p. 387-393.

⁴²⁷ Baert, 1929.

aaantal originele werken zal maken, zal het voornamelijk het hergebruik van zijn illustraties zijn waardoor hij internationaal nog enigszins naam maakte.

Dit overzicht aan de hand van twintig lino-sneden overspant een periode van 11 jaar (1919-1929) en toont de evoluties in zijn werk.

1. afb. 214: Albert Daenens, 1. *L'automitrailleuse. De automitrailleuse* (1919), 1929
2. afb. 215: Albert Daenens, 2. *Jusqu'au bout ! Tot het uiterste !* (1920), 1929
3. afb. 216: Albert Daenens, 3. *Le règne de l'ordre. De orde regeert* (1920), 1929
4. afb. 217: Albert Daenens, 4. *Jouet. Speelgoed* (1922), 1929
5. afb. 218: Albert Daenens, 5. *Un petit enfant est né. Er is een kindeke geboren* (1924), 1929
6. afb. 219: Albert Daenens, 6. *Jouet. Speelgoed* (1925), 1929
7. afb. 220: Albert Daenens, 7. *Le berceau. De wieg* (1925), 1929
8. afb. 221: Albert Daenens, 8. *L'homme machine. De automaat-mensch* (1925), 1929
9. afb. 222: Albert Daenens, 9. *Printemps. Lente* (1925), 1929
10. afb. 223: Albert Daenens, 10. *Solstice. Zonnewende* (1926), 1929
11. afb. 224: Albert Daenens, 11. *Le dictateur. De Dictator* (1926), 1929
12. afb. 225: Albert Daenens, 12. *A l'ombre de la liberté. In de schaduw van de vrijheid* (1926), 1929
13. afb. 226: Albert Daenens, 13. *La fabrique. De fabriek* (1926), 1929
14. afb. 227: Albert Daenens, 14. *Noël. Kerstmis* (1927), 1929
15. afb. 228: Albert Daenens, 15. *Great american exhibition* (1927), 1929
16. afb. 229: Albert Daenens, 16. *L'inquisiteur. De inquisiteur* (1928), 1929
17. afb. 230: Albert Daenens, 17. *Le carnaval quotidien. Dagelijksch karnaval* (1928), 1929
18. afb. 231: Albert Daenens, 18. *Le pacte Kellog. Het Kellog-pact* (1928), 1929
19. afb. 232: Albert Daenens, 19. *Dix ans après. Na tien jaar* (1928), 1929
20. afb. 233: Albert Daenens, 20. *La chasse maudite. De wilde jacht* (1929), 1929

Het eventuele succes van deze map is onbekend, maar er werd wel een aankondiging gepubliceerd in *Fanal*, het Duitse anarchistische tijdschrift (afb. 234: Erich Mühsam, *Albert Daenens. Revolutionäre Linoleumschnitte*, 1929, p. 265) .

3.8 Verspreiding en verdwijning

*La situación es idéntica en Europa. De ambos lados no veo más que capitalismo, imperialismo, militarismo, esclavitud material y espiritual.*⁴²⁸

Het werk van Albert Daenens geraakt, onder meer door zijn inzet voor de internationale anti-militaristische beweging, verspreid over de hele wereld. Zelf gaf hij bij een schenking op 20 april 1939 aan het Prentenkabinet van de Koninklijke Bibliotheek te Brussel een lijst met tijdschriften waarin zijn werk verschenen, waarbij misschien vooral opvalt dat er niets van vóór 1918 bij is. Hij gaf zelf een lijst met tientallen tijdschriften waarin werk van hem verschenen was.

De publicatie van tekeningen, houtsneden en lino's, bleef voortduren, maar nu bijna enkel nog in tijdschriften van anarchistische of pacifistische signatuur (afb. 239: Albert Daenens, *Na vrcholu civilisace*, reproductie, s.d., p. 267 ; afb. 240: Albert Daenens, *Printemps*, reproductie, 1933, p. 267). Buiten enkele uitzonderingen ging het meestal om tijdschriften waarin hij al gepubliceerd had of die verbonden waren met mensen die hij kende. Als voorbeeld hiervan is er het portret van Ibsen (afb. 236: Albert Daenens, *Ibsen*, lino, 1929, p. 266) dat hij maakte voor het Normandische anarchistische magazine *Le Semeur* en de medewerking aan het themanummer (afb. 235: Albert Daenens, *In Memoriam...*, 1929, p. 265) rond de dood van Generaal Clemenceau (1841-1929).⁴²⁹ In 1930 gebruikte de kalender van het Nederlandse tijdschrift *De Baanbreker*

⁴²⁸ Eugen Relgis, *Encuesta América-Europa*, México: Tierra y Libertad, 1968, p. 39. Dit citaat komt uit het antwoord dat Albert Daenens gaf in 1932 op een enquête van de Roemeense anarchist Eugen Relgis (1895-1987) met vragen om de situatie op cultureel, politiek en economisch vlak in zowel Noord als Zuid-Amerika te vergelijken met Europa. “De situatie is identiek in Europa. Langs beide kanten zie ik slechts kapitalisme, imperialisme, militarisme, materiële en geestelijke slavernij.”

⁴²⁹ Daenens, e.a., *In Memoriam*, 1929.

houtsneden van Daenens.⁴³⁰ In 1933, werden negen houtsneden opgenomen in het boek “The Great God Waste” van John Hodgson.⁴³¹ Het ging vooral om ouder werk (afb. 237: Albert Daenens, *Servitude*, 1932, p. 266), maar ook een nog niet gekende, niet bijster geslaagde, illustratie werd gebruikt (afb. 238: Albert Daenens, *Specialisation*, 1932, p. 266). Niet enkel in Europa maar ook in de Verenigde Staten geraakte zijn werk verspreid (afb. 240: Albert Daenens, *Printemps*, reproductie, 1933, p. 267). Dit leverde soms ook nieuwe illustraties op, zoals voor een Amerikaans boek over de gevolgen van de wapenwedloop en militarisme (afb. 241: Albert Daenens, “How shall we let him die? By cannon, gas, bomb or bayonet?”, tekening, 1935, p. 267).⁴³² Verscheidene van deze publicaties werden verzorgd door christelijk-pacifistische organisaties.

De processen in de USSR in de jaren dertig openden nogmaals de ogen en een veelzeggende tekening (afb. 242: Albert Daenens, *Droit d’asile soviétique*, tekening, 1936, p. 267) werd door Daenens gemaakt voor een speciaalnummer van *Les Humbles*, waar ook de surrealist André Breton, die lid was van de communistische partij van 1927 tot 1935, aan meewerkte.⁴³³ De andere illustrator voor dit nummer was een zekere Vladi of Vlady, met als echte naam Vladimir Kibalchich (1920-2005). Hij was de zoon van Victor Serge.

Over Albert Daenens zou ik nog lang kunnen vertellen. Hij was anarchist en ongelovig, maar werd meer door de katholieken aangetrokken dan door de anderen. Op een zeker ogenblik regisseerde hij, de anarchist, toneel in het Gildehuis van Ruisbroek, samen met de onderpastoor.⁴³⁴

Zijn liefde voor het toneel verdween nooit, en vanaf de jaren dertig maakte hij decors voor *Vlaams Volkstoneel*. Ook was hij verantwoordelijk voor zowel regie, decor als affiche van het stuk “Kasteel van Beersel” in 1931, net als voor “De Duivelsbrug” van Henry Ghéon in 1936. Het jaar daarop, in 1937, vestigde Daenens zich in Drogenbos, vlakbij zijn goede vriend Felix De Boeck, en in de streek waar hij misschien wel zijn eerste artistieke contacten legden.

⁴³⁰ J. F. Otten, ‘Struisvogelpolitiek en erkenning der werkelijkheid’, in *Den Gulden Winckel. Orgaan van het Genootschap Louis Couperus*, vol. 29, n° 11, Amsterdam: A.J.G. Strenght en Allert de Lange, 20 November 1930, p. 266-267.

⁴³¹ John Hodgson, *The Great God Waste. With illustrations by Greta Tolson and Albert Daenens*, Eddington, Beds.: John Hodgson, 1933.

⁴³² Frederick A. Barber (red.), “Halt!” *Cry the Dead. A pictorial primer on war and some ways of working for peace*, New York, NY: Association Press, 1935.

⁴³³ Breton, e.a., 1936.

⁴³⁴ Florquin & Jacquemyns, ‘Ten huize van... Pol Jacquemyns (1967)’, 1980, (p. 137).

Hij bleef zich engageren in de plaatselijke toneelverenigingen met als hoogtepunt de regie en decor “Waar de ster bleef stille staan” van Felix Timmermans in 1939. In een klein huisje op de Grote Baan probeerde hij te overleven, en de Tweede Wereldoorlog enkele jaren later maakten dit alles nog veel moeilijker. Zijn vriend René Baert, nu in de collaboratie terechtgekomen, had een publiciteitsbureau en schoof af en toe een opdracht door, tot zelfs, als verzetje, een uitnodiging voor een opera-voorstelling.⁴³⁵

Het enige werk dat misschien op wat bredere schaal werd verspreid, is het tijdens de oorlogsjaren vervulde en opnieuw uitgegeven *L'Histoire comique de Keizer Karel* van Michel De Ghelderode, echter met illustraties die reeds vroeger gemaakt werden en waarvan de Ghelderode vond dat ze niet veel voorstelden. De drukker overtuigde zowel Daenens als de Ghelderode om ze toch te gebruiken en Daenens heeft zelfs een aantal ingekleurd voor de luxe uitgave die vergezeld was van een aparte suite van vier houtsneden (afb. 243: Albert Daenens, *Keizer Karel abat l'oiseau...*, 1943 ; afb. 245: Albert Daenens, *Où il est question de cottes troussées...*, 1943 ; afb. 247: Albert Daenens, *Du bouffon de Keizer Karel...*, 1943 ; afb. 249: Albert Daenens, *Keizer Karel et le cochon chanteur...*, 1943 – afbeeldingen op p. 268-269).⁴³⁶

Quant à *Keizer Karel*, tu auras vu qu'il y a là-dessous un travail énorme, du point de vue de la linguistique, et que cette œuvre peut être examinée de près. Je trouve l'illustration médiocre, sans humour et même scolaire. Elle a été faite d'ailleurs en dehors de mon intervention. C'est l'éditeur, personnage obtus et sans goût qui a choisi l'illustrateur – et fort mal ! Seule, la couverture a quelque agrément.⁴³⁷

Albert Daenens overleed op 25 augustus 1952 in het Sint-Elisabethziekenhuis te Ukkel, als arme vergeten kunstenaar in een armzalig huisje.

Hij heeft een triest leven gehad (...) en is jarenlang in leven gebleven van de soep en het eten dat hij bij Marieke de Boeck mocht komen halen.⁴³⁸

Zijn vriend Felix De Boeck zorgde er voor dat het archief van Albert Daenens terecht kwam in het AMVC-Letterenhuis, waar het, door zijn omvang, en de onbekendheid

⁴³⁵ AMVC-Letterenhuis, D 1175: ongerepertorieerde documenten.

⁴³⁶ Michel de Ghelderode, *L'Histoire Comique de Keizer Karel telle que la perpétuèrent jusqu'à nos jours les gens de Brabant et de Flandre. Texte intégral et définitif. Mis en images par Albert Daenens*, 4e éd., Bruxelles: Éditions du Carrefour, 1943 ; *ibid.*

⁴³⁷ Roland Beyen (red.), *Correspondance de Michel de Ghelderode 1942-1945*, Archives du Futur, vol. V, 8 vols., Bruxelles: Labor / AML, 1998, p. 223.

⁴³⁸ Florquin & Jacquemyns, ‘Ten huize van... Pol Jacquemyns (1967)’, 1980, (p. 137).

van de kunstenaar, grotendeels onontdekt bleef, buiten enkele aanzetten tot reperto-
riering van bijvoorbeeld de affiches, de foto's en een deel van de briefwisseling.

Zijn contacten met vrienden die in de collaboratie terechtkwamen zullen ook
niet geholpen hebben om een herontdekking van Daenens te bevorderen. Er was wel
een tentoonstelling in het Museum Felix De Boeck in 2003 met de veelzeggende titel
“De Vijf + één”.⁴³⁹ In 1995 organiseerde de boekhandel *L'Oiseau-Lire* in samenwerking
met het *Mundaneum* een tentoonstelling rond het tijdschrift *Haro!* en daarna zette de
verdwijning van Albert Daenens zich stilletjes verder...

⁴³⁹ Jan D'Haese, “De Vijf + Één”. *Jan-Frans Cantré, Jozef Cantré, Frans Masereel, Joris Minne, Henri Van Straten + Albert Daenens*, Jan De Kolver (red.), *Ontmoeting met Felix*, vol. 7, Drogenbos: Stichting Felix De Boeck en v.z.w. Museum Felix De Boeck, 2003.

3.9 Artistieke beoordeling

*Là où manque l'âme, la sensualité, il n'y a point d'art, il n'y a que du métier.*⁴⁴⁰

Albert Daenens heeft zijn werk bijna steeds gesigneerd, met volledige naam of onder de vorm van een monogram.⁴⁴¹ Hij wilde kunstenaar zijn en iedereen mocht, of moest, dit weten. Als jongeling was hij al op zoek naar een goede slogan, en zocht dan wat zijn zijn initialen konden opleveren, het cliché zit niet ver.

Aanzie den Denker / Aanzie den Doener / Alles streeft naar den Dood / Altijd Durven / Anders Denken / Anders Doen / Altijd Duren / Altijd Dapper / Door alles (arbeider)⁴⁴²

Zijn plaats in de kunstgeschiedenis zal allicht niet bekomen worden door de brave illustraties in *Vlaamsch Leven*, noch door de schetsjes en aggresievere tekeningen in *La Foi nouvelle*, de eerste reeks van *Haro!* of voor *De Toorts*. Zelf vroeg hij zich ook af welke artistiek-technische richting zijn hart uitgaat, zoals uit een ongedateerde tekening mocht blijken.⁴⁴³ De derrières van twee dames verdwijnen langs beide zijden van het blad, met op de linkse de letters “DsP” (Dessinateur/pierre) en rechts “G” (graveur). In het midden staat de kunstenaar wiens hart dus niet weet wat te kiezen. De tekening staat op de achterzijde van een gebruikte enveloppe die verstuurd is geweest op 1901. Maar het is duidelijk dat Daenens’ kracht in de gravure zit, voornamelijk de houtsnede, en bij het courante gebrek aan middelen, de lino snede.

⁴⁴⁰ Pierre-Joseph Proudhon, *Du principe de l'art et de sa destination sociale*, Œuvres posthumes de P. J. Proudhon, Paris: Garnier Frères, 1865, p. 21.

⁴⁴¹ Paul Piron, *Deux siècles de signatures d'artistes de Belgique. Twee eeuwen signaturen van kunstenaars in België*, Ohain - Lasne: Art in Belgium, 2002, p. 138.

⁴⁴² AMVC-Letterenhuis, D 1175: ongerepertorieerde documenten.

⁴⁴³ AMVC-Letterenhuis, D 1175: ongerepertorieerde documenten.

Terwijl bij zijn vroege tekeningen de vorm niet verbonden is met de specifieke inhoud, het zijn niet slecht gemaakte tekeningen met meestal een politieke boodschap, zien we dat naargelang de Eerste Wereldoorlog ten einde loopt er een duidelijker lijn is te trekken. Zijn originele illustraties voor boeken, en zijn “anarchistisch” werk vertonen duidelijk een meegaan met de moderne bewegingen in de kunst zoals expressionisme en abstractie. Voor de spotprenten, en dit is een belangrijk element, als we de aanwijzing van het hoger vermeld citaat van Proudhon volgen, terwijl we voor het gemak van het exposé de moeilijke relatie tussen het anarchisme en de ziel even buiten beschouwing laten, blijkt toch er bij Daenens soms dat “iets” meer in zit dan enkel de boodschap. Meestal gaat het dan om situaties die wat verder van de realiteit van het moment staan, en het beste voorbeeld is voor mij nog steeds het werk *Printemps* uit 1925 (afb. 188: Albert Daenens, *Printemps*, houtsnede in kleur, 1925, p. 234 ; afb. 222: Albert Daenens, 9. *Printemps. Lente* (1925), 1929, p. 253 ; afb. 240: Albert Daenens, *Printemps*, reproductie, 1933, p. 267). Het maakt deel uit van de map met pamfletaire lino's maar het toont ons de menselijkheid in een zuivere vorm en paradoxaal ook tegelijkertijd de onmenselijkheid van de situaties waarin we soms moeten leven.

Er is ook de korte periode van abstractie, maar misschien is deze term wat ongelukkig gekozen want zijn beste werken uit deze periode, de verschillende versies van *Possession* en gelijkaardige houtgravures of lino'sneden, zijn eerder sterk abstraherend figuratief. De redenen waarom zijn niet gekend, het kan een ongelukkig toeval zijn, of zijn karakter, de aandacht die alle kanten uitgang, de overtuiging dat de wereld kan veranderd worden, feit is dat blijft het een ongemeen interessante figuur is die de canon van de kunstgeschiedenis niet heeft gehaald. En toch is de geschiedenis niet om hem heen gelopen. Uit de contacten die hij heeft gehad, de samenwerkingen, de vriendschappen en ruzies, de kortlevende tijdschriften, *Haro!* als anarchistische feniks, uit al die ervaringen en gebeurtenissen rond de persoon Albert Daenens kan de geschiedenis geschreven worden van wat er in de eerste helft van de twintigste eeuw is gebeurd op het vlak van de kunsten en op het vlak van de revolutie.

4. Besluit

*Alors, nous pourrons œuvrer en conscience, et peu nous importera que l'on qualifie notre art de style républicain (ce que nous appelons style esthétique), style communiste, style anarchiste, qu'importe l'appellation, pourvu que ce soit un art libre et sincère...*⁴⁴⁴

Als basispremissie heb ik anarchistische invloeden in de Belgische kunst gekozen, een onderzoek waarbij een poging wordt ondernomen om enerzijds van uit de anarchistische geschiedenis elementen te zoeken die in verband kunnen gebracht worden met kunst en kunstenaars en anderzijds bij kunstenaars en in stromingen en werken anarchistische invloeden of op zijn minst raakpunten de determineren. Het algemene kader om dit onderzoek op te hangen was om te vertrekken vanuit de idee van de paradox.

Voor de periode rond de Eerste Wereldoorlog werd mijn aandacht vrij snel getrokken door het tijdschrift *Haro!* en haar centrale figuur, Albert Daenens. In eerste instantie leek er weinig geweten te zijn over hem. Er was de tentoonstellingscatalogus over *Haro!* en een tekst van Beyen in verband met Daenens' relatie tot de Ghelderode. In enkel boeken over de abstracte kunst in Vlaanderen werd hij kort vermeld. Een doctoraatsthesis over literaire tijdschriften na WO I gaat wat dieper op het tijdschrift *Haro!* en de figuur van Daenens in. Verder onderzoek leverde echter een ongemeend boeiend persoon op die in zich een aantal van de paradoxen meedroeg die dit werk tracht te onderzoeken. De gewelddadigheid van sommige van zijn prenten als pacifistisch statement is hier een voorbeeld van. Een andere paradox, die uiteraard niet enkel bij hem voorkomt, is de combinatie van Vlaams nationalisme en anarchistisch internationalisme.

Voor de fotografische inventaris van het KIK zijn er 31 werken van Albert Daenens gefotografeerd en voor de toekomst is er dank zij dit onderzoek de mogelijkheid

⁴⁴⁴ Daenens, 'A propos d'Art appliqué', 1912b, p. 7.

om een bijna volledige oeuvrecatalogus te maken. De nu nog lopende gesprekken met het AMVC-Letterenhuis zijn bijna afgerond, maar er is eerst overeengekomen om twee artikels te schrijven over een speciale ontdekking in het archief, namelijk een theatertekst van Theo Van Doesburg, die deze aan Albert Daenens had gegeven om te vertalen naar het Frans en in de tweede reeks van *Haro!* te publiceren. Het eerste artikel is voor het wetenschappelijk literatuurtijdschrift *Zacht Lawijd*, een samenwerking met het Literatuurmuseum in Den Haag, en het tweede voor het meer populariserende magazine *Zuurvrij* van het AMVC-Letterenhuis zelf. Omdat deze artikels meer gericht zijn naar de literatuur werd dit onderwerp niet meegenomen in dit eindwerk.

Een andere periode in mijn onderzoek rond de band tussen kunst en anarchisme, namelijk rond en na de Tweede Wereldoorlog, leverde ook een kunstenaar op die misschien wel op gelijkaardige wijze minder bekend is gebleven dan Albert Daenens, namelijk Wilchar. Door mijn medewerking aan de oprichting van het Wilcharmuseum te Alseberg is er een eerste zending uitgevoerd waarbij 64 foto's zijn genomen van schilderijen, opgehoogde lithografieën, collage's en enkele zichten op de verschillende museumzalen. Ook hier zijn zeker meerdere zendingen nodig, vooral omdat er veel werk niet tentoongesteld kan worden wegens plaatsgebrek.

Als besluit is het voor mij duidelijk dat de gekozen aanpak wel degelijk een meerwaarde biedt voor kunsthistorisch onderzoek juist doordat de specifieke invalshoek de onderbelichte aspecten van soms vergeten, maar soms heel bekende kunstenaars, denken we maar aan Rik Wouters, Léon Spilliaert, Jozef Cantré, Frans Masereel, Frits Van den Berghe en Paul Joostens, naar voren brengt. In het geval van Daenens is het juist omdat hij politiek actief was in een eigen anarchistisch en anti-militaristisch tijdschrift, dat hij in staat is gebleken verscheidene kunstenaars uit de zogezegd officiële Belgische canon te overtuigen werk te schenken, zodat *Haro!* ook gezien kan worden als een kleine broedplaats van een artistieke avant-garde met op zijn minst grote sympathie voor het anarchisme.

De volgende stap in het onderzoek rond Albert Daenens zal de volledige ontsluiting van zijn archief zijn, waarbij mits specifieke zendingen foto's voor het KIK zullen genomen worden van zijn artistiek oeuvre. Dit belooft een werk van jaren te worden, maar interessante nieuwe ontdekkingen zijn zeker niet niet uitgesloten.

Afbeeldingen

afb. 1: Albert Daenens, <i>Jouet</i> , 1929	145
afb. 2: Roger Raveel, <i>Ensor: Vive la Sociale</i> , 1976.....	145
afb. 3: James Ensor, <i>L'entrée de Christ à Bruxelles en 1889</i> , 1888-1889	146
afb. 4: Jerg Ratgeb, <i>Herrenberger Altar</i> , 1518-1521	146
afb. 5: Matthias Grünewald, <i>Isenheimer Altar</i> , 1512-1516 vs. Jerg Ratgeb, <i>Herrenberger Altar</i> , 1518-1521	147
afb. 6: Hans Sebald Beham, <i>Liebespaar mit Cupido und Tod</i> , 1529.....	147
afb. 7: Hans Sebald Beham, <i>Die Nacht</i> , 1548	148
afb. 8: Barthel Beham, <i>Zwei große Narrenfresser</i> , houtsnede, ca. 1524	148
afb. 9: Hans Sebald Beham, <i>Joseph und Potiphar's Weib</i> , 1544.....	149
afb. 10: David Joris, <i>De laatste Adam</i> , 1551	149
afb. 11: Clifford Harper, <i>Eloy Pruystinck burnt at the stake</i> , 1987.....	150
afb. 12: Quinten Metsys, <i>Altaarstuk van het schrijnwerkersambacht (rechterpaneel)</i> , ca. 1508-1511.....	150
afb. 13: Jan Massys, <i>Judith</i> , 1563	151
afb. 14: Jan Massys, <i>Flora</i> , 1559.....	151
afb. 15: Louis Gallait, <i>Art et liberté</i> , 1849	152
afb. 16: Gustave Courbet, <i>Les casseurs de pierres</i> , 1849	152
afb. 17: Henry van de Velde, <i>Van Nu en Straks (voorpagina)</i> , nieuwe reeks, n° 1, jan. 1896	153
afb. 18: Guy Boscart (= Clément Pansaers), <i>houtsnede</i> , 1918.....	153
afb. 19: Clément Pansaers, <i>houtsnede</i> , 1920.....	154

afb. 20: Paul Joostens, <i>Poezeloes</i> , s.d.	154
afb. 21: Paul Joostens, <i>GESNEUVELD ! zonder WIL of DANK en zoo ONBEKEND</i> , ca. 1950	155
afb. 22: Paul Joostens, <i>Het Dada-retabel</i> , 1957	155
afb. 23: Tardi, <i>Illustratie voor Alternatieve boekenbeurs Gent</i> , 2003	156
afb. 24: Charles Maurin, <i>Portrait of François Claudius Ravachol</i> , c. 1892-94	156
afb. 25: Théo Van Rysselberghe, <i>De lezing door Émile Verhaeren</i> , 1903.....	157
afb. 26: James Ensor, <i>Tolstoi</i> , ca. 1880-1882.....	157
afb. 27: <i>Le lieu où commença notre essai</i> , 1905-1906	158
afb. 28: <i>Le Début</i> , 1905-1906	158
afb. 29: <i>Le cours d'Esperanto</i> , 1905-1906	159
afb. 30: <i>Les colporteurs</i> , 1905-1906	159
afb. 31: <i>Agriculture et aviculture</i> , 1905-1906.....	160
afb. 32: <i>Les anarchistes sont des... fainéants</i> , 1905-1906	160
afb. 33: <i>Bord met o.a. tekening door Willaume</i> , 1905-1906	161
afb. 34: G. Willaume, <i>Aux Temps Nouveaux</i> , 1897	161
afb. 35: Paul Signac, <i>Au temps d'harmonie</i> , 1893-1895	162
afb. 36: Antoine Wiertz, <i>Christ (Le Juste)</i> , s.d.....	162
afb. 37: Maximilien Luce, <i>Croquis</i> , 1896.....	163
afb. 38: Paul Signac, <i>Luce occupé à lire « La Révolte »</i> , 1890	163
afb. 39: Maximilien Luce, <i>Puddleur (d'après C. Meunier)</i> , 1896.....	164
afb. 40: Maximilien Luce, <i>Fonderie à Charleroi</i> , 1896.....	164
afb. 41: Geboortakte van Lodewijk Albrecht Daenens, 1883.....	165
afb. 42: <i>Stad Brussel, Lager Onderwijs, Eerediploma Daenens Albert</i> , 1897-1898	165
afb. 43: B. L. Daenens, <i>Kat en hond</i> , 1906	166
afb. 44: <i>Melkverkopers met hondenkar</i> , België, 1890.....	166
afb. 45: Fercham, <i>Son chapeau (pour les Assises)</i> , 1914.....	167
afb. 46: Raymond Callemin, <i>Victor Serge, Rirette Maîtrejean, Jean de Boé en Lucien Courbe,</i> <i>Brussel</i> , ca. 1910	167
afb. 47: <i>Anarchistes !!! — Dilettante. Anarchisten !!! — Dilettante</i> , 1908.....	168
afb. 48: Albert Daenens, <i>La Foi nouvelle (voorpagina)</i> , zwart, 1912	168
afb. 49: Marcel Smits, <i>L'imploration</i> , s.d.	169
afb. 50: Albert Daenens, <i>La Foi nouvelle (voorpagina)</i> , groen, 1912	169

afb. 51: Ferdinand Schirren, <i>Etude</i> , 1912.....	170
afb. 52: Rik Wouters, <i>Het zotte geweld</i> , 1912.....	170
afb. 53: James Ensor, <i>Les marchands chassés du temple</i> , 1886.....	170
afb. 54: Abel Gerbaud, <i>Femme nue</i> , 1912	171
afb. 55: Albert Daenens, <i>zonder titel</i> , 1912	171
afb. 56: Albert Daenens, <i>Le symbole des symboles</i> , 1912.....	172
afb. 57: Raphaël Dubois, <i>landschap</i> , s.d.....	172
afb. 58: Albert Daenens, <i>La Hotte</i> , 1912.....	173
afb. 59: Albert Daenens, <i>3 croquis (I.06)</i> , 1912	173
afb. 60: Albert Daenens, <i>3 croquis (I.08)</i> , 1912	173
afb. 61: Albert Daenens, <i>Moulai-Hafid est parmi nous</i> , 1912	173
afb. 62: Albert Daenens, <i>2 croquis (I.09)</i> , 1912	174
afb. 63: Albert Daenens, <i>Croquis (I.10-11)</i> , 1912.....	174
afb. 64: Albert Daenens, <i>Croquis</i> , 1913	174
afb. 65: Albert Daenens, <i>Les Salons et les Arts</i> , 1912.....	174
afb. 66: Albert Daenens, <i>A travers les Revues et les Livres</i> , 1912	174
afb. 67: Albert Daenens, <i>Ta gueule, nom de Dieu..., tu nous f... dedans...</i> , 1912	175
afb. 68: Albert Daenens, <i>L'ivresse pour tous</i> , 1913.....	176
afb. 69: Albert Daenens, <i>La mansarde</i> , 1913.....	177
afb. 70: Overlijdensbericht (met haarlok) van <i>Alice Lebègue</i> , 1912.....	177
afb. 71: Albert Daenens, <i>Lisez Harol</i> , 1913	178
afb. 72: Albert Daenens, <i>Eugénisme Patriotique</i> , 1913.....	179
afb. 73: Abel Gerbaud, <i>Femme nue</i> , ca. 1912-13	180
afb. 74: Marcel Bouraine, <i>Femme nue</i> , ca. 1912-13.....	180
afb. 75: O. Petyt, <i>Dessin</i> , 1913	180
afb. 76: Ferdinand Schirren, <i>Dessin</i> , 1913.....	180
afb. 77: Albert Daenens, <i>Génération Inconsciente</i> , 1913	181
afb. 78: Léon Spilliaert, <i>Dessin</i> , 1913	182
afb. 79: Léon Spilliaert, <i>Dessin</i> , 1913	182
afb. 80: Léon Spilliaert, 'Homme au drapeau'. <i>Foule massée sous un drapeau noir</i> , 1904	182
afb. 81: Albert Daenens, <i>A bas les écoles !!</i> , 1913.....	183
afb. 82: Rik Wouters, <i>Dessin</i> , 1913	184

afb. 83: Albert Daenens, <i>Dessin</i> , 1913.....	184
afb. 84: Albert Daenens, <i>Dessin</i> , 1913.....	184
afb. 85: Albert Daenens, <i>L'Etat ?... Il n'y a vraiment que la coiffure qui change !</i> , 1913	185
afb. 86: Albert Daenens, <i>Dessin</i> , 1913.....	186
afb. 87: Albert Daenens, <i>Dessin</i> , 1913.....	187
afb. 88: Charles Counhaye, <i>Dessin</i> , 1913	187
afb. 89: Charles Counhaye, <i>Dessin</i> , 1913	187
afb. 90: O. Petyt, <i>Dessin</i> , 1913.....	187
afb. 91: Albert Daenens, <i>Streuveld - Mijn rijwiel 1</i> , 1916	188
afb. 92: Albert Daenens, <i>Streuveld - Mijn rijwiel 2</i> , 1916	188
afb. 93: Albert Daenens, <i>Streuveld - Mijn rijwiel 3</i> , 1916	189
afb. 94: Albert Daenens, <i>Streuveld - Mijn rijwiel 4</i> , 1916	189
afb. 95: <i>Perskaart Vlaamsch Leven van Albert Daenens</i> , 1916	190
afb. 96: <i>Albert Daenens, terwijl hij aan het schilderen is</i> , foto, 1906	190
afb. 97: <i>Albert Daenens, terwijl hij aan het lezen is</i> , foto, 1906	191
afb. 98: <i>Willem Gijssels en Albert Daenens, beiden met bolhoed</i> , foto, s.d.	191
afb. 99: <i>Willem Gijssels en Albert Daenens met kader</i> , foto, s.d.	192
afb. 100: Albert Daenens, <i>Roelants - De driedubbele verrassing (omslag)</i> , 1917	192
afb. 101: Albert Daenens, <i>De late missie</i> , houtsnede, 1917	193
afb. 102: Albert Daenens, <i>De lach</i> , houtsnede, 1917	193
afb. 103: Albert Daenens, <i>De stille verbranding</i> , houtsnede, 1917	194
afb. 104: Albert Daenens, <i>Drie vignetten</i> , houtsneden, 1917	194
afb. 105: Albert Daenens, <i>Mr. Van Cauwelaert tusschen Activisme en Passivisme</i> , 1918.....	195
afb. 106: Albert Daenens, <i>Vliegeraanvallen der Entente-bevrijders in Vlaanderen</i> , 1918.....	195
afb. 107: Albert Daenens, <i>Omdat ik Vlaming ben ...</i> , 1918	196
afb. 108: Albert Daenens, <i>De Anti-Vlaamsche Heksenketel</i> , 1918	196
afb. 109: Albert Daenens, <i>Zelfbeschikkingsrecht der Volkeren</i> , 1918	197
afb. 110: Albert Daenens, <i>De ware beteekenis van het standbeeld van Rogier te Brussel</i> , 1918	197
afb. 111: Albert Daenens, <i>Jusqu'au boutisme</i> , 1918	198
afb. 112: Albert Daenens, <i>Belgisch Patriotardisme</i> , 1918	198
afb. 113: Albert Daenens, <i>Portret van Jan Matthijs Brans</i> , litho naar Jef Lambeaux, 1918....	199
afb. 114: Albert Daenens, <i>Haet ende Nydt. Hooveerdigigheyt</i> , affiche, 1918	199

afb. 115: Albert Daenens, <i>Pallieter</i> , houtsnede, 1918	200
afb. 116: Albert Daenens, <i>zonder titel (op pennen gespietste machthebbers)</i> , lino, 1919	201
afb. 117: Albert Daenens, <i>Croquis</i> , tekening, 1919	202
afb. 118: Albert Daenens, <i>Croquis</i> , tekening, 1919	202
afb. 119: Albert Daenens, <i>La voie triomphale</i> , lino, 1919	203
afb. 120: F. E., <i>Croquis</i> , tekening, 1919	204
afb. 121: F. E., <i>Croquis</i> , tekening, 1919	204
afb. 122: Albert Daenens, <i>Mourir pour la patrie, c'est le sort le plus beau (air connu)</i> , lino, 1919	205
afb. 123: Ch. Counhaye, <i>Debout les morts ! Schneider et Krupp vous remercient</i> , lino, 1919	206
afb. 124: Albert Daenens, <i>Croquis</i> , tekening, 1919	206
afb. 125: Albert Daenens, <i>Croquis</i> , tekening, 1919	206
afb. 126: Albert Daenens, <i>La vérité : ils finiront par m'étouffer si je n'y mets le feu</i> , lino, 1919	207
afb. 127: Albert Daenens, <i>Si je n'ai que cela à mettre dans ma soupe !...</i> , lino, 1919	208
afb. 128: Ch. Counhaye, <i>Croquis</i> , tekening, 1919	209
afb. 129: Ch. Counhaye, <i>Croquis</i> , tekening, 1919	209
afb. 130: Albert Daenens, <i>Et ensuite ?</i> , lino, 1919	210
afb. 131: Jozef Cantré, <i>Croquis</i> , tekening, 1919	211
afb. 132: Jozef Cantré, <i>Croquis</i> , tekening, 1919	211
afb. 133: Albert Daenens, <i>Souvenir</i> , lino, 1919	212
afb. 134: Jozef Cantré, <i>Croquis</i> , tekening, 1919	213
afb. 135: Jozef Cantré, <i>Croquis</i> , tekening, 1919	213
afb. 136: Frans Masereel, <i>Croquis</i> , tekening, 1919	213
afb. 137: Frans Masereel, <i>Croquis</i> , tekening, 1919	213
afb. 138: Albert Daenens, <i>Les 14 points de Wilson ou les 36 chandelles de la vieille Europe</i> , lino, 1919	214
afb. 139: Jozef Cantré, <i>Croquis</i> , tekening, 1919	215
afb. 140: Frits Van den Berghe, <i>Prostituee</i> , lino, 1919	215
afb. 141: Albert Daenens, <i>Assez !</i> , lino, 1919	216
afb. 142: Frans Masereel, <i>Croquis</i> , tekening, 1919	217
afb. 143: Jozef Cantré, <i>Croquis</i> , tekening, 1919	217
afb. 144: Paul Joostens, <i>Croquis</i> , tekening, 1919	217

afb. 145: Albert Daenens, <i>Que serait-ce si je n'avais des ministres socialistes ?</i> , lino, 1920.....	218
afb. 146: Frans Masereel, <i>Croquis</i> , tekening, 1919	219
afb. 147: Jozef Cantré, <i>Croquis</i> , tekening, 1919	219
afb. 148: Albert Daenens, <i>Croquis</i> , tekening, 1919.....	219
afb. 149: Frits Van den Berghe, <i>Prostituee</i> , lino, 1919	219
afb. 150: Albert Daenens, <i>Vainqueurs</i> , lino, 1920	220
afb. 151: Jozef Cantré, <i>Croquis</i> , tekening, 1919	221
afb. 152: Frits Van den Berghe, <i>Prostituee</i> , lino, 1919	221
afb. 153: Albert Daenens, <i>Le règne de l'ordre, l'Ordre règne !...</i> , lino, 1920	222
afb. 154: Jozef Cantré, <i>Croquis</i> , tekening, 1919	223
afb. 155: Albert Daenens, <i>Bij den dood van Herman van den Reeck</i> , lino, 1920	223
afb. 156: Albert Daenens, <i>Pajol, marionette triste</i> , houtsnede, 14/29, 1920	224
afb. 157: Maurice Casteels, <i>Banalités</i> , omslag, 1921	225
afb. 158: Albert Daenens, <i>Banalités 1</i> , lino, 1921	225
afb. 159: Albert Daenens, <i>Possession I</i> , lino, 1921.....	225
afb. 160: Albert Daenens, <i>Banalités 2</i> , lino, 1921	225
afb. 161: Albert Daenens, <i>Banalités 4</i> , lino, 1921	226
afb. 162: Albert Daenens, <i>Banalités 5</i> , lino, 1921	226
afb. 163: Albert Daenens, <i>Pajol</i> , cliché van lino, 1921	226
afb. 164: Albert Daenens, <i>Kraskreml 1</i> , omslag, 1922.....	226
afb. 165: Albert Daenens, <i>Kraskreml 2</i> , lino, 1922	227
afb. 166: Albert Daenens, <i>Kraskreml 3</i> , lino, 1922	227
afb. 167: Albert Daenens, <i>Kraskreml 4</i> , lino, 1922	227
afb. 168: Albert Daenens, <i>Kraskreml 5</i> , lino, 1922	227
afb. 169: Albert Daenens, <i>Possession II</i> , lino, 1922.....	228
afb. 170: Albert Daenens, <i>Kraskreml 7</i> , lino, 1922	228
afb. 171: Albert Daenens, <i>Kraskreml 8</i> , lino, 1922	228
afb. 172: Albert Daenens, <i>Kraskreml 9</i> , lino, 1922	228
afb. 173: Albert Daenens, <i>Luzia 1</i> , lino, 1926	229
afb. 174: Albert Daenens, <i>Luzia 2</i> , lino, 1926.....	229
afb. 175: Albert Daenens, <i>Luzia 3</i> , lino, 1926	229
afb. 176: Albert Daenens, <i>Luzia 4</i> , lino, 1926.....	230

afb. 177: Albert Daenens, <i>Luzia 5</i> , lino, 1926	230
afb. 178: Albert Daenens, <i>Luzia 6</i> , lino, 1926	230
afb. 179: Albert Daenens, <i>Luzia 7</i> , lino, 1926	230
afb. 180: Albert Daenens, "Victory", lino, 1924	231
afb. 181: Albert Daenens, <i>On earth peace, goodwill toward man</i> , lino, 1924	231
afb. 182: Albert Daenens, <i>Nooit weer oorlog! De Daad</i> , prent, 1925	232
afb. 183: Albert Daenens, <i>Wij weigeren moorddienst</i> , prent, ca. 1925	232
afb. 184: Albert Daenens, <i>sans titre</i> , lino, s.d.	233
afb. 185: Albert Daenens, <i>Leunende vrouw</i> , houtsnede, s.d.	233
afb. 186: Albert Daenens, <i>sans titre</i> , lino, 1924	233
afb. 187: Albert Daenens, <i>sans titre</i> , lino, 1919	233
afb. 188: Albert Daenens, <i>Printemps</i> , houtsnede in kleur, 1925	234
afb. 189: Albert Daenens, <i>Zelfportret</i> , houtsnede, 20/30, 1923	235
afb. 190: <i>Portret van Albert Daenens</i> , foto, 1925	235
afb. 191: Albert Daenens, <i>L'Italie et le Fascisme</i> , omslag, s.d.	235
afb. 192: Albert Daenens, <i>Le fascisme serait-il un masque ?</i> , s.d.	235
afb. 193: Albert Daenens, <i>L'ordre apparut dès que régna Mussolini</i> , s.d.	236
afb. 194: Albert Daenens, <i>Sans titre</i> , s.d.	236
afb. 195: Albert Daenens, <i>Het beloken hofken</i> , 1918	236
afb. 196: Albert Daenens, <i>In het harte des wouds</i> , 1918	236
afb. 197: Albert Daenens, <i>Woudlied</i> , 1918	237
afb. 198: Albert Daenens, <i>De wilde jacht</i> , 1918	237
afb. 199: Albert Daenens, <i>Mei-wandeling</i> , 1918	237
afb. 200: Albert Daenens, <i>De kastanjabomen</i> , 1918	237
afb. 201: Albert Daenens, <i>De popels</i> , 1918	238
afb. 202: Albert Daenens, <i>De berken</i> , 1918	238
afb. 203: Albert Daenens, <i>De treurwilg</i> , 1918	238
afb. 204: Albert Daenens, <i>De oude wilgetronk</i> , 1918	238
afb. 205: Albert Daenens, <i>Yggdrasil</i> , 1918	239
afb. 206: Albert Daenens, <i>Het woud</i> , 1918	239
afb. 207: Albert Daenens, <i>La famille, à l'arrière</i> , 1927	239
afb. 208: Albert Daenens, <i>Si les mères voulaient...</i> , 1927	239

afb. 209: Albert Daenens, <i>Great American Exhibition</i> , lino, 1927	240
afb. 210: Albert Daenens, <i>La moisson future, Combien de mois de service ?</i> , lino, 1927	241
afb. 211: Albert Daenens, <i>Solstice</i> , lino, 1927	242
afb. 212: Albert Daenens, <i>Le Bel d'aujourd'hui</i> , lino, 1927	243
afb. 213: Albert Daenens, <i>Le Carnaval quotidien</i> , lino, 1928	244
afb. 214: Albert Daenens, 1. <i>L'automitrailleuse. De automitrailleuse</i> (1919), 1929	245
afb. 215: Albert Daenens, 2. <i>Jusqu'au bout ! Tot het uiterste !</i> (1920), 1929	246
afb. 216: Albert Daenens, 3. <i>Le règne de l'ordre. De orde regeert</i> (1920), 1929	247
afb. 217: Albert Daenens, 4. <i>Jouet. Speelgoed</i> (1922), 1929	248
afb. 218: Albert Daenens, 5. <i>Un petit enfant est né. Er is een kindeke geboren</i> (1924), 1929	249
afb. 219: Albert Daenens, 6. <i>Jouet. Speelgoed</i> (1925), 1929	250
afb. 220: Albert Daenens, 7. <i>Le berceau. De wieg</i> (1925), 1929	251
afb. 221: Albert Daenens, 8. <i>L'homme machine. De automaat-mensch</i> (1925), 1929	252
afb. 222: Albert Daenens, 9. <i>Printemps. Lente</i> (1925), 1929	253
afb. 223: Albert Daenens, 10. <i>Solstice. Zonnewende</i> (1926), 1929	254
afb. 224: Albert Daenens, 11. <i>Le dictateur. De Dictator</i> (1926), 1929	255
afb. 225: Albert Daenens, 12. <i>A l'ombre de la liberté. In de schaduw van de vrijheid</i> (1926), 1929	256
afb. 226: Albert Daenens, 13. <i>La fabrique. De fabriek</i> (1926), 1929	257
afb. 227: Albert Daenens, 14. <i>Noël. Kerstmis</i> (1927), 1929	258
afb. 228: Albert Daenens, 15. <i>Great american exhibition</i> (1927), 1929	259
afb. 229: Albert Daenens, 16. <i>L'inquisiteur. De inquisiteur</i> (1928), 1929	260
afb. 230: Albert Daenens, 17. <i>Le carnaval quotidien. Dagelijksch carnaval</i> (1928), 1929	261
afb. 231: Albert Daenens, 18. <i>Le pacte Kellog. Het Kellog-pact</i> (1928), 1929	262
afb. 232: Albert Daenens, 19. <i>Dix ans après. Na tien jaar</i> (1928), 1929	263
afb. 233: Albert Daenens, 20. <i>La chasse maudite. De wilde jacht</i> (1929), 1929	264
afb. 234: Erich Mühsam, <i>Albert Daenens. Revolutionäre Linoleumschnitte</i> , 1929	265
afb. 235: Albert Daenens, <i>In Memoriam...</i> , 1929	265
afb. 236: Albert Daenens, <i>Ibsen</i> , lino, 1929	266
afb. 237: Albert Daenens, <i>Servitude</i> , 1932	266
afb. 238: Albert Daenens, <i>Specialisation</i> , 1932	266
afb. 239: Albert Daenens, <i>Na vrcholu civilisace</i> , reproductie, s.d.	267

afb. 240: Albert Daenens, <i>Printemps</i> , reproductie, 1933	267
afb. 241: Albert Daenens, “How shall we let him die? By cannon, gas, bomb or bayonet?”, tekening, 1935	267
afb. 242: Albert Daenens, <i>Droit d’asile soviétique</i> , tekening, 1936	267
afb. 243: Albert Daenens, <i>Keizer Karel abat l’oiseau...</i> , 1943	268
afb. 244: Albert Daenens, <i>Keizer Karel abat l’oiseau...</i> , 1943	268
afb. 245: Albert Daenens, <i>Où il est question de cottes troussées...</i> , 1943	268
afb. 246: Albert Daenens, <i>Où il est question de cottes troussées...</i> , 1943	268
afb. 247: Albert Daenens, <i>Du bouffon de Keizer Karel...</i> , 1943	269
afb. 248: Albert Daenens, <i>Du bouffon de Keizer Karel...</i> , 1943	269
afb. 249: Albert Daenens, <i>Keizer Karel et le cochon chanteur...</i> , 1943	269
afb. 250: Albert Daenens, <i>Keizer Karel et le cochon chanteur...</i> , 1943	269

Tabellen

Tabel 1: Chronologisch overzicht <i>La Foi nouvelle</i> , <i>En Marge</i> en <i>Haro!</i>	76
Tabel 2: Auteurs in <i>La Foi nouvelle</i> , <i>En Marge</i> en <i>Haro!</i>	78
Tabel 3: Illustratoren in <i>La Foi nouvelle</i> en <i>Haro!</i>	87
Tabel 4: Vermelding tijdschriften voor de eerste reeks (1913-1914) van <i>Haro!</i>	88
Tabel 5: Vermelding tijdschriften voor de tweede reeks (1919-1920) van <i>Haro!</i>	114
Tabel 6: Tekstuele bijdragers in de drie reeksen van <i>Haro!</i>	116

Index personen

- Adam, Paul 34, 35
 Adamas 120
 Alexandre, Marcel 77
 Angrand, Charles 54
 Armigny, Marsile 73, 77, 81, 115
 Astruc, Gabriel 70
 Avermaete, Roger 74, 121
 Axa, Zo d' 36, 37, 104
 Babylas 115, 125
 Baert, René 125, 129
 Baillon, André 103
 Bakoenin, Michael 22, 28, 32, 33, 56, 101
 Barbé, François 67
 Basoche 115
 Bauer, Bruno 28
 Bebel, August 85
 Beham, Barthel 4
 Beham, Hans Sebald 4, 5, 6
 Bellamy, Edward 45
 Bénédictus, Willy G.-R. 65, 77
 Berneri, Camille 46
 Bert, Gil 77
 Bianco, René 76
 Black, Bob 50, 53
 Blanqui, Auguste 48
 Bloy, Léon 74, 77
 Boine, P. 65
 Bonnot, Jules 37
 Bookchin, Murray 53
 Boscart, Guy 29
 Bouraine, Marcel 80, 87, 89, 90, 118
 Bourdelle, Antoine 70
 Bourgeois, Pierre 104
 Bourgeois, Victor 104, 122
 Brans, Jan Matthijs 96, 97, 111
 Breton, André 128
 Broodcorens, Pierre 104
 Brusselmans, Jean 73
 Cabet, Etienne 45
 Cage, John 24
 Callemin, Raymond 37, 38, 67
 Campine, War 77, 83, 115
 Champion, Léo 39
 Cantré, Jan Frans 99
 Cantré, Jozef V, XII, 87, 99, 101, 103, 109, 110
 Carme belge, A. 115
 Carouy, Édouard 37
 Casteels, Maurice 74, 75, 79, 80, 81, 82, 85, 102, 107, 112, 113, 115, 119, 120, 121

- Chapelier, Emile 46, 103
 Chelcicky, Petr 39
 Clabots, Léon 67
 Clar, Fanny 77, 115, 121
 Clemenceau, Georges 127
 Clemput, Jean 77
 Cockx, Jan 118
 Colin, Paul 101, 115
 Cornelissen, Christiaan 38
 Costenoble, Ph. 115, 125
 Counet, Théo 103, 104, 112, 115, 116
 Counhay, Charles VI, 74, 80, 86, 87,
 101, 102, 107, 116
 Courbe, Lucien 67
 Courbet, Gustave 23, 56
 Crespín, Adolphe 63
 Cross, Henri-Edmond 35, 48, 58
 Daenens, Albert V, XII, 5, 10, 29, 39, 56,
 58, 59-132
 Daenens, Benoit Louis 61, 62, 64
 Daenens, Diana 61, 67
 Daenens, Louise 64, 75
 Daenens, Malvina . 61, 62, 64, 65, 75, 77
 David-Néel, Alexandra 83
 Day, Hem 39, 67
 de Boé, Jean 37, 67
 De Boeck, Felix 72, 89, 90, 118, 121, 122,
 125, 128
 De Boek, Felix 129
 de Clercq, René 98, 99
 de Cnop, Victor 103, 109, 112
 de Ghelderode, Michel 125, 129
 De Ploeger, Hein 77
 De Roos, Léon 71
 De Saedeleer, Valerius XII, 83
 De Troyer, prosper 119
 Della Torre, Michel 77, 115
 Deman, Edmond 84
 Den Broeder, Henri 67
 Denck, Hans 4
 Denis, Frédéric 69, 77, 112, 115, 118
 Denis, Hector 85
 Denis, Maurice 70
 Deschamps, Dom 28
 Deubel, Léon 85
 Devaldès, Manuel 77, 83, 103, 104, 105,
 115
 Dieu, Marcel 39
 Doesburg, Theo van 118, 122, 134
 Domela Nieuwenhuis, F. 92
 Donas, Marthe 119
 Douille, Omer 115
 Dubois, Raphaël 67, 72, 87
 Dunand, Léon 118
 Dürer, Albrecht 5
 Dwelshauvers, Jean-Jacques 25
 Eeden, Frederik van 46, 112
 Eekhoud, Georges 7, 10, 11, 12, 72, 103,
 104
 Eggerickx, Jean 77, 86, 115
 Elslander, J.-F. 83
 Elysard, Jules 28
 Engels, Friedrich 45
 Ensor, James IX, X, 26, 40, 41, 42, 70, 74,
 80, 87, 170
 Erasmus, Desiderius 43
 Ernestan 67, 115
 Eyskens, Felix 87, 101, 102
 Faure, Sébastien 36, 55
 Fel, Louis 73, 103, 115
 Fénéon, Félix 35, 37, 54, 55, 104
 Ferbo 77
 Ferrari, Humbert 77
 Ferré, Fernand 120
 Feuerbach, Ludwig 28
 Figeys, Gabriel 116, 125

Fiore, Joachim van	3	Hegenscheidt, Alfred	74
Flory	77	Hello, Ernest	77
Flouquet, Pierre	122	Henry, Emile	33
Flouquet, Pierre-Louis	104	Heraklites	43
Foigny, Gabriel de	44	Herdies, Eugène	77
Fossoyeur, Le	115	Hiram	115
Fourier, Charles	27, 45	Humbles, Les	128
Francken, François I	14	Huxley, Aldous	46
Fuss, Henri	38	Ibsen, Henrik	127
Gabriels, Juliane	103	Ishikawa, Sanshirô	38
Galaud de la Pérouse, Alphonse	36	Israël de Haan, Jacob	11
Gallait, Louis	23	Izière, Pierre	115
Gallis, Jules	115	Jablonski, P. C.	77
Garnier, Octave	37	Jacquemyns, Pol	60, 61, 68
Gérard, Lea	120	Janson, Paul	85
Gerbaud, Abel 67, 70, 71, 72, 73, 76, 77, 80, 87, 89, 90, 104, 118		Jarry, Alfred	125
Gezelle, Guido	77, 115	Jespers, Floris	109
Ghelderode, Michel de	74, 115	Jespers, Oscar	109
Ghéon, Henri	35	Joostens, Paul VI, 28, 30, 31, 58, 87, 91, 101, 108, 109, 115, 125	
Gide, André	35	Jordens, Joris	122
Gijssels, Willem	90, 92, 95, 96	Joris van Delft, David	7
Gille, Paul	83	Kampf, Leopold	86
Gilson, Paul	74, 83, 90	Kandinsky, Wassily	83
Godwin, William	27	Kerels, Henri	103
Gogh, Vincent van	26	Kibalchich, Vladimir	128
Golias	31	Kohl, Koloman	115
Grave, Jean	XI, 36, 38, 39, 52, 54, 55	Koubovitzki, Elie	115
Grünewald, Matthias	3	Kropotkin, Peter X, XI, 21, 22, 38, 39, 42, 46, 52, 53, 54, 103	
Guérin, Jacques	38	Kupka, Frantisek	122
Guilbeaux, Henri	105, 119, 120	Lacasse, Joseph	122
Hamelryckx, Pierre	104, 112, 115	Lacaze-Duthiers, Gérard de	104
Hamon, Augustin	35	Lafargue, Paul	50, 81
Hannon, Mariette	41	Laisant, Albert	38
Hannon, Théo	41, 74	Lambeaux, Jef	96
Hannotiau	115	Langaskens, Maurice	112, 113
Hardy, G.	77, 115	Laurent, Jean-Paul	116
Hegel, Georg Wilhelm Friedrich	28		

- Lazare, Bernard 35
 Le Dantec, Félix 35
 Le Fève, François 38
 Le Maguet, Claude 107
 Lebègue, Alice 71
 Lebrun, Armand 67
 Lekeu, Jules 77
 Lemmen, Georges 41
 Lemonnier, Camille 85
 Lempereur-Haut, Marcel 121
 Lenin, Vladimir Iljitsj 100
 Léonard, François 77
 Leonard, Jos 31
 Leopold II 41
 Liebknecht, Karl 100
 Lombard, Paul 116
 Loos, Adolf 85
 Luce, Maximilien ... XI, 37, 54, 55, 56, 58
 Luther, Martin 8, 9
 Luxemburg, Rosa 100
 Lynen, Amédée 74
 Mac Say, Stephen 77, 84, 116
 Maes, Karel 119, 122
 Maeterlinck, Maurice 35
 Magritte, René 104, 119
 Maîtrejean, Rirette 66, 67
 Makhno, Nestor 100
 Malatesta, Errico 78
 Malato, Charles 38
 Malevich, Kazimir 53, 81
 Manos, Claude 'r 78
 Marcel, Alexandre 78
 Maria van Hongarije 9
 Marinetti, F.-T. 74
 Marx, Karl 50, 101
 Marx, Roger 84
 Masereel, Frans VI, XII, 5, 10, 58, 87,
 101, 106, 107, 108, 119, 122
 Massys, Jan XIV, 7, 12, 13, 14
 Matha, Louis 36
 Matsys, Cornelis XIV, 7, 12, 13
 Maurin, Charles 34
 Maus, Octave X, 40
 Melanchton 8
 Mellaerts, Jules 69, 71, 78
 Mesens, E. L. T. XIII
 Mesnil, Jac. 25
 Metsys, Quinten XIV, 12
 Meunier, Constantin XI, 55, 58
 Millet, Marcel 121
 Minne, George XII, 26, 35
 Minne, Joris 119, 122
 Minne, Richard 93
 Mirbeau, Octave 35
 Moens, Wies 97
 Moineau, Jules 38
 Mondriaan, Piet 122
 Monier, Georges 122
 Mont, Pol de 90
 Montald, Constant 36
 More, Thomas 43, 44
 Morris, William XI, XII, 46, 51, 52
 Mühsam, Erich 126
 Müntzer, Thomas 4
 Nazzi, Louis 86
 Nele 103, 112, 116
 Nettelau, Max 76
 Nietzsche, Friedrich 34
 Noroit, G. 116, 125
 Noske, Gustav 100
 Nys, Ernest 21
 Ogier, Guiliam 98
 Orff, Carl 31
 Orfila, Ant. 38
 Orwell, George 46
 Ostayen, Paul van .. 91, 97, 109, 110, 125

- Ovidius 44
 Owen, Robert 45
 Palos, Claude 103, 116
 Pansaers, Clément VI, 28, 29, 30, 53, 58,
 74, 81, 103, 106, 116, 125
 Peeters, Jozef 119
 Peiser, Kurt 104
 Pelloutier, Fernand 78
 Pencz, Georg 4, 5
 Petite Rosse, La 78, 81, 116
 Petyt, O. 80
 Petyt, Oscar 80, 82, 86, 87
 Picasso 118
 Pierrot, Marc 38
 Piron, Constantin 78
 Pissarro, Camille XII, 35
 Pissarro, Lucien XII, 26, 37
 Plato 44, 46
 Plisnier, Charles 103, 104, 105, 116
 Poerbus, Ouden 14
 Poirier, P. 78
 Potins 78
 Pouget, Émile XI, 35, 55
 Pourbus, Frans I 14
 Pourbus, Pieter 14
 Praetere, Jules de 70
 Proudhon, Pierre-Joseph 18, 22, 48, 49,
 50, 54, 57
 Pruystinck, Eligius XIII, 7, 8, 9, 10, 11,
 12, 13, 15
 Rabelais, François 38
 Ramen, George 116, 125
 Ratgeb, Jerg (Jörg) XIII, 2, 3, 4
 Ratgeb, ps. Vaneigem 2, 3
 Raucourt, Jules 116
 Ravachol 33, 34
 Raveel, Roger IX
 Read, Herbert XIII, 20
 Reclus, Élisée XI, 21, 42, 83
 Reclus, Paul 38
 Relgis, Eugen 127
 Reuillard, Gabriel 78, 86, 116
 Rhillon 76, 78, 85, 116
 Richard 38
 Robin, Paul 107
 Rochefort, Henri 85
 Rodens, K. 116
 Rodin, Auguste 35
 Rodrigue, G. M. 78
 Roelants, Maurice 92, 93, 94, 95
 Rolland, Romain 74, 105
 Rousseau, Ernest 41
 Ruge, Arnold 28
 Ruscart, Paul 69, 70, 71, 78, 112
 Ruskin, John XI, 51, 52, 82
 Russell, Bertrand 53
 Ryner, Han 105
 Sadeur, Jacques 45
 Saint-Simon, Claude-Henri de 45
 Salives, Jean 107
 Schaliendecker, Loy de 7, 8, 11, 12, 13, 14
 Schamelhout, Gustaaf 74
 Schiller, Friedrich 20, 21
 Schirren, Ferdinand VI, 69, 70, 73, 80,
 82, 83, 87, 170
 Schmickrath, René 73, 78, 81, 116
 Schopenhauer, Arthur 82
 Séipse, André de 78
 Serge, Victor 37, 66, 67, 128
 Servranckx, Victor 122
 Signac, Paul 39, 47, 48, 55, 56, 58
 Smeeks, Hendrik 45
 Smits, Jacob 73
 Smits, Marcel 69, 87
 Spilliaert, Léon VI, XII, 80, 84, 87
 Steinlen 35, 37

- Stirner, Max 20, 22, 28, 34
 Streuvels, Stijn 91
 Tailhade, Laurent 74
 Tcherkesoff, Warlaam 38
 Tchuang-Tzu 29
 Tenuoc 108, 115, 116
 Thevenet, Louis 73, 82
 Thévenet, Pierre 83
 Timmermans, Felix 129
 Toller, Ernst 125
 Tolstoj, Lev 39, 42, 78, 81
 Toorop, Jan 26
 Tréal, Joseph 78
 Trompler, Jul 78
 Trotski, Leon 100, 105
 Valet, André 37
 Vallès, Jules 55
 Vallotton, Félix 37, 55
 Van de Velde, Henry XI, 25, 54, 70, 82, 83
 Van de Woestyne, Karel XII
 Van den Berghe, Frits VI, XII, 87, 98, 99, 101, 103, 107, 109, 111, 112
 Van den Reeck, Herman 113
 Van Essche, Maurice 117, 118
 Van Eyck, Jan en Hubert IX
 Van Gompel, Gustaaf 89
 Van Hamme, Paul 116
 van Ostayen, Paul . 91, 97, 109, 110, 125
 Van Overstraeten, War 72, 73, 84, 104, 105, 115
 Van Rysselberghe, Théo XI, XII, 26, 35, 36, 37, 55, 56, 58
 Van Soust de Borkenfeldt, Adolphe .. 23
 Van Straten, Henri 119
 Vaneigem, Raoul 2, 3
 Vantongerloo, Georges 119
 Vercey, Firmin 103, 116
 Verdyen, Eugène 63
 Verhaeren, Émile 35, 36, 37, 40, 47, 48, 54, 55, 65, 84, 105
 Verlaine, Paul 104
 Vermeylen, August 25, 74, 90, 93, 94
 Vésa 103, 108, 109, 112, 116
 Vida, Marco Girolamo 21
 Vielé-Griffin, Francis 35
 Vlady 128
 Von Ziegesar, Jozef L. Haller 96
 Wallace, Alfred Russell 85
 Wallon, Robert 78
 Watteau, Louis 48, 49
 Whistler, James Abbot McNeill 35
 Whitman, Walt 78
 Wiertz, Antoine 48, 49
 Wilchar VI, 58, 134
 Wilde, Oscar 68, 72, 78
 Wouters, Rik VI, XII, 70, 73, 80, 84, 87, 170
 Guillaume, Georges 52
 Wullens, Maurice 103, 105, 107, 116, 119, 120, 121
 Zankin, Mil 116, 125
 Zweig, Stefan 105

Index onderwerpen

- 7 Arts 104, 122
 Action anarchiste, L' 67, 88, 114
 Action d'Art, L' 88, 104, 114
 Algemeen Vlaams Kunstverbond 98
 Anabaptisten 4
 Anarchie, L' 88, 114
 Art libre, L' 101, 108, 114
 Art moderne, L' 37, 40, 54
 Arts and Crafts XI, 51
 Au Volant 114
 Baanbreker, De 127
 Bande à Bonnot 37, 38, 67
 Bauhaus XI
 Bernheim, Galerie 54
 Branding, De 121
 Breendonk VI
 Ça Ira 118
 Cahiers d'Aujourd'hui, Les 88, 114
 Cahiers du Centre, Les 88, 114
 Clarté 112, 113
 Commune de Paris (1871) X, 23, 35, 41, 55
 Communist, De 114
 Communiste, Le 114
 Coq Rouge, Le 42
 Cynique, Le 73, 74
 Dada 28, 29, 30, 31, 58, 109
 De Stijl 114, 118
 Der Sturm 88, 114
 Diable au Corps, Le 62, 74, 75, 96, 103, 113
 Distel, De 74, 96
 Doe Stil Voort 84, 90, 91, 92, 95
 Drogue, La 114
 Education - Recréation 114
 Eerste Internationale 32
 Effort Libre, L' 88, 114
 En Marge 66, 67, 71, 72, 73, 76, 77, 78, 80, 88, 89, 104
 Endehors, L' 36
 Eragry Press XII
 Etudes Littéraires 114
 Expérience, L' 38, 46, 52, 67, 103
 Exploité, L' 114
 Fakkkel, De XII
 Feuille, La 37, 106, 107
 Feuilles de Mai, Les 88
 Flamenpolitik 93
 Foi nouvelle, La 66, 67, 69, 71, 73, 75, 76, 77, 78, 80, 81, 87, 90, 95
 Génération Consciente 88, 114
 Giroux, Galerie Georges . 82, 83, 84, 102

- Goliarden 31
- Guldensporenviering 113
- Haro! V, XII, 29, 30, 66, 67, 73, 75, 76,
77, 78, 79-88, 89, 93, 95, 100-116, 117,
119, 124-25, 133, 134
- Harper's Magazine 53
- Hélianthe 114
- Horizons, Les 88
- Humbles, Les 105, 107, 114, 120
- IAMB 120
- Idée libre, L' 88, 114
- International Anti-Militarist Bureau
..... 120
- Jeune Belgique, La 42
- Kadimah 114
- Kronstadt-revolte 100
- Latemse School XII
- Libertaire, Le 114
- Libre Esthétique, La 11, 26
- Libre Revue, La 36
- Loïsten 7, 8, 9
- London Gallery XIII
- Lumière 119
- Maison du Peuple 48
- Malthusien, Le 88
- Manifeste des Seize 38, 39
- Meibloem, De 63, 64
- Mercure de Flandre 119
- Merode, metrostation IX
- Monde renversé, Le 114
- Neomalthusianisme 83
- Néo-Malthusien, Le 114
- Nouveau Journal, Le 102
- Opstanding 113
- Palais des Arts 65
- Parti Communiste de Belgique 104, 105
- Pensée et Action 39
- Pensée, La 114
- Père Peinard, Le XI, 55
- Pionniers de Normandie, Les 114
- Pointe sèche, L' 88, 114
- Procès des Trente 36
- Progrès civique, Le 114
- Raad van Vlaanderen 95
- Réfractaires, Les 88
- Résurrection 29, 106
- Révolte, La 47, 55
- Révolté, Le 38, 66, 67, 71, 72, 73, 88, 114
- Revue Anarchiste, L' 37
- Revue blanche 54, 55
- Revue indépendante, La 36
- Revue Libertaire, La 37
- Revue rouge, La 104
- Salon des Indépendants 84
- Socialistische Jonge Wacht (SJW) 93
- Spartacusopstand 100
- Stijl, De zie De Stijl
- Synthétisten 74
- Tablettes 107
- Taoïsme 39
- Temps Nouveaux, Les . XI, 52, 54, 55, 88
- Théâtre National d'Art et d'application
..... 65
- Thyrse, Le 65, 88
- Toorts, De 90, 95, 98, 131
- Vague, La 114
- Van Nu en Straks 11, 25, 26, 58, 74
- Verdrag van Versailles 98, 105
- Vie Ouvrière, La 114
- Vlaamsch Leven 90, 91, 95
- Volkshuis 48
- Vouloir 121
- Wederdopers 4
- Wereldoorlog I 58, 66, 72, 89, 95, 97, 98,
105, 106, 121, 122, 132, 133
- Wereldoorlog II . 20, 58, 93, 97, 129, 134

Wilcharmuseum	VI, 134	XX, Les	IX, X, 11, 26, 41
Word, The	114		

Archieven, bibliotheken, musea, e.a.

- AI: Anarchistische Infotheek (<http://www.anarchie.be/infotheek/>)
- AML: Archives et Musée de la Littérature, Brussel (<http://www.aml-cfwb.be/>)
- AMSAB: AMSAB-Instituut voor Sociale Geschiedenis, Gent (<http://www.amsab.be>)
- AMVC-Letterenhuis: Letterenhuis (ex Archief en Museum Vlaams Cultuurleven), Antwerpen (<http://www.letterenhuis.be/>)
- AMVB: Archief en Museum Vlaams Leven, Brussel (<http://www.amvb.be/>)
- ASB: Archief van de Stad Brussel (<http://archief.brussel.be>)
- BIANCO: 100 ans de presse anarchiste (<http://bianco.ficdl.info/>)
- BnF: Bibliothèque nationale de France, Paris, Frankrijk (<http://www.bnf.fr>)
- Cgécac: Catalogue général des éditions et collections anarchistes francophones (<http://cgecac.com/>)
- CIRA: Centre International de Recherches sur l'Anarchisme, Lausanne, Zwitserland (<http://www.cira.ch/>)
- EHC: Erfgoedbibliotheek Henri Conscience (ex Stadsbibliotheek Antwerpen), Antwerpen (<http://www.consciencebibliotheek.be/>)
- Gallica: Bibliothèque numérique de la BnF (<http://gallica.bnf.fr>)
- Google Books: (<http://books.google.com>)
- GRI: Getty Research Institute, Los Angeles, USA (<http://www.getty.edu/research/>)
- IA: Internet Archive: (<http://www.archive.org>)
- IISG: Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam, Nederland (<http://www.iisg.nl>)
- KBR: Koninklijke Bibliotheek, Brussel (<http://www.kbr.be/>)
- KIK: Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium, Brussel (<http://www.kikirpa.be>)

- KMSKA: Koninklijk Museum voor Schone Kunsten, Antwerpen (<http://www.kmska.be/>)
- KMSKB: Koninklijke Musea voor Schone Kunsten, Brussel (<http://www.fine-arts-museum.be>)
- MSK: Museum Schone Kunsten, Gent (<http://www.mskgent.be/>)
- MUND: Mundaneum, Mons (<http://www.mundaneum.be/>)
- Prentenkabinet KBR: Prentenkabinet van de Koninklijke Bibliotheek, Brussel (http://prenten.kbr.be/estampes/welcome_NL.aspx)
- VKC: Vlaamse Kunstcollectie (<http://www.vlaamsekunstcollectie.be/>)
- VUB: bibliotheek van de Vrije Universiteit Brussel (<http://www.vub.ac.be/BIBLIO/>)

Bibliografie

- Adam, Paul, 'Eloge de Ravachol', in *Entretiens politiques et littéraires*, vol. V, n° 28, Paris: 1892, p. 27-30.
- 'Albert Daenens, een "obsuur" leven in dienst van de kunst', in *"De Vijf + Één". Jan-Frans Cantré, Jozef Cantré, Frans Masereel, Joris Minne, Henri Van Straten + Albert Daenens*, Jan De Kever (red.), vol. 7, Drogenbos: Stichting Felix De Boeck en v.z.w. Museum Felix De Boeck, 2003, p. 20-21.
- Anarchist Gangsters. The Bonnot Gang*, vol. 115, Murder Casebook. Investigations in the Ultimate Crime, London: Marshall Cavendish, 1992.
- 'Anno 1526. den 26. Februari', in *Antwerpsch Chronykje: in het welk zeer veele en elders te vergeefs gezogte geschiedenissen, sedert den jare 1500. tot het jaar 1574. zoo in die toen zoo zeer vermaarde koopstad, als de andere steden van Nederland, En wel Byzonderlyk op het Stuk der Geloofs-Hervorminge voorgevallen, omstandig zyn Beschreven*, F. V. G. (red.), Leyden: Pieter vander Eyck, 1743, p. 27-28.
- 'Anno 1544. den 4. Augusti', in *Antwerpsch Chronykje: in het welk zeer veele en elders te vergeefs gezogte geschiedenissen, sedert den jare 1500. tot het jaar 1574. zoo in die toen zoo zeer vermaarde koopstad, als de andere steden van Nederland, En wel Byzonderlyk op het Stuk der Geloofs-Hervorminge voorgevallen, omstandig zyn Beschreven*, F. V. G. (red.), Leyden: Pieter vander Eyck, 1743, p. 44.
- Armigny, Marsile, 'Poème', in *Harol*, 1e série, n° 1, juin 1913, p. 8.
- Arnac d'Axa, Béatrice, Jan dau Melhau, e.a., *Zo d'Axa l'Endehors*, Béatrice Arnac d'Axa & Jan dau Melhau (red.), vol. 81-82, Plein Chant, Bassac: Plein Chant, 2006.
- Arnac-d'Axa, Béatrice, *Zo d'Axa. Autographes, manuscrits, dessins et photographies provenant tous du fonds de Madame Béatrice Arnac-d'Axa*, Paris: Drouot / Eric Couturier, 2001.
- Aron, Paul, 'Portrait de l'artiste en chapeau mou et lavallière', in *Textyles*, n° 6 [Dossier André Baillon, le précurseur], novembre 1989, p. 7-19.

- Aron, Paul, *La mémoire en jeu : une histoire du théâtre de langue française en Belgique (XIXe-XXe siècle)*, Histoire du spectacle, Bruxelles: La Lettre volée / Théâtre national de la Communauté française de Belgique, 1995.
- Aron, Paul, *Les Écrivains belges et le Socialisme (1880-1913). L'expérience de l'art social: d'Edmond Picard à Émile Verhaeren*, Archives du futur, Bruxelles: Labor, 1997.
- Asholt, Wolfgang, 'Entre esthétique anarchiste et esthétique d'avant-garde : Félix Fénéon et les formes brèves', in *Revue d'Histoire littéraire de la France: Anarchisme et création littéraire*, vol. 99, n° 3, Paris: Société d'Histoire littéraire de la France 1999, p. 499-513.
- Baert, René, 'Albert Daenens', in *Albert Daenens. 20 lino's pamphletaires. 20 pamphlet-lino's*, Gaston Burssens (vert.), Bruxelles: Éditions du Repos Bien Mérité, 1929.
- Bakoenin, Michael, *Over anarchisme, staat en dictatuur*, Arthur Lehning (red.), Kritiese Bibliotheek, Amsterdam: Van Gennep, 1976.
- Bakoenin, Michael, 'De reactie in Duitsland (1842)', in *Voor Arthur Lehning. Over Buonarroti, internationale avant-gardes, Max Nettlau en het verzamelen van boeken, anarchistische ministers, de algebra van de revolutie, schilders en schrijvers*, Maria Hunink, Jaap Kloosterman & Jan Rogier (red.), Baarn: Wereldvenster, 1979, p. 83-123.
- Bakounine, Michel, 'Lettre au journal La Liberté de Bruxelles, Zürich Octobre 1872', in *Œuvres*, James Guillaume (red.), vol. 4, Bibliothèque sociologique, vol. 42, 6 vols., Paris: P.-V. Stock, 1910, p. 339-390.
- Barber, Frederick A. (red.), *"Halt!" Cry the Dead. A pictorial primer on war and some ways of working for peace*, New York, NY: Association Press, 1935.
- Barbusse, Henri, Marcel Cachin, e.a., *A propos de la Révolution qui vient*, Maurice Wullens (red.), *Revue Littéraire des Primaires "Les Humbles"* [Sixième série - Cahier n° 7-8], Paris: Les Humbles, 1921.
- Bell Scott, William, *The Little Masters*, London: Sampson Low, Marston, Searle, & Rivington, 1879.
- Bellamy, Edward, *Looking Backward: 2000-1887*, Boston: Ticknor and Company, 1888 [herdruk: Dover Thrift Editions, 1996].
- Berman, Patricia G., *James Ensor: Christ's Entry into Brussels in 1889*, Getty Museum Studies on Art, Los Angeles: Getty Publications, 2002.
- Bernard, Charles & André De Ridder, *Frits Van den Berghe*, Bruxelles: Editions de la Connaissance, 1957.
- Bernerri, Marie Louise, *Journey through Utopia*, London: Freedom Press, 1982.
- Berthet, Dominique, *Proudhon et l'art. Pour Courbet*, L'Art en bref, Paris: L'Harmattan, 2001.

- Besson, Georges, 'Maximilien Luce 1858-1941', in *Tricentenaire de Carleroi, Palais des Beaux-Arts, 29 octobre - 4 décembre 1966*, Charleroi: Palais des Beaux-Arts, 1966.
- Bex, F. & R. Sauwen, *Paul Joostens en Brugge. Een retrospectief ensemble*, W. Van den Bussche (red.), Ieper: P.M.M.K., 1982.
- Beyen, Marnix, "'Epater l'Avant-Garde". De strijd van "Van Nu en Straks"-erfgenamen tegen het etnocentrisme', in *Niet onder één vlag. "Van Nu en Straks" en de paradoxen van het fin de siècle*, Raf de Bont, Geraldine Reymenants & Hans Vandevoorde (red.), *Studies op het gebied van de moderne Nederlandse literatuur*, nr. 9, vol. 9, Gent: Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde, 2005, p. 265-282.
- Beyen, Roland, 'Daenens, Albert', in *Correspondance de Michel de Ghelderode 1919-1927*, Roland Beyen (red.), vol. I, 8 vols., Bruxelles: Labor / AML, 1991a, p. 387-393.
- (red.), *Correspondance de Michel de Ghelderode 1919-1927*, Archives du Futur, vol. I, 8 vols., Bruxelles: Labor / AML, 1991b.
- (red.), *Correspondance de Michel de Ghelderode 1942-1945*, Archives du Futur, vol. V, 8 vols., Bruxelles: Labor / AML, 1998.
- Bianco, René, *Un siècle de presse anarchiste d'expression française, 1880-1983. Répertoire des périodiques anarchistes de langue française*, Lett. Aix-Marseille 1, Université de Provence, 1987, <http://bianco.ficedl.info/> (laatste bezoek: 31/12/2010).
- Bilcke, Maurits, Léon-Louis Sosset & Jan Walravens, 'Biografieën en commentaren', in *De abstracte schilderkunst in Vlaanderen*, Michel Seuphor (red.), Antwerpen: Mercatorfonds, 1974, p. 115-301.
- Billeter, Jean François, *Leçons sur Tchouang-Tseu*, Paris: Allia, 2009.
- Bismuth, Serge, *L'enfance de l'art ou l'agnomie de l'art moderne. Note sur le réalisme de Courbet*, Ouverture philosophique, L'Harmattan, 2001.
- Black, Bob, *The Abolition of Work*, 1985, <http://www.zpub.com/notes/black-work.html> (laatste update: 19 december 2003 / laatste bezoek: 1 november 2010).
- Black, Bob, *Anarchy after Leftism*, Columbia, MO: C.A.L. Press, 1997.
- Blechman, Max, 'Last Words on Anarchy. An Interview with John Cage', in *Drunken Boat: Art Rebellion Anarchy*, Max Blechman (red.), *Drunken Boat*, vol. 2, Brooklyn, NY: Autonomedia, 1994, p. 221-225.
- Blechman, Max, 'The Revolutionary Dreams of Early German Romanticism', in *Revolutionary Romanticism*, Max Blechman (red.), *Drunken Boat*, vol. 3, San Francisco: City Lights Books, 1999, p. 1-34.
- Blissett, Luther, Q. A. Böttner en J. Van der Haar (vert.), Amsterdam: Wereldbibliotheek, 2001.
- Boenders, Frans, "'Maar de kunst, smeerlap, de kunst!'. Over kunstopruijing en kunstverruiming, kunst der vrijheid en vrije kunst', in *Brussel en het fin-de-siècle*.

- 100 jaar Van Nu en Straks, Frank De Crits (red.), Antwerpen-Baarn / Brussel: Houtekiet / BRTN / VAR, 1993, p. 117-142.
- Boëtius, Henning, *Die blaue Galeere*, München: btb Verlag, 2004.
- Boisson, Marius, *Les attentats anarchistes sous la Troisième République*, Marianne, Paris: Les Éditions de France, 1931.
- Bookchin, Murray, *Social Anarchism or Lifestyle Anarchism: An Unbridgeable Chasm*, Stirling: AK Press, 1995.
- Borgers, Gerrit, *Paul van Ostaijen. Een documentatie*, 2de druk, 2 vols., Amsterdam: Bert Bakker, 1996.
- Bouchardon, P., *Ravachol et Cie*, Paris: Librairie Hachette, 1931.
- Bouin-Luce, Jean & Denise Bazetoux, *Maximilien Luce. Catalogue de l'œuvre peint*, vol. I & II, 2 vols., Paris: JBL, 1986.
- Boyens, Piet, Gilles Marquenie & Willy Van den Bussche, *Retrospectieve Frits Van den Berghe 1883-1939*, Oostende: PMMK Museum voor Moderne Kunst, 1999.
- Braekman, Émile, 'Éloy Pruystinck', in *Bibliotheca Dissidentium. Répertoire des non-conformistes religieux des seizième et dix-septième siècles*, André Séguenny (red.), vol. VII, Bibliotheca Bibliographica Aureliana, vol. CVI, Baden-Baden: Valentin Koerner, 1986, p. 7-38.
- Bredt, Ernst Wilhelm, *Sittliche oder unsittliche Kunst? Eine historische Revision*, Eine historische Revision. 52.-57. Tausend. Erweitert und durch einen Nachtrag ergänzt, München: R. Piper & Co, 1919.
- Breton, André, Georges Henein, e.a., *Dossier des fusilleurs. Après le 30 Juin de Staline. Illustrations d'Albert Daenens et de Vladi*, Maurice Wullens (red.), Revue Littéraire des Primaires "Les Humbles" [Vingt-et-unième série - Cahier n° 9 et 10], 2e éd., Paris: Les Humbles, 1936.
- Buber, Martin, *Paden in Utopia. Het utopisch socialisme en de vernieuwing van de maatschappij*, Collectie Labyrint, Utrecht: Bijleveld, 1972.
- Buelinckx, Erik, 'Enkele anarchistisch gezinde kunstenaars rond Emile Verhaeren', in *Anarchisten rond Emile Verhaeren*, David Gullentops & Hans Vandevoorde (red.), Tekst en Tijd, Brussel: VUBPress, 2005a, p. 71-109.
- , 'Utopie en anarchisme', in *Anarchisme-Special*, Gent (Anarchistisch Centrum Assez): Infomania, 19 december 2005b.
- , 'Anarchism, Belgium', in *The International Encyclopedia of Revolution and Protest*, Immanuel Ness (red.), Blackwell Reference Online, Blackwell Publishing, 2009a, http://www.revolutionprotestencyclopedia.com/subscriber/tocnode?id=g9781405184649_yr2010_chunk_g978140518464950 (laatste bezoek: 9/11/2010).
- Buelinckx, Erik, 'Bonnot Gang', in *The International Encyclopedia of Revolution and Protest*, Immanuel Ness (red.), Blackwell Reference Online, Blackwell Publishing, 2009b,

- http://www.revolutionprotestencyclopedia.com/subscriber/tocnode?id=g9781405184649_yr2010_chunk_g9781405184649233 (laatste bezoek: 1/11/2010).
- Buijnsters-Smets, Leontine, *Jan Massys. Een Antwerps schilder uit de zestiende eeuw*, Zwolle: Waanders, 1995.
- Buyck, Jean F., *Paul Joostens: de cruciale jaren. Brieven aan Jos Leonard 1919-1925*, vol. 2, Cahier, Antwerpen: Petraco-Pandora, 1995.
- Cabet, Étienne, *Voyage en Icarie*, 2e éd., Paris: Au bureau du Populaire, 1845.
- , *Cabet et les publications du "Populaire" : 1831-1834*, Les Révolutions du XIXe siècle: 1830-1834, vol. VIII, XII vols., Paris: EDHIS, 1974.
- , *Cabet : le communisme icarien : de 1840 à 1847*, Les Révolutions du XIXe siècle: 1834-1848, vol. V, XII vols., Paris: EDHIS, 1979.
- Cafard, Max, 'AnarChapters: Zhuangzi's Crazy Wisdom & Da(o) Da(o) Spirituality', in *The Surre(gion)alist manifesto and other writings*, Baton Rouge: Exquisite Corpse, 2003, <http://raforum.info/maxcafard/spip.php?rubrique4> (laatste bezoek: 14/11/2010).
- Cage, John, *A Year from Monday: New Lectures and Writings, 1963-1967*, Hanover, NH: Wesleyan University Press, 1969.
- Cage, John, *Anarchy: New York City - January 1988*, Hanover, NH: Wesleyan University Press, 2001.
- Campine, War, 'A propos de Malthusianisme', in *Harol!*, 1e série, n° 3, août 1913, p. 19-20.
- Campo Veiling - Vente (29-30/04/2003)*, vol. 55, Antwerpen: Stefan Campo bvba, 2003.
- Canning, Susan M., 'The Ordure of Anarchy. Scatological Signs of Self and Society in the Art of James Ensor', in *Art Journal*, 52, n° 3, 1993, p. 47-53.
- Casteels, Maurice, 'Les Livres: Mafarka le Futuriste, F.-T. Marinetti', in *Le Cynique*, n° 2, Bruxelles, Août 1910, p. 43-45.
- , 'Le Carnaval Perpétuel', in *Harol!*, 1e série, n° 1, 2 & 3, juin, juillet & août 1913a, p. 6-7, 12-14 & 21-22.
- , 'La Guerre', in *Harol!*, 1e série, n° 2, juillet 1913b, p. 10.
- Casteels, Maurice, 'Pour l'art moderne', in *Harol!*, 1e série, n° 2, juillet 1913c, p. 12-14.
- Casteels, Maurice, 'Pour l'art moderne', in *Harol!*, 1e série, n° 3, août 1913d, p. 20-21.
- Casteels, Maurice, 'Pour l'art moderne', in *Harol!*, 1e série, n° 5, décembre 1913e, p. 37-38.
- Casteels, Maurice, 'Le Village', in *Harol!*, 1e série, n° 5, décembre 1913f, p. 36-37.
- , *Banalités. Avec 5 lino's par Albert Daenens*, Bruxelles: Édition du Pot d'étain, 1921a.
- , *Esthétique*, Bruxelles: Édition du Pot d'étain, 1921b.
- Cazeau, Philippe, *Maximilien Luce*, Lausanne / Paris: La Bibliothèque des Arts, 1982.

- Chapelier, Émile, *Une colonie communiste. Comment nous vivons et pourquoi nous luttons*, Stockel-Bois: L'Expérience. Colonie Communiste Libertaire, 1906.
- Chartrain-Hebbelinck, Marie-Jeanne, 'Les lettres de Paul Signac à Octave Maus', in *Bulletin des Musées royaux des Beaux-Arts de Belgique*, 18, n° 1-2, 1969, p. 52-102.
- Chelcicky, Petr, *On the Spiritual Battle (Do boji duchovním)*, Charis Enns (vert.), Oberlin: nonresistance.org, 2009.
- Chubilleau, Emmanuel, *Léger Marie Deschamps (1716-1774). Quelques éléments de biographie*, 2007, <http://www.philosophie-chauvigny.org/spip.php?article8> (laatste update: 21 januari 2007 / laatste bezoek: 23 oktober 2010).
- Claes, Vera, Rita Compère, e.a., *Van Nu en Straks. Belle Epoque in Vlaanderen*, Guido Persoons, Raymond Vervliet, e.a. (red.), Gent: Centrum voor Kunst en Cultuur Sint-Pietersabdij, 1983.
- Clark, T. J., *Image of the People. Gustave Courbet and the 1848 Revolution*, Revised, Berkeley and Los Angeles, CA: University of California Press, 1999.
- Clément, Jean-Baptiste, *Chansons de J.-B. Clément*, cinquième édition, Paris: C. Marpon et E. Flammarion, 1887.
- Clutton-Brock, A., *William Morris: His Work and Influence*, Home University Library of Modern Knowledge: Literature and Art, London / New York: Williams and Norgate / Henry Holt and Company, 1914.
- Colson, Daniel, *Petit lexique philosophique de l'anarchisme. De Proudhon à Deleuze*, vol. 4315, Le Livre de Poche / Biblio / Essais, Paris: Librairie Générale Française, 2001.
- Cools, J., 'De Assemblages van Paul Joostens. Anti-kunst in een Anti-œuvre', in *Retrospectieve Paul Joostens*, W. Van den Bussche & T. Deryckere (red.), Oostende: Provinciaal Museum voor Moderne Kunst, 1989, p. 9-16.
- Cools, Jan, *Er werd een lijkje geborgen. Over Paul Joostens*, Dedalus, 1984.
- Coppieters, Maurits, *Noten onder het kalenderblad. Vrijdag 14 mei 1920 (Kruispunt, 111)*, vol. 1, Het jaar van de klaproos, 3 vols., Brugge: Kruispunt, 1987.
- Coppieters, Maurits, *De Republiek van de Menselijkheid. 1920 (Kruispunt, 150)*, vol. 2, Het jaar van de klaproos, 3 vols., Brugge: Kruispunt, 1993a.
- , *Van De Profundis naar Opstanding. 1920 (Kruispunt, 151)*, vol. 3, Het jaar van de klaproos, 3 vols., Brugge: Kruispunt, 1993b.
- Courbet, Gustave, *Lettre au ministre des Beaux-Arts (1870)*, envois, Caen: L'Échoppe, 1986a.
- , *Peut-on enseigner l'art (1861). Compte rendu de l'intervention de Courbet au Congrès d'Anvers, publié dans "Le Précurseur d'Anvers" du 22 août 1861*, envois, Paris: L'Échoppe, 1986b.

- Courthion, Pierre & Pierre Cailler (red.), *Courbet : raconté par lui-même et par ses amis. Sa vie et ses œuvres*, vol. I, Les Grands Artistes vues par eux-mêmes et par leurs amis, Lausanne: La Guilde du Livre, 1948.
- (red.), *Courbet : raconté par lui-même et par ses amis. Ses écrits, ses contemporaines, sa postérité*, vol. II, Les Grands Artistes vues par eux-mêmes et par leurs amis, Lausanne: La Guilde du Livre, 1950.
- D'Haese, Jan, "De Vijf + Één". *Jan-Frans Cantré, Jozef Cantré, Frans Masereel, Joris Minne, Henri Van Straten + Albert Daenens*, Jan De Kelder (red.), *Ontmoeting met Felix*, vol. 7, Drogenbos: Stichting Felix De Boeck en v.z.w. Museum Felix De Boeck, 2003.
- Daane, Marco, *De vrijheid nog veroveren: Richard Minne 1891-1965*, Arbeiderspers, 2001.
- Daenens, Albert, 'Consécration tardive', in *La Foi nouvelle*, 1, n° 2, 1 mai 1912a, p. 21.
- Daenens, Albert, 'A propos d'Art appliqué', in *La Foi nouvelle*, 1, n° 4, 1 juin 1912b, p. 4-7.
- Daenens, Albert, 'Ni fleurs, ni couronnes', in *Haro!*, 1e série, n° 1, juin 1913, p. 8.
- Daenens, Albert, Pierre Fontaine, e.a., *In Memoriam*, Maurice Wullens (red.), *Revue Littéraire des Primaires "Les Humbles"* [Quatorzième série - Cahier n° 6], Paris: Les Humbles, 1929.
- Dandois, Bernard, *Entre Marx & Bakounine : César De Paepe, correspondance annotée*, Centre d'histoire du syndicalisme, Paris: Maspero, 1974.
- Dardel, Aline, *Les Temps Nouveaux 1895-1914*, vol. 17, Les Dossiers du Musée d'Orsay, Paris: Réunion des Musées Nationaux, 1987.
- (red.), *Maximilien Luce. Peindre la condition humaine*, Paris / Mantes-la-Jolie: Somogy Éditions d'Art / Musée de l'Hôtel-Dieu, 2000.
- Dasnoy, Albert, *Les Beaux Jours du Romantisme Belge*, Bruxelles: JaRic, 1948.
- Day, Hem, 'Seize (Le Manifeste des)', in *Encyclopédie anarchiste*, Sébastien Faure (red.), 4 vols., Paris: Œuvre Internationale des Éditions Anarchistes, 1925-1934, p. 2541-2553.
- Day, Hem, H. De Bruchard, e.a., *Zo d'Axa, mousquetaire-patricien de l'An-archie*, Hem Day (red.), vol. 35-36, Les Cahiers de « Pensée et Action », Paris / Bruxelles: Pensée et Action, 1968.
- de Backer, Fr. & P. de Smaele, 'Beknopte levensschets van Aug. Vermeylen', in *Verzameld Werk van August Vermeylen*, Herman Teirlinck (red.), vol. 1, 6 vols., Brussel: A. Manteau, 1952, p. 5-43.
- De Boe, Jean, *Propos subversifs*, Bruxelles: Syndicat unifié du livre et papier, 1967.
- de Bont, Raf, Geraldine Reymenants & Hans Vandevoorde (red.), *Niet onder één vlag. "Van Nu en Straks" en de paradoxen van het fin de siècle*, vol. 9, Studies op het gebied van de moderne Nederlandse literatuur, Gent: Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde, 2005.

- De Geest, Joost & Chris Dhondt, *War Van Overstraeten, 1891-1981. Een meester van het Animisme*, s.l.: Stichting War Van Overstraeten / Bibliophilia, Lucien De Meyer / Dexia, 2003.
- de Ghelderode, Michel, *L'Histoire Comique de Keizer Karel telle que la perpétuèrent jusqu'à nos jours les gens de Brabant et de Flandre. Texte intégral et définitif. Mis en images par Albert Daenens*, 4e éd., Bruxelles: Éditions du Carrefour, 1943.
- De Haan, Jacob Israel, *Libertijnsche Lideren*, Amsterdam: Van Kampen & Zoon, 1914.
- de Jong, Albert (red.), *Internationaal Antimilitaristisch Jaarboek*, Andijk West: I.A.M.V. (Sectie Holland), 1923.
- De Meur, Jean, 'Emile Chapelier', in *L'anarchisme en Belgique. La contestation permanente*, Bruxelles: Pierre De Meyere, 1970, p. 53-60.
- Delevoy, Robert L. (red.), *Les XX, Bruxelles. Réimpression des catalogues des dix expositions annuelles*, Centre International pour l'Étude du XIXe Siècle, 1981.
- 'Den Haag', in *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, jg. 78, n° 97, Zaterdag 9 april 1921, p. 1.
- Descaves, Lucien, *Souvenirs d'un ours*, Paris: Les Éditions de Paris, 1946.
- Deschamps, Dom, *Le vrai système ou Le Mot de l'énigme métaphysique et morale*, Paris: Droz, 1939.
- Devaldès, Manuel, 'Le salvateur néo-malthusianisme', in *Haro!*, 1e série, n° 3, août 1913, p. 18-19.
- , *Contes d'un Rebelle*, Maurice Wullens (red.), L'Idée Libre, Conflans-Sainte-Honorine: L'Idée libre, 1925.
- , *Les Raisons de mon Insoumission*, Maurice Wullens (red.), vol. 122, L'Idée Libre, Conflans-Honorine: L'Idée libre, 1926.
- , *Anthologie des écrivains réfractaires*, Maurice Wullens (red.), Revue Littéraire des Primaires "Les Humbles" [Douzième série - Cahier n° 8, 9 et 10], Paris: Les Humbles, 1927a.
- , *Des cris sous la meule. suivi de Fleurs de guerre*, Maurice Wullens (red.), Revue Littéraire des Primaires "Les Humbles" [Douzième série - Cahier n° 2 et 3], Paris: Éditions de la Brochure Mensuelle, 1927b.
- , *La Fin du Marquis d'Amercœur*, Lacaze-Duthiers Gérard de (red.), vol. IV, Bibliothèque de l'Artistocratie, Paris: Les Écrivains Indépendants, 1931.
- , *Figures d'Angleterre*, Lacaze-Duthiers Gérard de (red.), vol. XVII, Bibliothèque de l'Artistocratie, Paris: Les Écrivains Indépendants, 1932.
- , *Gérard de Lacaze-Duthiers et la bioesthétique*, Lacaze-Duthiers Gérard de (red.), vol. XLII, Bibliothèque de l'Artistocratie, Paris: Les Écrivains Indépendants, 1934.
- , *Louis Moreau, peintre et graveur*, Paris: Bibliothèque de l'Artistocratie / F. Piton, 1935.

- Devaldès, Manuel, Hem Day & Marc Larralde, *Un en-dehors : Manuel Devaldès - 1875-1956*, vol. 7-8, Les Cahiers de « Pensée et Action », Bruxelles - Paris: Pensée et Action, 1957.
- Devillez, Virginie, 'Casteels, Maurice', in *Nouvelle Biographie Nationale*, des lettres et des beaux-arts de Belgique Académie royale des sciences (red.), vol. 5, 1999, p. 40-42.
- Dewachter, Liliane, 'Helden van toen', in *MO(u)veMENTS. Kunstenaarsbewegingen in België van 1880 tot 2000.*, Hans Theys (red.), Antwerpen: NICC, 2000, p. 11-31.
- Doesburg, Theo van, 'Rondblik: Zwitserland. — Internationale tentoonstelling der avant-garde', in *De Stijl*, vol. 3, n° 12, Leiden: 1920, p. 103.
- Döllinger, Ign. von, *Dokumente vornehmlich zur Geschichte der Valdesier und Katharer*, Beiträge zur Sektengeschichte des Mittelalters, vol. 2, München: C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, 1890.
- Du Camp, Maxime, *Souvenirs de l'année 1848*, Paris: Hachette, 1876.
- Du Jardin, Jules, 'Antoine Wiertz', in *La Renaissance du XIXe Siècle. L'École de 1830 & Les peintres contemporains*, L'Art flamand, vol. IV, Bruxelles: Arthur Boitte, 1898, p. 1-8.
- Dubois, Jean, *L'Italie et le Fascisme. Dessins d'Albert Daenens*, Huy: La Gazette de Huy.
- Duverger, Erik, *Antwerpse kunstinventarissen uit de zeventiende eeuw: 1600-1617*, vol. 1, Brussel: Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, 1984.
- Dymond, Anne, 'A Politicized Pastoral: Signac and the Cultural Geography of Mediterranean France', in *Art Bulletin*, 85, n° 2, 2003, p. 353-370.
- Eekhoud, Georges, *Les Libertins d'Anvers. Légende et Histoire des Loïstes*, Paris: Mercure de France, 1912.
- Eekhoud, Georges & Sander Pierron, *Mon bien aimé petit Sander. Lettres de Georges Eekhoud à Sander Pierron (1892-1927)*, Mirande Lucien (red.), Cahiers GKC, Lille: GKC, 1993.
- Eggericx, Jean, 'Impressions et notes sur l'exposition de Gand', in *Harol*, 1e série, n° 4, octobre 1913, p. 30-31.
- , 'Notes et impressions sur l'exposition de Gand : l'Allemagne', in *Harol*, 1e série, n° 6-7, janvier 1914, p. 48-51.
- Eisenzweig, Uri, 'Poétique de l'attentat : anarchisme et littérature fin-de-siècle', in *Revue d'Histoire littéraire de la France: Anarchisme et création littéraire*, vol. 99, n° 3, Paris: Société d'Histoire littéraire de la France 1999, p. 439-452.
- Eisenzweig, Uri, *Fictions de l'anarchisme*, Paris: Christian Bourgois Éditeur, 2001.
- Elslander, J. F., *Figures et Souvenirs d'une Belle Époque*, Bruxelles: La Renaissance du Livre, 1948.

- Elysard, Jules, 'Die Reaction in Deutschland', in *Deutsche Jahrbücher für Wissenschaft und Kunst*, n° 247-251, 17. October - 21. October 1842, p. 985-1002.
- Emmer, Huib, 'John Cage, een Amerikaanse komponist', in *De AS: Anarchie en avant-garde*, vol. 11, n° 63, 's-Gravenhage: 1983, p. 20-23.
- En Marge, 'Au Lecteur', in *En Marge*, 1, n° 1, 15 Juillet 1912, p. 1.
- Engels, Friedrich, *De Duitse Boerenoorlog (1875)*, 2de verbeterde en vermeerderde druk, Amsterdam: Pegasus, 1970, <http://www.marxists.org/nederlands/marx-engels/1850/boerenoorlog/index.htm> (laatste bezoek: 8/12/2010).
- Ensor, James, 'Ma vie en abrégé (1934)', in *Sur James Ensor (1908). Suivi de "Peintures" par James Ensor*, Luc de Heusch (red.), vol. 36, Bruxelles: Éditions Complexe, 1990, p. 195-202.
- Fauré, Christine, 'Fouriérisme, féminisme et utopie architecturale', in *L'imaginaire subversif: interrogations sur l'utopie*, Interrogations (collection de recherches anarchistes), Genève/Lyon/Paris: Atelier de création libertaire / Editions Noir, 1982, p. 167-174.
- Faure, Elie, *Exposition Internationale d'Art Moderne. Peinture, Sculpture, etc.*, Genève, 1920.
- Fénéon, Félix, *Lettres à Francis Viéél-Griffin (1890-1913) et documents annexes*, Henry de Paysac (red.), Tusson: Du Lérot, 1990.
- Fénéon, Félix, Fanny Fénéon & Maximilien Luce, *Correspondance de Fanny & Félix Fénéon avec Maximilien Luce*, Maurice Imbert (red.), Tusson: Du Lérot, 2001.
- Fénéon, Félix, Émile de Saint-Auban & Fabre des Essarts, *Le Procès des Trente. Vu à travers la presse de l'époque telle qu'elle a été conservée par Madame Fénéon mère et annotée par Félix Fénéon à l'issue de son procès*, Maurice Imbert (red.), vol. 20, Histoire Littéraires (supplement), Tusson: Du Lérot, 2004.
- Férey, Sylvie (red.), *Vouloir 1924-1927. Collection complète de 26 numéros*, Temps, espace et société. Collection « Histoire de l'art », vol. 923, Villeneuve d'Ascq: Presses Universitaires du Septentrion, 2006.
- Ferré, Fernand, *Luzia. Nouvelle, illustrée de sept lino gravés par Albert Daenens*, Maurice Wullens (red.), Revue Littéraire des Primaires "Les Humbles" [Onzième série - Cahier n° 12], Paris: Éditions de la Brochure Mensuelle, 1926.
- Ferrua, Pietro, *Surréalisme et Anarchisme*, Paris: Le Monde Libertaire, 1982.
- Feyerabend, Paul, *Against Method*, London / New York, NY: Verso, 1993.
- Florquin, Joos & Felix De Boeck, 'Ten huize van... Felix De Boeck', in *Ten huize van... Joos Florquin* (red.), vol. 1, tweede druk, Leuven / Brugge: Davidsfonds / Orion-Desclé De Brouwer, 1971.
- Florquin, Joos & Pol Jacquemyns, 'Ten huize van... Pol Jacquemyns (1967)', in *Ten huize van... Joos Florquin* (red.), vol. 16, Leuven: Davidsfonds, 1980.

- Flouquet, Pierre, 'Daenens', in *7 Arts. Journal Hebdomadaire d'Information et de Critique*, 5e saison, n° 9, 16 janvier 1926.
- 'La Foi nouvelle', in *La Foi nouvelle*, 1, n° 1, 20 février 1912, p. 1.
- Foigny, Gabriel de, *Les aventures de Jacques Sadeur dans la découverte et le voyage de la terre australe*, Paris: Claude Barbin, 1697,
<http://catalogue.bnf.fr/ark:/12148/cb35153940q>.
- Fossoyeur, Le, 'Ni fleurs, ni couronnes', in *Haro!*, 1e série, n° 2, juillet 1913, p. 14.
- Fourier, Charles, *Pièges et charlatanisme des deux sectes Saint-Simon et Owen qui promettent l'association et le progrès*, Paris: Bossange Père / L'auteur, 1831.
- Fourier, Charles, *Théorie de l'unité universelle*, vol. 1-4, Œuvres complètes, deuxième éd., vol. 2-5, Paris: Société pour la Propagation et la Réalisation de la Théorie de Fourier, 1841.
- , *Théorie des quatre mouvements et des destinées générales. Suivi du Nouveau Monde amoureux*, Debout-Oleszkiewicz (red.), Dijon: Les presses du réel, 1998.
- Fraenger, Wilhelm, *Jörg Ratgeb, ein Maler und Märtyrer aus dem Bauernkrieg*, Dresden: Verlag der Kunst, 1972.
- Frederichs, Julius, *De Secte der Loisten of Antwerpsche Libertijnen (1525-1545). Eligius Pruystinck (Loy de Schaliedecker) en zijne aanhangers*, Paul Fredericq (red.), Werken van den practischen leergang van vaderlandsche geschiedenis (Hoogeschool van Gent), Gent / 's Gravenhage: J. Vuylsteke / Martinus Nijhoff, 1891.
- Füeg, Jean-François (red.), *Maximilien Luce 1858-1941 : peintre anarchiste*, Musée des Sciences de Parentville, Charleroi, 7 juin - 29 juillet 1995, Bruxelles: Institut de Sociologie de l'ULB, 1995.
- Gagnière, A., *Histoire de la presse sous la Commune (du 18 mars au 24 mai 1871)*, Paris: Lachaud, 1872.
- Gallica, Dossier Utopies, <http://gallica.bnf.fr/dossiers/html/dossiers/Utopie/> (laatste bezoek: 01/11/2010).
- Gerbaut, Abel, *Lettre ouverte à Georges Eekhoud*, Editions d'En Marge, Paris: Eugène Figuière & Cie, 1913.
- Gijssels, Willem, *Van bosch en boom. Siering van Alb. Daenens*, Antwerpen: De Nederlandsche Boekhandel, 1927.
- (red.), *Zomertentoonstelling 1918. Tweede Reeks. Kataloog*, Brussel: Kunstkring Doe Stil Voort, 1918.
- Gillen, Jacques, *Les activités en Belgique d'un anthropologue anarchiste : Eugène Gaspard Marin (1883-1969)*, Mémoire de Licence, Faculté de Philosophie et Lettres, Histoire contemporaine, ULB, 1997,
<http://raforum.info/dissertations/spip.php?rubrique55>.

- Godwin, William, *Enquiry concerning Political Justice, and its Influence on General Virtue and Happiness*, 1st ed., 2 vols., London: Robinson, 1793.
- Godwin, William & Peter Marshall, *The Anarchist Writings of William Godwin*, Marshall Peter (red.), London: Freedom Press, 1996.
- Goodway, David, 'The Politics of Herbert Read', in *Herbert Read Reassessed*, Liverpool: Liverpool University Press, 1998, p. 177-195.
- Grave, Jean, *Terre Libre (Les Pionniers)*, Paris: Librairie des Temps Nouveaux, 1908.
- (red.), *Guerre - Militarisme*, vol. 1, Bibliothèque Documentaire, Paris: Temps Nouveaux, 1902.
- Grieshaber, Hap, Günther Wirth, e.a., *Für Jerg Raged - Landsmann - Märtyrer*, Bibliothek S, 2. Auflage, Stuttgart: Deutsche Sparkassenverlag, 1981 (1976).
- Guérin, Daniel, Christiane Mora, e.a., *Socialistes, utopistes et anarchistes à la recherche du bonheur*, vol. 8, Les grands révolutionnaires, Romorantin: Martinsart, 1977.
- Guilbeaux, Henri, *Kraskreml et Autres Poèmes*, Maurice Wullens (red.), Revue Littéraire des Primaires "Les Humbles" [Septième série - Cahier n° 4], Paris: Les Humbles, 1922.
- Guillaume, James, *L'Internationale. Documents et Souvenirs (1864-1878)*, 4 tomes en 2 vols., Paris: Société nouvelle de Librairie & d'édition, 1905 [herdruk: Burt Franklin, 1969].
- Gullentops, David, 'Utopie und Anarchismus in der Lyrik Emile Verhaerens', in *Anarchismus und Utopie in der Literatur um 1900. Deutschland, Flandern und die Niederlande*, Jaap Grave, Peter Sprengel & Hans Vandevoorde (red.), Würzburg: Königshausen & Neumann, 2005, p. 172-188.
- Haesaerts, Paul, *L'École de Laethem Saint-Martin*, Bruxelles: Formes, 1945.
- Halperin, Joan Ungersma, *Félix Fénéon. Aesthete & Anarchist in Fin-de-Siècle Paris*, New Haven & London: Yale University Press, 1988.
- Hardy, G., 'Sur l'avortement', in *Harol*, 1e série, n° 4 & 5, octobre & décembre 1913, p. 29-30 & 39-40.
- Harper, Clifford, *Anarchy. A Graphic Guide*, London: Camden Press, 1987.
- Havelaar, Just, 'Revolutionaire kunst', in *Het Vaderland*, jg. 58, Woensdag 3 maart 1926, p. 2 (Avondblad B).
- Henry, Emile, *Anarchist van de daad (Déclarations d'Emile Henry, 1894)*, Dick Gevers & Bart Schellekens (vert.), vol. 2, Anarchistische teksten, Amsterdam: Iris, 1991.
- Herbert, Eugenia W., 'Artists and Anarchism: Unpublished Letters of Pissarro, Signac and Others - II', in *The Burlington Magazine*, CII, n° 693, December 1960, p. 517-522.
- , *The Artist and Social Reform. France and Belgium, 1885-1898*, vol. 74, Yale Historical Publications. Miscellany, New Haven: Yale University Press, 1961.

- Hodgson, John, *The Great God Waste. With illustrations by Greta Tolson and Albert Daenens*, Eddington, Beds.: John Hodgson, 1933.
- Hoozee, Robert, Monique Tahon-Vanroose & Sabine Bown-Taevernier, *Frits Van den Berghe*, Gent: Museum voor Schone Kunsten, 1983.
- Hulse, James W., *Revolutionists in London. William Morris - Eduard Bernstein - Sergei Stepniak-Kravchinskii - Bernard Shaw - Peter Kropotkin*, Oxford, UK: Clarendon Press / Oxford University Press, 1970.
- Israëls, Machtelt, 'Van "Job en een muzikant" naar "De terugkeer van de verloren zoon" van Cornelis Matsys. Een transformatie natuurwetenschappelijk onderzocht', in *Bulletin van het Rijksmuseum*, 43, n° 2, 1995, p. 113-134.
- Jacobs, Alain & Anne Adriaens-Pannier, Léon Spilliaert. *Dans les collections de la Bibliothèque royale de Belgique. In de verzamelingen van de Koninklijke Bibliotheek van België*, vol. C 273, Catalogue de l'exposition / Catalogus van de tentoonstelling, Brussel: KBR, 2006.
- Jacquemyns, Pol, 'II. Een bonte rij mensen. 9. Albert Daenens / 10. Michel de Ghelderode / 11. Op zijn sterfbed gedoopt!', in *Ik heb mensen gekend (memoires)*, vol. Hasselt, Heideiland, 1966a, p. 60-68.
- Jacquemyns, Pol, *Ik heb mensen gekend (memoires)*, vol. Hasselt, Vlaamse Pockets, vol. 169, Heideiland, 1966b.
- Joostens, Paul, *Salopes. Le quart d'heure de rage ou soleil sans chapeau. Ornaments et 2 lins hors-texte dessinés et gravés par l'auteur*, Anvers: Ça Ira, 1922 [herdruk: Petraco-Pandora, 1995].
- , 'Conversations des Pouzelouzekes (1946) [facsimile]', in *Retrospectieve Paul Joostens*, W. Van den Bussche & T. Deryckere (red.), Oostende: Provinciaal Museum voor Moderne Kunst, 1989.
- Jung, Arthur, *Schiller's Briefe über die ästhetische Erziehung des Menschen*, Leipzig: B. G. Teubner, 1875.
- Kaiser, Ute-Nortrud, *Jerg Ratgeb - Spurensicherung*, Kleine Schriften des Historischen Museums Frankfurt am Main, vol. 23, Limburg: C. A. Starke, 1985.
- Kampf, Leopold, *Le Grand Soir. Pièce en trois actes*, Robert d'Humières (vert.), L'illustration théâtrale. Journal d'actualités dramatiques, vol. 8, Paris: L'illustration, 1908.
- Keller, Gottfried, Max Sievers, e.a., *Hausbuch für Freidenker*, Berlin: Der Freidenker, 1931.
- Keller, Ludwig, *Ein Apostel der Wiedertäufer*, Leipzig: Hirzel, 1882.
- Klein, Anne, 'Art & anarchisme : Émile Pouget et Maximilien Luce, animateurs du Père Peinard (1889-1900)', in *Dissidences : Avant-gardes Artistiques et Politiques autour de*

- la Première Guerre mondiale*, Jean-Guillaume Lanuque & Georges Ubbiali (red.), Nancy: Le bord de l'eau, 2007a, p. 17-29.
- , 'Félix Fénéon - Critique révolutionnaire', in *Dissidences : Avant-gardes Artistiques et Politiques autour de la Première Guerre mondiale*, Jean-Guillaume Lanuque & Georges Ubbiali (red.), Nancy: Le bord de l'eau, 2007b, p. 30-36.
- Kloosterman, Jaap, 'Ter inleiding: Michael Bakoenin, De reactie in Duitsland', in *Voor Arthur Lehning. Over Buonarroti, internationale avant-gardes, Max Nettlau en het verzamelen van boeken, anarchistische ministers, de algebra van de revolutie, schilders en schrijvers*, Maria Hunink, Jaap Kloosterman & Jan Rogier (red.), Baarn: Wereldvenster, 1979, p. 33-82.
- Knoek, Max H., 'Félix Fénéon en het anarchisme in de Franse literatuur', in *Maatstaf*, vol. 24, n° 8/9, Amsterdam: De Arbeiderspers, 1976, p. 139-144.
- Kolde, Theodor, 'Zum Prozess des Johan Denk und „der drie gottlosen Maler von Nürnberg“', in *Kirchengeschichtliche Studien. Hermann Reuter zum 70. Geburtstag gewidmet*, Leipzig: J.C. Hinrichs'sche Buchhandlung, 1888, p. 228-250.
- , 'Hans Denck und die gottlosen Maler von Nürnberg', in *Beiträge zur bayerischen Kirchengeschichte*, Theodor Kolde (red.), vol. VIII, Erlangen: Fr. Junge, 1902, p. 1-31, 49-71.
- Krische, Maria, 'Neuzeitliche Grundsätze für körperliche Erziehung', in *Hausbuch für Freidenker*, Berlin: Der Freidenker, 1931, p. 125-133.
- Kropotkin, P., *Idealen en werkelijkheid in de Russische literatuur*, Fanny MacLeod-Maertens (vert.), Amsterdam: S. L. Van Looy, 1907.
- , 'Anarchism', in *The Encyclopaedia Britannica*, vol. I, eleventh ed., London: The Encyclopaedia Britannica, 1910, p. 914-919.
- Kropotkin, Peter, *Fields, Factories and Workshops tomorrow (1913)*, Colin Ward (red.), London: Freedom Press, 1998.
- Kropotkine, Pierre, *Paroles d'un révolté. Ouvrage publié, annoté et accompagné d'une préface par Elisée Reclus*, nouvelle éd., Paris: Flammarion, 1885.
- , *Aux jeunes gens*, 4e éd., Paris, 1889.
- , *Aux jeunes gens*, vol. 31, Paris: Les Temps Nouveaux, 1913.
- Kuypers, Julien, *Jacob Kats, agitator*, Brussel: De wilde roos, [1930].
- L'imaginaire subversif: interrogations sur l'utopie*, Interrogations (collection de recherches anarchistes), Genève/Lyon/Paris: Atelier de création libertaire / Editions Noir, 1982.
- Lafargue, Paul, *Le droit à la paresse. Réfutation du droit au travail de 1848*, Paris: Henry Oriol, 1883.
- Lampo, Hubert, *De man die van nergens kwam*, Amsterdam: Meulenhoff, 1991.

- Landy, Leigh, 'John Cage: anarchist musician', in *Avant Garde : Anarchia*, n° 3, Amsterdam / Atlanta, GA: Rodopi 1989, p. 67-84.
- Langui, Em., *Origines et aboutissements de l'Expressionnisme en Belgique*, Bruxelles: Editions de la Connaissance, 1952.
- , *Frits van den Berghe*, vol. 165, Amsterdam: Stedelijk Museum, 1957.
- Leemans, Guy, 'Herman Van den Reeck (1901-1920) en de anti-burgerlijke strekking in de Vlaamse Beweging na de Eerste Wereldoorlog', in *Wetenschappelijke Tijdingen*, LIV, n° 2, 1995, p. 91-106.
- Leen, Frederik, "'De wereld moet geromantiseerd worden". Het ontstaan van de romantiek uit de onvrede met de rationalistische orde', in *De romantiek in België. Tussen werkelijkheid, herinnering en verlangen*, Gautier Platteau (red.), Tielt / Brussel: Lannoo / KMSKB, 2005, p. 8-10.
- Lefebvre, Daniel, 'Introduction', in *Haro! Une revue belge d'avant-garde 1913-1928*, Véronique Waterlot-Jottrand & Daniel Lefebvre (red.), Mons: Renard Découvert / Mundaneum, 1995, p. 5-7.
- Lehning, Arthur, 'Bakoenin', in *De volle vrijheid. Ideologie en geschiedenis van het anarchisme*, Frans Boenders (red.), Info, tweede druk, Brussel & Den Haag: Manteau, 1978, p. 21-40.
- Léo, André, 'Cette fois, la révolution sociale...', in *La Sociale*, n° 1, 31 mars 1871, p. 1.
- Léon Spilliaert. *Een vrije geest*, Gent / Brussel: Ludion / KMSKB, 2006.
- Les Désobéissants, *Désobéir par le rire*, Renou Xavier (red.), Le Pré Saint-Gervais: Le passager clandestin, 2010.
- Lepinasse, François, *Charles Angrand 1854-1926*, Rouen: Lepinasse François, 1982.
- , *Charles Angrand. Correspondances 1883-1926*, Rouen: Lepinasse François, 1988.
- Levi, Jean, *Propos intempestifs sur le Tchouang-tseu*, Gayraud Régis (vert.), 2e éd., Paris: Allia, 2007.
- Lévy, Albert, *Stirner et Nietzsche. Thèse présentée à la Faculté des Lettres de l'Université de Paris*, Paris: Société nouvelle de Librairie & d'édition, 1904.
- Lodewijk, Joh J. & G. L. van der Zwaag, *Gedenkboek opgedragen aan F. Domela Nieuwenhuis als herinnering aan de oprichting van "Recht voor Allen" (1879-1904)*, Amsterdam: S. L. Van Looy, 1904.
- Loftie, W. J., *Catalogue of the Prints and Etchings of Hans Sebald Beham, Painter, of Nuremberg, Citizen of Frankfurt, 1500-1550*, London: Noseda, 1877.
- Luther, Martin, *Vermischte deutsche Schriften I*, Johann Konrad Irmischer (red.), *Sämmtliche Werke*, vol. 53, Frankfurt am Main und Erlangen: Verlag von Heyder & Zimmer, 1853.

- Luxemburg, Rosa, Alexander Berkman, e.a., *De Russische revolutie* (1918). *De Russische Revolutie en de Communistische Partij* (1921), Jaap Kloosterman (red.), C. E. van Amerongen-van Straten (vert.), vol. 2, Archief, Baarn: Wereldvenster, 1979.
- Mac Low, Jackson, 'John Cage: A Celebration', in *Drunken Boat: Art Rebellion Anarchy*, Max Blechman (red.), *Drunken Boat*, vol. 2, Brooklyn, NY: Autonomedia, 1994, p. 216-220.
- Mac Say, Stephen, 'A bas les écoles !!', in *Harol*, 1e série, n° 4, octobre 1913, p. 25-27.
- Mackail, J. W., *The Life of William Morris*, 2 vols., London: Longmans Green and C°, 1920.
- Maîtrejean, Rirette, *Souvenirs d'anarchie. La vie quotidienne au temps de « la bande à Bonnot » à la veille d'août 1914*, Quimperlé: La Digitale, 2005.
- Maitron, Jean, *Ravachol et les anarchistes*, vol. 41, Folio/Histoire, Paris: Gallimard, 1964.
- , *Le mouvement anarchiste en France des origines à 1914*, vol. I, Paris: Gallimard / Maspero, 1992 [herdruk: Gallimard, 1992].
- Malevitch, Kazimir, *La Paresse comme vérité effective de l'homme* (1921), Gayraud Régis (vert.), Paris: Alia, 2002.
- Mannheim, Karl, *Ideology and Utopia. An Introduction to the Sociology of Knowledge*, London: Routledge & Kegan Paul, 1972.
- Marechal, Dominique, 'Over romantiek en nog veel meer. De Belgische schilderkunst ten tijde van koning Leopold I in een ruimere context', in *De romantiek in België. Tussen werkelijkheid, herinnering en verlangen*, Gautier Platteau (red.), Tielt / Brussel: Lannoo / KMSKB, 2005, p. 11-19.
- Marinetti, Filippo Tommaso, 'Le Futurisme & Manifeste du Futurisme', in *Le Figaro*, vol. 55 (3e série), n° 51, Paris: 1909a, p. 1.
- Marinetti, Filippo Tommaso, *Mafarka le Futuriste. Roman africain*, Paris: E. Sansot et Cie, 1909b.
- Marlier, Georges & Maurice Van Essche (red.), *Ça Ira! Revue mensuelle d'art et de critique*, Eeckeren / Anvers: Ça Ira, 1920 [herdruk: Jacques Antoine, 1973].
- Marneffe, Daphné de, *Entre modernisme et avant-garde. Le réseau des revues littéraires de l'immédiat après-guerre en Belgique (1919-1922)*, Thèse de Doctorat en Langues et Lettres, Philo & Lettres - Département de langues et littératures romanes, Université de Liège, 2007, <http://bictel.ulg.ac.be/ETD-db/collection/available/ULgetd-09292007-212823/> (laatste bezoek: 29/12/2010).
- Marx, Jacques, *Verhaeren: Biographie d'une œuvre*, Bruxelles: Académie Royale de Langue et de Littérature françaises, 1996.
- Marx, Roger, *L'Art social*, Bibliothèque Charpentier, Paris: Fasquelle, 1913.
- Masereel, Frans, *Bilder gegen den Krieg*, Theo Pinkus & Bernard Antenen (red.), Frankfurt am Main: Zweitausendeins, 1981.

- Matossian, Chaké, *Saturne et le Sphinx. Proudhon, Courbet et l'art justicier*, Genève: Droz, 2002.
- Maus, Octave, 'Le Salon de Bruxelles: Sixième article. La jeune école', in *L'Art moderne*, 4, n° 41, 12 octobre 1884, p. 329-331.
- 'Men meldt ons uit Brussel', in *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, jg. 77, n° 126 (Ochtendblad A), 7 mei 1920, p. 2.
- Méric, Victor, *Les bandits tragiques*, Les milieux anarchistes, Paris: Simon Kra, 1926.
- Méric, Victor, *A travers le jungle politique et littéraire (Deuxième série)*, Victor Méric (red.), Coulisses et tréteaux, Paris: Librairie Valois, 1931.
- Mertens, Phil, *Naar een zuiver beelden. De eerste Belgische abstracten / 1918-1930*, Brussel: Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België, 1972a.
- , *Vers une plastique pure. Les premiers abstraits belges 1918-1930*, Bruxelles: Musées Royaux des Beaux-Arts de Belgique, 1972b.
- , 'Geest en klimaat rond Paul Joostens', in *Paul Joostens 1889-1960*, Flor Bex, Phil Mertens & Rik Sauwen (red.), Antwerpen: ICC - Internationaal Cultureel Centrum / Ministerie van Nederlandse Cultuur, 1976, p. 69-71.
- Mesens, E. L. T., *Poésie et anarchisme*, [orig.: Herbert Read, *Poetry and Anarchism*], ca. 1938, 1 manuscript.
- Mesens, E. L. T., 'Poème de guerre', in *Horizon. A Review of Literature and Art*, VIII, n° 47, November 1943, p. 296-297.
- Mesens, E. L. T., *Poèmes 1923-1958. Dix dessins de René Magritte*, Paris: Les Terrain Vague, 1959.
- Messer, Max, *Max Stirner*, Brandes Georg (red.), vol. 24, Die Literatur, Berlin: Bard Marquardt & C°, 1907.
- Meunier, Constantin & Maximilien Luce, *Gueules Noires. Dessins de Maximilien Luce d'après l'œuvre de Constantin Meunier*, Paris: La Sociale, 1896.
- Millet, Magdeleine & Marcel Millet, *Famille... : proses*, Maurice Wullens (red.), Revue Littéraire des Primaires "Les Humbles" [Treizième série - Cahier n° 12], Paris: Les Humbles, 1928.
- Milo, 'Brussel. Tooneel', in *Neerlandia*, vol. 3, n° 3, Gent: Algemeen Nederlandsch Verbond, maart 1899, p. 8-9.
- More, Thomas, *Utopia*, Dover Thrift Editions, Mineola, NY: Dover Publications, 1997.
- Morel, Jean-Paul, *Vallotton. Dessinateur de presse et graveur*, Lausanne: Favre, 2002.
- Morris, William, *Kunst en Maatschappij. Lezingen van W. Morris*, M. Hugenholtz-Zeeven (vert.), Amsterdam: A. B. Soep, 1903.
- , *Three Works: A Dream of John Ball (1886-1887) - The Pilgrims of Hope (1885-1886) - News from Nowhere (1890)*, A. L. Morton (red.), London: Lawrence and Wishart, 1986.

- , 'Useful work versus useless toil (1884-1885)', in *Why work?*, Vernon Richards (red.), London: Freedom Press, 1990 (1983), p. 35-52.
- Morris, William, *Art and Society. Lectures and Essays*, Gary Zabel (red.), Boston: George's Hill, 1993.
- Moulaert, Jan, *Rood en zwart. De anarchistische beweging in België 1880-1914*, Leuven: Davidsfonds, 1995.
- Müller, Karsten & Regine Krän, *Verführungskunst. Jan Massys : "Flora" Im Blickfeld*, vol. 8, Hamburg: Hamburger Kunsthalle, 2003.
- Mumford, Lewis, *The Story of Utopias*, Gloucester, MA: Peter Smith, 1959.
- Münster, Arno, *Nietzsche et Stirner. Suivi de Nietzsche-Immoraliste ?*, Philosophie-épistémologie, Paris: Kimé, 1999.
- Mus, Francis, 'Comment interpreter une revue ? Quelques pistes de lecture', in *CONTEXTES [En ligne]*, n° 4 (octobre), 28 octobre 2008 2008, <http://contextes.revues.org/index3833.html> (laatste bezoek: 18/02/2011).
- Musée Wiertz, Bruxelles. *Album illustré*, Anvers: Visée & Laurent Successeurs Anciens Etablissements G. Hermans.
- Musschoot, Anne Marie (red.), *Van Nu en Straks 1893-1901. Een vrij voorhoed-orgaan gewijd aan de kunst van Nu, nieuwsgierig naar de kunst-nog-in-wording - die van Straks. Bloemlezing*, Nijhoffs Nederlandse Klassieken, 's Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1982.
- Najjar, Alexandre, *Le mousquetaire. Zo d'Axa. 1864-1930*, Paris: Éditions Balland, 2004.
- Neuhuys, Paul, 'Notules: Banalités par Maurice Casteels', in *Ça Ira !*, 2, n° 13, 1921, p. 28.
- Neuhuys, Paul, *Paul Joostens*, Agnes Corbet (vert.), Monografieën over Belgische Kunst, Brussel: Elsevier & Ministerie Openbaar Onderwijs, 1961.
- 'Notes et nouvelles', in *L'art libre*, vol. 1, n° 10, 1 août 1919, p. 112.
- Nys, Ernest, *Recherches sur l'histoire de l'économie politique*, Bruxelles: Castaigne, 1898.
- Onfray, Michel, *Contre-histoire de la philosophie, t. 5: L'Eudémonisme social*, vol. 31680, Biblio essais, Paris: Le Livre de Poche, 2010a.
- , *Contre-histoire de la philosophie, t. 6: Les Radicalités existentielles*, vol. 31968, Biblio essais, Paris: Le Livre de Poche, 2010b.
- Oosterwijk, Herman, *Paul Joostens, Kunstenaars van heden*, Antwerpen: Standaard Boekhandel, 1944.
- Op de Beeck, Jan & Eric De Bruyn, *De Zotte Schilders. Moraalridders van het Penseel rond Bosch, Bruegel en Brouwer*, Mechelen / Gent: Galerie 't Vliegend Peerd / Snoeck, 2003.
- Oriol, Philippe, 'Au Temps d'Anarchie', in *48/14 La Revue du Musée d'Orsay*, n° 12, Noisiel: Réunion des Musées Nationaux 2001, p. 56-61.
- (red.), *Ravachol. Un Saint nous est né!*, Paris: L'Équipement de la pensée, 1992.

- Otten, J. F., 'Struisvogelpolitiek en erkenning der werkelijkheid', in *Den Gulden Winckel. Orgaan van het Genootschap Louis Couperus*, vol. 29, n° 11, Amsterdam: A.J.G. Strengolt en Allert de Lange, 20 November 1930, p. 266-267.
- Ovidius, *Metamorphosen*, M. D'Hane-Scheltema (vert.), Amsterdam: Athenaeum-Polak & Van Genneep, 2006.
- Pagès, Yves, 'Victor Kibaltchitch, dit Le Rétif, alias Victor Serge', in *Le Rétif. Articles parus dans « l'anarchie » 1909-1912*, Textes réunis et présentés par Yves Pagès (red.), Paris: Monnier, 1989, p. 9-15.
- Pansaers, Clément, 'L'Apologie de la Paresse', in *Harol*, 2e série, n° 10, 1 mai 1920a, p. 6-7.
- Pansaers, Clément, *Le Pan-Pan au Cul du Nu Nègre*, Collection AIO, Bruxelles: Alde, 1920b.
- Pansaers, Clément, *Bar Nicanor: avec un portrait de Crotte de Bique et de Couillandouille par eux-mêmes*, Bruxelles, Londres, Paris, New-York, Madrid, Yokohama: AIO, 1921a.
- , *Dada et moi*, Anvers: Ça ira!, 1921b [herdruk: Mélanges, 2002].
- , 'Dada et moi', in *Ça Ira ! "Dada, sa naissance, sa vie, sa mort"*, novembre 1921c, p. 111-115.
- , *L'Apologie de la paresse*, Anvers: Ça Ira!, 1921d.
- , *Apologie van de luiheid (1921)*, Rokus Hofstede (vert.), Dada, Nijmegen: Vantilt, 2000.
- , *L'Apologie de la paresse (1921)*, Paris: Alia, 2001.
- (red.), *Résurrection*, La Hulpe / Namur: Pansaers, 1917 [herdruk: Jacques Antoine, 1974].
- Papanikolas, Theresa, *Doctrinal Nourishment. Art and Anarchism in the Time of James Ensor*, Los Angeles, CA: Los Angeles County Museum of Art, 2009.
- Paquot, Thierry, *Utopie et utopistes*, vol. 484, Repères, Paris: La Découverte, 2007.
- Parry, Richard, *The Bonnot Gang. The Story of the French Illegalists*, London: Rebel Press, 1987.
- Paul Joostens. *Dada. Gesneuveld! Tegen wil en dank en zoo onbekend! 1889-1960*, Antwerpen: Rossaert, 2000.
- Paulhan, Jean, *F. F. ou le Critique*, Paris: Gallimard, 1945 [herdruk: Éditions Claire Paulhan, 1998].
- 'Petite Chronique', in *L'Art moderne*, 31, n° 50, 10 décembre 1911, p. 398-399.
- Petite Rosse, La, 'A coup de bâton', in *Harol*, 1e série, n° 1, juin 1913, p. 3-4.
- Petitfils, Jean-Christian, *La vie quotidienne des communautés utopistes au XIXe siècle*, Littérature générale, Paris: Hachette, 1982.
- Petritsjenko, Stepan M., *Kroonstad 1921. De 'derde' revolutie*, Jaap Kloosterman (red.), Ineke Mertens (vert.), vol. 5, Archief, Bussum: Wereldvenster, 1982.

- Piron, Paul, *Deux siècles de signatures d'artistes de Belgique. Twee eeuwen signaturen van kunstenaars in België*, Ohain - Lasne: Art in Belgium, 2002.
- , *Dictionnaire des artistes plasticiens de Belgique des XIXe et XXe siècles*, vol. 1 (A-K), 2 vols., Ohain - Lasne: Art in Belgium, 2003.
- Pissarro, Camille, *Lettres à son fils Lucien*, John Rewald (red.), Paris: Albin Michel, 1950.
- Plato, *Alcibiades I - De Staat - De Staatsman - Critias*, Xaveer de Win (vert.), vol. III, Verzameld werk, Nieuwe, geheel herz. uitg., 5 vols., Kapellen / Baarn: Pelckmans / Agora, 1999.
- Platoon, *Politeia. Wat is rechtvaardigheid?*, vol. 10, Verzameld werk, Amsterdam: De Driehoek / Stichting Ars Floreat, 1991.
- Pleij, Herman, *Dromen van Cocagne*, Amsterdam: Prometheus, 2000.
- Plisnier, Charles, 'Une guerre', in *Harol*, 2e série, n° 2, 20 juillet 1919, p. 10-11.
- Poggioli, Renato, *The Theory of the Avant-garde*, Cambridge, MA / London: Belknap Press (Harvard University Press), 1968.
- Pouget, Émile, 'Le Sabottage', in *Almanach du Père Peinard*, Paris: Le Père Peinard, 1898, p. 28-31.
- , *Le Père Peinard*, Roger Langlois (red.), Coup pour coup, Paris: Galilée, 1976.
- Pouget, Émile (red.), *L'Almanach du Père Peinard 1894-1896-1897-1898-1899*, Paris, 1894 [herdruk: Papyrus, 1984].
- 'Een Praatje over Boeken en Menschen : "Music-Hall", verzen door Paul van Ostayen, met portret', in *Vlaamsch Leven*, jg. 2, n° 34, 27 mei 1917, p. 536.
- Proudhon, Pierre-Joseph, *Qu'est-ce que la propriété? ou Recherche sur le principe du droit et du gouvernement. Premier mémoire*, 2e éd., Paris: Garnier Frères, 1848.
- Proudhon, Pierre-Joseph, *Du principe de l'art et de sa destination sociale*, Œuvres posthumes de P. J. Proudhon, Paris: Garnier Frères, 1865.
- , *Système des Contradictions Économiques ou Philosophie de la Misère. Tome Second*, vol. V, Œuvres Complètes, 3e éd., Paris / Bruxelles: Librairie Internationale / A. Lacroix Verboeckhoven & C°, 1867.
- Quintens, Patricia, 'Het 'Palais de Papa'. De betekenis van Maurice Roelants voor het Paleis voor Schone Kunsten in Brussel', in *Vlaanderen (themanummer Maurice Roelants)*, vol. 54, n° 304, Tielt: 2005, p. 29-32.
- Ransdorp, René, *De spil van Dao. Vertaling en wijsgerige, op Chinese commentaren geënte analyse van Zhuang Zi's Qiwulun*, Leuven: Hoger Instituut voor Wijsbegeerte (KUL), 2004.
- Ratgeb, *De la grève sauvage à l'autogestion généralisée*, 10|18, Paris: Union générale d'éditions, 1974 [herdruk: Metz-Dijon: Turbulentes, 2005].
- Read, Herbert, 'The Paradox of Anarchism', in *Now*, n° 7, 1941a, <http://www.panarchy.org/read/anarchism.html> (laatste bezoek: 14/11/2010).

- Read, Herbert, *Poetry and Anarchism*, Third impression (revised), London: Freedom Press, 1941b.
- Read, Herbert, *The Philosophy of Anarchism*, London: Freedom Press, 1942.
- , *To Hell with Culture and other Essays on Art and Society*, New York: Schocken Books, 1965.
- , *A One-Man Manifesto and other writings for Freedom Press*, David Goodway (red.), London: Freedom Press, 1994.
- Rédaction, La, 'Déclaration', in *Le Cynique*, n° 1, Bruxelles, Juillet 1910, p. 1.
- Rédaction, La, 'HARO! paraît au moins une fois par mois...', in *Haro!*, 1e série, n° 1, juin 1913, p. 2.
- Rédaction, La, 'HARO !', in *Haro!*, 2e série, n° 1, 5 Juillet 1919, p. 2.
- Rédaction, La, 'HARO !', in *Haro!*, 2e série, n° 10, 1 Mai 1920, p. 2.
- Rédaction, La, 'HARO !', in *Haro!*, 3e série, n° 1, novembre 1927, p. 2.
- Relgis, Eugen, *Encuesta América-Europa*, México: Tierra y Libertad, 1968.
- Renieu, Lionel, 'Le Diable-au-Corps', in *Histoire des théâtres de Bruxelles depuis leur origine jusqu'à ce jour*, Paris: Duchartre et Van Buggenhoudt, 1928a [herdruk: Bruxelles: Culture et Civilisation, 1974], p. 221-226.
- , 'Le Palais des Arts', in *Histoire des théâtres de Bruxelles depuis leur origine jusqu'à ce jour*, Paris: Duchartre et Van Buggenhoudt, 1928b [herdruk: Bruxelles: Culture et Civilisation, 1974], p. 264.
- Rétif, Le, 'Anarchistes-bandits', in *Le Révolté*, n° 36, 6 février 1909.
- Reuillard, Gabriel, 'Prostitution', in *Haro!*, 1e série, n° 6-7, janvier 1914, p. 51-52.
- 'Revolutionaire kunst', in *Het Vaderland*, jg. 58, Zondag 28 februari 1926, p. 1 (Ochtendblad A).
- 'Revues du mois', in *L'art libre*, vol. 2, n° 10, juin 1920, p. 128.
- Richards, Vernon, 'Nationalisation of leisure (September 12, 1959)', in *Why work?*, Vernon Richards (red.), London: Freedom Press, 1990 (1983), p. 177-179.
- Richter, Otto Donner von, *Jerg Ratgeb, Maler von Schwäbisch Gemünd, seine Wandmalereien im Karmeliterkloster zu Frankfurt und seine Altarwand in der Stiftskirche zu Herrenberg*, Frankfurt/Main: Keller, 1892.
- Riot-Sarcey, Michéle, Thomas Bouchet & Antoine Picon, *Dictionnaire des Utopies*, In Extenso, 2ème éd., Paris: Larousse, 2006.
- Robinson, Julia, Liz Kotz, e.a., *La anarquía del silencio. John Cage y el arte experimental*, Bartiomeu Marí (red.), Barcelona: MACBA, 2009.
- Roelants, Maurice, *De driedubbele verrassing*, Brussel: De Nieuwe Boekhandel, 1917.
- Rosenberg, Adolf, *Sebald und Bartel Beham. Zwei Maler der deutschen Renaissance*, Leipzig: E. A. Seemann, 1875.

- Rossi-Schrimpf, Inga, 'Wisselwerkingen. De Belgische romantiek in Europa', in *De romantiek in België. Tussen werkelijkheid, herinnering en verlangen*, Gautier Platteau (red.), Tielt / Brussel: Lannoo / KMSKB, 2005, p. 39-47.
- Rubin, James Henry, *Realism and Social Vision in Courbet and Proudhon*, vol. 10, Princeton Essays on the Arts, Princeton, NJ: Princeton University Press, 1980.
- Ruscart, Paul, 'De-ci de-là... Le Triomphe de la Canaille', in *La Foi nouvelle*, 1, n° 6, 20 septembre 1912, p. 8-10.
- Ruskin, John, *Mensch en Maatschappij (Fors Clavigera). Met voorrede van Dr. Frederik van Eeden*, L. Simons (red.), Bertha Koch-Huber (vert.), vol. 2, Wereldbibliotheek, Tweede druk, 2 vols., Amsterdam: Maatschappij voor goede en goedkope literatuur, 1918a.
- Ruskin, John, *Mensch en Maatschappij (Fors Clavigera). Met voorrede van Dr. Frederik van Eeden*, L. Simons (red.), Bertha Koch-Huber (vert.), Wereldbibliotheek, tweede druk, 2 vols., Amsterdam: Maatschappij voor goede en goedkope literatuur, 1918b.
- , *On Art and Life: The Nature of Gothic (1853) & The Work of Iron, in Nature, Art, and Policy (1859)*, vol. 15, Great Ideas, London: Penguin Books, 2004.
- Russell, Bertrand, 'In praise of idleness', in *Harper's Magazine*, 165, October 1932, p. 552-559.
- Schiller, Friedrich, 'Ueber die ästhetische Erziehung des Menschen an einer Reyhe von Briefen', in *Die Horen*, 1, n° 1, Januar 1795, p. 7-48.
- Schlesser, Thomas, *Réceptions de Courbet - Fantasmies réalistes et paradoxes de la démocratie (1848-1871)*, Œuvres en sociétés, Dijon: Les presses du réel, 2007.
- Schmickrath, René, 'La Vie et les Opinions de Maldoror le Rétrograde', in *Harol*, 1e série, n° 1, juin 1913, p. 4-6.
- Schmook, Ger, 'Arthur H. Cornette leest over "Van Nu en Straks" in januari-februari 1914 te Brussel en te Antwerpen', in *Verslagen en Mededelingen*, n° 2, Gent: Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal en Letterkunde 1972, p. 211-289.
- Schoelcher, V., *Histoire des crimes du 2 décembre*, vol. 2, édition considérablement augmentée, 2 vols., Bruxelles, 1852a.
- , *Histoire des crimes du 2 décembre*, vol. 1, édition considérablement augmentée, 2 vols., Bruxelles, 1852b.
- Serge, Victor, *Mémoires d'un révolutionnaire de 1901 à 1941*, Paris: Editions du Seuil, 1951.
- , *Le Rétif. Articles parus dans « l'anarchie » 1909-1912*, Textes réunis et présentés par Yves Pagès (red.), Paris: Monnier, 1989.
- Sertyn, Mieke, 'Avondlandstemming bij de jonge avant-garde in Vlaanderen na 1918 : inspiratiebron voor purito-flaminganten en marginale wereldverbeteraars.', in *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 5, n° 3-4, 1974, p. 547-583.

- Seuphor, Michel, *De abstracte schilderkunst in Vlaanderen*, Antwerpen: Mercatorfonds, 1974.
- Signac, Paul, 'Impressionnistes et révolutionnaires (in: La Révolte, 13 juin 1891, p. 3-4)', in *48/14 La Revue du Musée d'Orsay*, n° 12, Noisiel: Réunion des Musées Nationaux 2001, p. 98-101.
- Sint-Lukasgilde, *De Liggerenen en andere historische archieven der Antwerpsche Sint Lukasgilde*, Ph. Rombouts & Th. Van Lierus (red.), Antwerpen: Julius De Koninck / Feliciaen Baggerman, 1864-1872.
- Skirda, Alexandre, *Les cosaques de la liberté. Nestor Makhno, le Cosaque de l'Anarchie et la guerre civile russe 1917-1921*, Paris: Jean-Claude Lattès, 1985.
- Smeeks, Hendrik, *Beschryvinge van het magtig Koningryk Krinke Kesmes (1708)*, P.J. Buijnsters (red.), Zutphen: W.J. Thieme & Cie, 1976.
- Sontag, Susan, *Against interpretation*, Philosophy/Criticism, London: Vintage, 1994.
- Sourie, Louis, *Inleiding tot de geschiedenis van "Van Nu en Straks"*, Kortrijk: Jos. Vermaut, 1942.
- Spruyt, B. J., "'En bruit d'estre bonne luterienne": Mary of Hungary (1505-58) and Religious Reform', in *The English Historical Review*, 109, n° 431, 1994, p. 275-307.
- Steiner, Anne, *Les en-dehors. Anarchistes individualistes et illégalistes à la "Belle Époque"*, Dans le feu de l'action, Montreuil: L'Échappée, 2008.
- Stirner, Max, *Der Einzige und sein Eigenthum*, Leipzig: Otto Wigand, 1845.
- , *De eenige en zijn eigendom*, Jac. C. Lanssen (vert.), Zandvoort: B.O.O., 1906 [herdruk: Cagliostro (Rotterdam), 1988].
- Stirner, Max, *De enige en zijn eigendom*, Thomas Eden en Widukind De Ridder (vert.), Brussel: ABB, 2008.
- Streuvels, Stijn, 'Mijn Rijwiel', in *Vlaamsch Leven*, jg. 2, n° 1 & 2, 8 & 15 oktober 1916, p. 12-14 & 21-23.
- Suriano, Juan, *Paradoxes of Utopia. Anarchist Culture and Politics in Buenos Aires 1890-1910*, Chuck Morse (vert.), Oakland, CA / Edinburgh: AK Press, 2010.
- Szczelkun, Stefan, *The Conspiracy of Good taste: William Morris, Cecil Sharp, Clough William-Ellis and the Repression of Working Class Culture in the 20th Century*, London: Working Press, 1993.
- Szymusiak, Dominique, Sylvie Férey & Nicolas Surlapierre (red.), *Vouloir Lille 1925*, Le Cateau-Cambrésis / Gand: Musée départementale Matisse / Snoeck, 2004.
- Tabarant, Maximilien Luce, *Peintres et Sculpteurs*, Paris: G. Crès & Cie, 1928.
- Tchouang, *Les Œuvres de Maître Tchouang*, Levi Jean (red.), Levi Jean (vert.), édition révisée et augmentée, Paris: L'Encyclopédie des Nuisances, 2010.
- Teige, Karel, *Le marché de l'art (1935)*, Paris: Allia, 2000.
- Ten-Doeschate Chu, Petra, *Correspondance de Courbet*, Paris: Flammarion, 1996.

- Tenuoc, 'Psychologie de la Révolution Russe', in *Harol*, 2e série, n° 9, 5 novembre 1919, p. 70-71.
- 'Les Théâtres. Au Palais des Arts. Le Théâtre national d'art et d'application', in *Le Thyse*, 13, n° 5, 1911, p. 192-193.
- Tolstoï, Léon, 'Chers frères, Nous nous sommes rassemblés ici pour lutter contre la paix...', in *Harol*, 1e série, n° 2, juillet 1913, p. 10-12.
- , *Écrits sur l'art*, Lubomir Radoyce (red.), Maya Minoustchine (vert.), Les classiques russes, Paris: Gallimard/NRF, 1971.
- Tolstoy, Leo, *Wat is Kunst?*, J. Sevenster (vert.), Internationale Bibliotheek, Amsterdam: S. L. Van Loy, 1899.
- Tolstoy, Leo, *What is Art?*, Richard Pevear & Larissa Volokhonsky (vert.), Penguin Classics, London: Penguin Books, 1998.
- Tricot, Xavier, *Ensoriana*, Cahier, vol. I, Antwerpen: Pandora, 1995.
- , 'James Ensor, De intrede van Christus in Brussel', in *Honderd schatten uit de Koninklijke Bibliotheek van België*, Pierre Delsaerdt, Jean-Marie Duvosquel, e.a. (red.), Brussel: Mercatorfonds, 2005, p. 214-217.
- , *De intrede van James Ensor in Brussel*, Brussel: Raad van de VGC, 2010.
- Trousseau, Raymond, 'L'aventure blanquiste de Charles De Coster [en ligne]', Bruxelles: Académie royale de langue et de littérature françaises de Belgique, 12 décembre 1992, Disponible sur: < www.arllfb.be >.
- Ulla Quiben, Xose, *Émile Pouget. La plume rouge et noire du Père Peinard. Biographie*, Saint-Georges d'Oléron: Les éditions libertaires, 2006.
- Urbanelli, Lora, *The Book Art of Lucien Pissarro*, Wakefield, RI & London: Moyer Bell, 1997.
- Vallotton, Félix, *Lettres et documents (1884-1899)*, Gilbert Guisan & Doris Jakubec (red.), vol. I, Documents pour une biographie et pour l'histoire d'une œuvre, Lausanne / Paris: La Bibliothèque des Arts, 1973.
- van de Woestijne, Karel, 'George Eekhoud's eerherstel', in *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, jg. 77, n° 88 (Avondblad B), 29 maart 1920, p. 2.
- van den Berghe, Frits & Richard Minne, *Stripverhalen 1931-1935*, Monografieën over moderne kunst, Brussel: Gemeentekrediet / Snoeck-Ducaju & Zoon, 1996.
- van der Coelen, Peter, 'Cornelis Bos -- Where did he go? Some new discoveries and hypotheses about a sixteenth-century engraver and publisher', in *Simiolus - Netherlands Quarterly for the History of Art*, 23, n° 2-3, 1995, p. 119-146.
- Van der Linde, A., *David Joris. Bibliografie*, 's Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1867.
- Van der Stock, Jan, *Cornelis Matsys 1510/11-1556/57: grafisch werk*, vol. C204, Catalogi van tentoonstellingen georganiseerd in de Koninklijke Bibliotheek Albert I, Bruxelles: Koninklijke Bibliotheek Albert I, 1985.

- , 'Enkele nieuwe gegevens over Cornelis Matsys (1510/11 - april 1556 / januari 1557)', in *Jaarboek van het Koninklijk Museum voor Schone Kunsten Antwerpen 1984*, J. Vervaet (red.), Antwerpen: KMSKA, 1998, p. 103-137.
- van Elslander, A., 'August Vermeylen en het tijdschrift "Van Nu en Straks"', in *Mededelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, Afd. Letterkunde*, vol. Nieuwe Reeks - Deel 44, n° 2, Amsterdam / Oxford / New York: Noord-Hollandische Uitgeversmaatschappij 1981, p. 35-57.
- Van Hecke, Paul-Gustave, *Frits van den Berghe*, Monographieën over Belgische kunst, vol. 9 (2de reeks), Antwerpen: De Sikkel (Ministerie van Openbaar Onderwijs), 1948.
- van Istendael, Geert, 'Auguste Vermeylen en de anarchie', in *Brussel en het fin-de-siècle. 100 jaar Van Nu en Straks*, Frank De Crits (red.), Antwerpen-Baarn / Brussel: Houtekiet / BRTN / VAR, 1993, p. 65-80.
- Van Kalck, Michèle, Ingrid Goddeeris & Virginie Devillez, *De Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België. Twee eeuwen geschiedenis*, vol. 1, 2 vols., Brussel: Dexia / Lannoo, 2003.
- van Ostaijen, Paul, *Bezette Stad*, Antwerpen: Het Sienjaal, 1921.
- van Ostayen, Paul, 'Over het werk van Oscar en Floris Jespers', in *Vlaamsch Leven*, jg. 2, n° 37, 17 juni 1917a, p. 580-583.
- , 'Het werk van Paul Joostens', in *Vlaamsch Leven*, jg. 2, n° 49, 9 september 1917b, p. 771-775.
- van Parys, Joris, *Masereel : een biografie*, Antwerpen / Baarn: Houtekiet / de Prom, 1995.
- Van Puymbrouck, Herman, *Georges Eekhoud en zijn werk. Een studie, met portret en handschrift*, Antwerpen / Amsterdam: De Nederlandsche Boekhandel / Van Holkema & Warendorf, 1914.
- Van Soust de Borkenfeldt, Adolphe, *Exposition des Beaux-Arts de Belgique de 1851. Revue du salon de la peinture*, Bruxelles: Impr. Lesigne, 1853.
- Vanackere, Luc, 'Maurice Roelants als conservator van het kasteel van Gaasbeek', in *Vlaanderen (themanummer Maurice Roelants)*, vol. 54, n° 304, Tielt: 2005, p. 33-34.
- Vanderleenen, Albert & Godwin Gheysens, 'Daenens, Albert', in *Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse Beweging*, Reginald de Schryver, Bruno de Wever, e.a. (red.), vol. 1 (A-F), 3 vols., Tielt: Lannoo, 1998, p. 841.
- Vandevoorde, Hans, 'En ce temps de chevaleresque idéologie. Het erotisch anarchisme van Georges Eekhoud', in *Anarchisten rond Emile Verhaeren*, David Gullentops & Hans Vandevoorde (red.), Tekst en Tijd, Brussel: VUBPress, 2005, p. 125-152.
- Vandeweerd, Peter, 'Felix De Boeck: de moeizame strijd van de eerste abstracten', in *Avant-Gardisten, uit de twintiger jaren. Tentoonstellingscatalogus*, Antwerpen: ABB-Galerij, 1997, p. 55-60.

- Vaneigem, Raoul, *Le mouvement du libre-esprit. Généralités et témoignages sur les affleurements de la vie à la surface du Moyen Âge, de la Renaissance et, incidemment, de notre époque*, réédition préfacée par l'auteur, Nyons: L'or des fous, 2005.
- Velghe, Brita, 'Antoine Wiertz: een romanticus, maar anders', in *De romantiek in België. Tussen werkelijkheid, herinnering en verlangen*, Gautier Platteau (red.), Tielt / Brussel: Lannoo / KMSKB, 2005, p. 20-28.
- Verbrugghen, Jo, *Félix Vallotton. Gravures sur bois*, Namur: Espace ABB, 1997.
- Verhaeren, Emile, 'Exposition Maximilien Luce', in *Revue Blanche*, 20, 1899, p. 309-311.
- Verhaeren, Émile, *Sur James Ensor (1908). Suivi de "Peintures" par James Ensor*, Luc de Heusch (red.), vol. 36, *Le Regard Littéraire*, Bruxelles: Éditions Complexe, 1990.
- Verheyden, A. L. E., *Vilvoorde: internationaal repressiecentrum en brandpunt van het zestiende-eeuws protestantisme*, Middelburg: Stichting De Gihonbron, 2008.
- Vermeyleylen, August, *Quelques aspects de la question des langues en Belgique*, Petite bibliothèque du Peuple, vol. 3, Bruxelles: "Le Peuple", 1918.
- , *Twee vrienden*, Brussel: A. Manteau, 1943.
- , *De Wandelende Jood - Twee vrienden - Varia*, Verzameld Werk, vol. 1, 6 vols., Brussel: Manteau, 1952.
- Vermeyleylen, Gust, 'De Kunst in de vrije Gemeenschap (vervolg en slot)', in *Van Nu en Straks*, 2, n° 8-10, 1894, p. 2-9.
- Vervliet, Raymond, *August Vermeyleylen 1872-1945. Leven en werk*, vol. 6, *Prominente Vrijzinnigen*, Brussel: Vrijzinnig Studie- Archief- en Documentatiecentrum Karel Cuypers, 1990.
- Vésa, 'Pages de vie et de mort', in *Harol*, 2e série, n° 6, 20 septembre 1919a, p. 44-45.
- , 'Pages de vie et de mort (II, III)', in *Harol*, 2e série, n° 7, 5 octobre 1919b, p. 51-53.
- , 'Pages de vie et de mort (IV)', in *Harol*, 2e série, n° 8, 20 octobre 1919c, p. 60-61.
- , 'Pages de vie et de mort (V)', in *Harol*, 2e série, n° 9, 5 novembre 1919d, p. 69-70.
- , 'Page de vie et de mort', in *Harol*, 2e série, n° 12, 20 juni 1920a, p. 6.
- Vésa, 'Page de vie et de mort (VII)', in *Harol*, 2e série, n° 11, 20 mai 1920b, p. 3-4.
- Vésa, 'Pages de vie et de mort (VI)', in *Harol*, 2e série, n° 10, 1 mai 1920c, p. 4-5.
- Voline, *The Unknown Revolution 1917-1921*, Montréal-New York: Black Rose Books, 1990.
- Vouloir, 'Le Manifeste de "Vouloir"', in *Vouloir*, n° 1, janvier 1924, p. 1.
- W., J. S., 'Verscheidenheden', in *Neerlandia*, vol. 1, n° 16, Gent: Algemeen Nederlandsch Verbond, november 1897, p. 9.
- Waterlot-Jottrand, Véronique & Daniel Lefebvre (red.), *Harol! Une revue belge d'avant-garde 1913-1928*, Mons: Renard Découvert / Mundaneum, 1995.
- Watteau, L., *Catalogue raisonné du Musée Wiertz, précédé d'une biographie du peintre*, deuxième édition augmentée de la description de quinze nouveaux tableaux, Bruxelles: Chez l'auteur, 1865.

- Weiss, Peter, *De esthetica van het verzet*, Peter Kaaij (vert.), vol. 3, 3 vols., Groningen: Historische Uitgeverij, 2000.
- Widmer, Kingsley, *Counterings. Utopian Dialectics in Contemporary Contexts*, vol. 17, Studies in Speculative Fiction, Ann Arbor / London: UMI Research Press, 1988.
- Wiertz, A. J., *Œuvres littéraires*, Bruxelles: Parent et Fils, 1869.
- Wilde, Oscar, *L'Ame de l'Homme* Paul Grosfils (vert.), Bruges: Arthur Herbert Ltd., 1906.
- , *L'Ame de l'Homme* Paul Grosfils (vert.), Lembecq-Lez-Hal: J.-B. Charles, 1908.
- , *Individualisme en Socialisme*, P. C. Boutens (vert.), Wereldbibliotheek, 2de druk, Amsterdam: Mij. voor Goede en Goedkope Lectuur, 1919.
- , 'The Soul of Man under Socialism (1904)', in *Collected Works*, 2de druk, Ware, Hertfordshire: Wordsworth Editions, 1997, p. 895-922.
- Wilson, Peter Lamborn, 'Fourier! - or, The Utopian Poetics', in *Escape from the Nineteenth Century and other essays*, New York: Autonomedia, 1998, p. 5-37.
- Wullens, Maurice, 'Revue des revues', in *La Revue Anarchiste*, 3, n° 26, avril 1924.
- Zhuang Zi, *De volledige geschriften. Het grote klassieke boek van het taoïsme*, K. Schipper (vert.), Amsterdam: Augustus, 2007.
- Zola, Émile, *Germinal*, Paris: Charpentier, 1885.